

БАЛАЛЫҚ ШАҚҚА САЯХАТ

(повесть)

ҮЗІК-ҮЗІК СУРЕТТЕР

Жаз. Жайлау. Шұбала қонған киіз үйлер. Қанаттас бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген. Үш-төрт әйел үйде шай ішіп әңгімелесіп отыр да, мен сыртта асық ойнаған балалардың қасында қызықтап қарап тұрмын.

Ересектеу баланың бірі кенет иығымнан жұлқып қалды:

- Әне, сені тастап, шешең кетіп бара жатыр!

Ауылдың ортасын қақ жарып, тарам-тарам соқпақ жол өтеді. Сол жолмен түйеге мінгескен екі әйел соқтырып кетіп барады. Екеуі де кимешек киген. Артындағысы аумаған менің шешем. Мені бөтен ауылда қалдырып, жөнep барады.

Мен шешемнен өлмей қалармын.

- Ала! Ала! — деп артынан қуып бердім. Құлындағы дауысым Құдайға жетіп, бақырып жүгіріп келем. Аяулы шешемнің маған бұрылып қарағысы да келмейді.

- Апа! Апа!

Бақырудан өңешім жыртыла жаздайды. Жол шетіндегі үйлердің адамдары бәрі маған қарап қалған. Тек шешем ғана қарамайды. Ұзын аяқтарымен тайраңдай желген жүрдек түйе оңайлықпен жеткізбейді.

Бір әйел көлденеңнен дауыстап:

- Әй, қатын, балаң жылап келеді! — деді.

Шешем енді ғана маған жалт бұрылып қарады.

Сөйтсем, шешем деп жылап келе жатқан адамым мүлдем бөтен... Алдындағысы да мен танымайтын басқа әйел.

Өз шешем сол әлгі шай ішкен үйде отыр.

Уақыттың көбін су бойында өткіземіз. Су бойында ойнаймыз. Міне, енді қалжырап үйге қайтып келем, қарнымда түк қалмаған, ашпын.

Шешем құр талқан берді. Дәмсіз қара талқан. Жейін десем, тамағымнан жүрмейді...

Біздің ауылдан жоғары бір шақырымдай жерде Киікбай ауылы. Сонда күйеуге тиген немере әпкем тұрады. Қалай келгенімді білмеймін, сол үйде қазанға қарып жапқан күйелештеу нан жеп отырмын.

Бір кезде есіктен шешем кіріп келді. Мені көріп, жылап бас салды. Неге жылайтынына түсінбеймін.

Сөйтсем, шешем мені аяқ астынан жоғалтып алған. Бүкіл ауылдан іздеп таппаған. Суға ағып кеткен деп ойлап, есі қалмаған.

Бұдан аз бұрын шешем мені осында ертіп келіп, нан жегізген екен.

Тағы да киіз үй тіккен көшпелі ауыл. Күз кезі болар, жердің оты қашқан. Ауылға төрт-төрттен сап түзеген салт атты көп әскер кіріп келеді. Бастарында шошақ төбелі шлем-буденовка. Мойындарында найзалы мылтық. Алдыңғы біреу желбіретіп қызыл ту ұстаған. Кілең шолақ құйрық аттар.

Жұрт үйді-үйлерінің есіктерінен бастарын шығарып қарап қалған.

Әскер ауылдан елеңдетіп шығып кетіп барады. Дауыстарынан жер солқылдайды.

Ауылдың қасындағы қара жолдың шаңын аспанға көтеріп, қора-қора мал айдап өтеді. Атты-жаяу адамдар малмен бірге кетіп бара жатады. Кейі мойындарынан айқастырып тапанша, сумка салған. Айқай, шу, жылаған әйел-қыздар.

Бұл «кәмпеске».

Кешқұрым отбасын айнала отырып алып, үлкендер әңгіме шертеді. Іштерінде менің әкем, ағаларым. «Жұрт колхоз болады. Бір қазаннан ас ішіп, бір көрпенің астында ұйықтайды»... деген тәрізді үрейлі әңгіме айтылады.

Бай, құлақты жояды екен дейді.

Байы бай, түсінікті. Жоя берсін. Ал құлақты неге жояды? Кесе ме сонда? Түсінбеймін.

«Бәлшейбек», «социализм», «комсомол» деген тәрізді оғаштау жаңа сөздер жиі айтылады. Пәленше комсомолға жазылыпты десе, тыңдап отырғандар үдірейісіп қалады.

Біздің үйдегі бірден-бір хат танитын «оқымысты» Сатылған ағайым. Ол үлкендігі тоқымдай-тоқымдай қарала қағаздар ұстап келеді.

- Аға, бұ не?

- Кәзит.

«Кәзит» те бұл ел үшін соңғы зат.

Сатылған оқиды. Басқалар жапырлап құлақ түріп тыңдайды. Содан соң «кәзит олай депті», «кәзит былай депті» деп, таратып әкетеді.

Оқылған газет жыртылмайды. Үйге көрік беретін кілем орнына қабырғаға жағалата ілініп қойылады. Әр-әр жерінде адамның және бірдеңелердің суреттері. Мен суреттерге тамашалап қараумен болам. Мұншама ұқсас салынғанына таңырқаймын.

- Аға, кәзит қайдан келеді? — деп сұраймын.

- Алматыдан келеді, өкімет шығарады.

- Алматы жер түбі, үлкен қала екенін білем. Ал өкімет не?

- Өкімет — ол осы жұрттың бәрін билейді. Байларды кәмпеске жасайды. Түсіндің бе?

Мен басымды изеймін, еміс-еміс бірдеңелерді түсінетін тәріздімін.

Жігіт болып қалған Сатылған ағайым кішкентай ойық терезенің алдында тікесінен тік тұрып, кітап па, газет пе, бірдеңе оқып тұр. Қарағым, көргім келеді. Бірақ қазекең көңілі түскен жерден оя салған терезе тым биік, бойым жетпейді. Сатылғанның о жақ, бұ жағына шығамын, көре алмаймын.

Ал бірақ көруім керек.

Сатылғанның сол жақ қасында қабырғаға сүйелген келсап тұр. Келсаптың қасында сүйеулі шалғы тұр. Әлгінде шешем келсапты төсеніш етіп, сапсыз шалғымен тері сүргілеген. Содан соң екеуін қатар сүйеп қоя салған.

Келсаптың қол ұстайтын жері ойық. Соған аяғымның ұшын тіредім де, сатыға өрмелеген адамша созылып, көтеріле бердім. Жалаң аяқпын. Көтеріліп үлгермедім. Аяғым тайып кетті де, құлап

түстім. Бір аяғымды құшақтап, зарладым да қалдым. Асыл шалғының ащы жүзі май табанымды ырситып сойып түскен.

Бұрқ ете қалған қара қан жаралы аяғымды шеңгелдеп ұстап алған қолымның сыртына көл-көсір жайылып барады.

Ас үйден шешем жетіп келді. Жараға киіз күйдіріп басып жатыр. Ыстық киіз қарып өлтіріп барады.

— Шыда! Шыда! Қаны тоқтайды.

Сүмбеден әжем Бөпке келген. «Әже, маған не әкелдің», — деп, қалта-қалтасын ақтарып жатырмын. Әжемнің қалталарында түп болмайды. Түп болатын шығар-ау, бірақ оған менің қолым оңайлықпен жетпейді. Қолтығыма дейін сұғып жіберіп іздегенде, қалта түбінен қолыма ілінбейтін нәрсе жоқ: жіп-шу, қол орамал, оймақ, құрт, кәмпит — бәрі аралас.

Кешкі уақыт. Бәріміз үйде отырмыз. Мен әжемнің мойнына асылып, мазалап ойнай бердім. Әжем көнбіс әрі иі жұмсақ. Мазаладың деп ренжімейді. Зекіріп, дауыс көтергенді білмейді. Қазандықтың алдында жайнап жатқан отты көрсетіп:

— Ана отқа түсесің, қой, — дейді.

Мен қоймаймын. Қой деген сайын ерегесіп кетем. Арт жақтан тағы да жүгіріп келіп, мойнына асыла кетем легенде, Бөпке әжем еңкейіп қалсын. Мен екпініммен ары асып, домалап түсейін. Жайнап жатқан қызыл шоқтың тура үстіне құладым. Отырғандар шу ете қалды. Әсіресе шешемнің дауысы ащы шығып кетті. Мен және бір домалап, шоқтың үстінен ары асып кеттім. Қазақшылап айтқанда, Құдай қаққан, еш жерім күймеген.

Шілденің ыстық күні. Әжем екеуіміз Сүмбеге, нағашым үйіне жаяу келе жатырмыз. Даланың шаңдауыт қара жолы. Жүргінші аз. Бойы шағын әжем аяғын тыпың-тыпың тез басады. Мен енесіне

ілескен құлын тәріздімін, біресе о жағына, біресе бұ жағына шығамын. Зорға ілесіп келем.

Судың арғы өңірі ойпат, тоғайлы алқап. Одан әрі тау. Таудың аппақ басы күн нұрымен шағылып, көзді ұялтады. Әжемнен ол аппақ не екенін сұраймын. Қар дейді. Жаздыгүні де қар бола ма? Болады дейді әжем. Қызық. Қалайша еріп кетпейді?

Таудан бері жазық сардала. Дала төсінде жарқырап аққан өзен. Тау өзені. Одан да әрі саржазықтың бетінде темір пештің қызуына ұқсаған жалындаған ғажайып бір толқын байқалады. Жерден будақ-будақ шығып жатқандай болады. Мен қызықтап қарап, көз алмаймын.

- Әже, анау алыстағы будақ-будақ толқын немене?

Әжем оның сағым екенін айтады.

- Сағым деген немене? Түтін бе?

Әжем күледі. Сағымның түтін емес екенін түсіндірген болады.

- Қасына барып, қолмен ұстауға бола ма?

- Ақымақ неме, сағым — ол жел секілді. Желді қолмен қалай ұстамақсың?

Жауыннан соң кемпірқосақ пайда болады. Дөңнің ар жағында жап-жақын жерде тұрады. Мен қанша рет оның қасына жақын бармақ болып жүгірдім. Бірақ жете алған емеспін. Бір дөңнен ассам, және бір дөңнің ар жағына секіріп шығып, алыстай беретін тәрізді. Сағым да соған ұқсас болғаны ғой. Көруін ап-айқын көресің. Ал бірақ жақындап, қолмен ұстай алмайсың. Қызық. Бұған да менің ақылым жетпейді.

Мен шаршай бастадым.

- Апа, Сүмбе Әлі алыс па?

- Бүгін Ұшқа жетіп қонамыз. Сүмбеге ертең барамыз.

- Үш алыс па?

- Жоқ, онша алыс емес.

Мен Әжемнің арқасында келе жатырмын. Аяқтарым тынығып, жетісіп қалдым.

Жолдың екі жақ жағасы биік шилер. Қияқтары желкілдеп, қау болып көрінеді. Шидің арасы толы шырылдауық шегіртке. Төңіректі мың құбылтып, әнге толтырады. Екі көзі маржанға ұқсаған, шекесінде екі тал қыл мүйізі бар, ұзын сирақ, қанатты көк шегірткені көк шөптен айыру қиын. Адам жақындаған кезде әндетуін қоя қояды. Әбден үстінен басар болғанда, тыз етіп бір-ақ ұшады. Анадай барып, лақтырған тасқа ұқсап торс етіп, салмақпен қонады. Сосын, сен ұзай бастағанда, тағы да сайрап жөнеледі.

Ұшта әлдекімнің жер үйінде отырмыз.

Төте оқу дейтін сөз шыққан. Ауылдың бар адамын оқуға, хат тануға шақырады. Шалдарға дейін қойындарына қағаз, қарындаш салып жүреді. Жұрт бір үйге жиналып, сабақ оқиды. Оқытушы Сатылған.

Мен есікті ақырын ашып, сығалап қараймын. Тақтаға жазылған әріптің біреуін Сатылған өзінің зіңгіттей оқушыларының бірінен: «Мынау қай әріп?» — деп, таяқшамен көрсетіп, сұрап тұр. Анау жауап бере алмайды, шатып-бұтады.

Ол қай әріп екенін мен білемін. Есікті кеңірек ашып, айқайлап айтып жіберем де, тұра кеп қашам.

Кейде Сатылған оқушыларына дәптер, қарындаш үлестіреді. Бір дәптер, жарым қарындаш маған да тиіп қалады. (Қарындаштың

аздығынан екі адамға біреуін бөліп беретін). Қуанышым Қойныма сыймай, үйреніп алған Әріптерді шимайлап жазумен болам.

Балалық шақтың ең арғы түкпірінен есімде Қалған суреттер, міне, осы тәрізді: біреуіне біреуі жалғаспайды, үзік-үзік. Мас болып немесе ұйықтап отырып көрген кино тәрізді. Басы болса, аяғы жоқ. Аяғы болса, басы жоқ. Көгендеген Қозыдай уақыттың желісіне тізіп тастап, рет-ретімен баяндауға келмейді.

ҚОСТӨБЕ, «ЗАСТАП», ШЕКАРА

Қазақстан картасынан Алматыны көзіңізді жұмып тұрып тауып алатыныңызға мен дауласпаймын. Астанаға дәл барып тірелген саусағыңызды енді тау сілемімен шығысқа қарай сырғытыңыз. Тоқтаңыз! Мен әңгіме етіп отырған үркердей шағын ауыл Қостөбе, міне, осы арада, шекараның дәл түбінде.

Менің Қостөбем.

Менің Текесім.

Әне бір көкшіл жіптей тартылған жіңішке өзенді көрдіңіз бе? Текес сол. Белгілі Іле өзенінің басы.

Қостөбеде, негізінен, Құрмандар тұрады. Құрманның Киікбай, Найза деп аталатын екі руы. Біз Найзамыз, дұрысы Беснайза.

Беснайза екіге бөлінеді: Бейназақ, Жолыш. Біз Жолышпыз.

Беснайзалар ежелден жауынгер, ұры ел болған. Рудың Беснайза атануы да тегін емес. Бір үйдің шаңырағынан сорайған бес найзаның ұшы шығып тұрыпты, содан Беснайза атаныпты деген сөз бар.

Текестің күнгей-шығыс бетінде біреуіне біреуі жалғаса біткен екі қырат-төбе тұр. «Қостөбе» деген сөз содан шыққан.

Қостөбенің тап іргесінен шекара күзететін қалашық (застава) орнады. Қазақтар «застап» дейді. Конфискациялау кезінде шекарадан ауа қашқан байлардың қора-жайлары иесіз қалған. Соларды жамап-жасқап жөндейді де, солдаттарға мекен-жай етті.

Шекарашылардың көбі орыстар. Қазақша білмейді. Бірлі-жарым Қазақ солдаттар бар, аудармашылық жасайды. Украин, белорус дейтін де Ұлттар барын Қараңғы халық біле Қоймайды. Түсі сарының бәрін орыс деп Қарайды.

Ту сонау Украинадан, ішкі Россиядан Әкелінген, басқа орта, басқа жағдайда өскен өрімдей жас солдаттар мұндағы тіршілікке бір дегеннен бейімделе кетпейді. Елге де, жерге де жұғымдары аз. Таулы аймақта жөн тауып жүріп-тұрудың өзі олар үшін Әуелгі кезде оңайға түспейді. Сондықтан солдаттар шекараға нарядқа барып Қайтқанда адаспас үшін, олар жүретін соқпақ жолдардың бойына сырғауыл ағаштар Қадап, ол бастарына сыпырғы тәріздендіріп Қойған.

МАЛ — АДАМНЫҢ БАУЫР ЕТІ

Ауылда күнде жиналыс. Елді коллективке тарту.

Салақтатып сумка салған өкілдер келеді. Өкіл келсе, жиналыс шақырылады. Қараңғы халық аңқау бала тәрізді: кім не айтса, ауыздарын ашып тыңдайды. Өкіл боп келген адамды құдай көреді.

Колхоз жөнінде, болашақ өмір жөнінде неше алуан гу-гу әңгімелер. Колхоз болмаймын деп қашып жатқандар бар.

Қазақтың бар өмірі малмен байланысты. Мал — тамақ, мал — киім, мал — көлік, мал — отын (отқа мал тезегі жағылмай ма?), мал — баспана (киіз үйдің бар жамылғысы малдың жүнінен жасалмай ма?). - Жер-суға сыймай жататын малдан бұл кезде тамтық қалмаған...

Қазекең мал бағудың ғасырлар бойғы азабынан «құтылған».

Мал жоқ болған соң, енді әлгі аталғанның бәрі жоқ.

Жеуге тамақ болмағаннан өткен аянышты не хал бар екен?

Жоқшылық тек біздің өлкеде болмаса керек. Ішкергі Алматы, Шелек төңірегінен жан бағыс іздеп, жек жат-жұрағаттарын сағалап шұбырып келіп жатқан жұрт. Түр-түстерінен кісі қорыққандай.

Көктем. Күн қызу. Ауылдың қасындағы төбесіз ескі тамның біреуісін бір жас жігіт мекендейді. Аяқ-қолдары шелектей боп көгеріп ісіп кеткен. Көздері қап-қара, әдемі. Оқта-текте ел қыдырып, қайыр тілейді. Өзінде жоқ ел оған не беруі мүмкін?

Жәркенттен біздің үйді мият тұтып Мұқамеди, Жүніс дейтіндер келген. Жүніс шал, Мұқамеди оның баласы. Жігіт. Әйелдерінің аттары есімде Қалмаған.

Мұқамедидің мен құралпы бір ер баласы бар, аты Садық. Екеуіміз бірге ойнаймыз.

Садықтың сары резинкадан істелген мүйізатары бар (рогатка). Біз, Қостөбенің балалары, бұрын мұндайды көрмегенбіз. Біздің қару-жарақ қорымызда мұндай аспап бұрын-соңды болмаған. Біздің қаруларымыз: садақ, сақпан.

— Бұнымен атса, адам да өледі, — дейді Садық.

Біз сенеміз. Керемет қаруына бола басқа балалар Садықтан именеді.

Адал еттіден Жүніс, Мұқамедилерде бір кәрілеу торы ат бар. Бізде түк жоқ. Екі үйдің аяқ лау етері сол ғана. Отқа жағатын көк тал тоғайдан сонымен әкелінеді.

Ауылдың дәл қасындағы түбекшеге тұсап қойған тор ат бір күні тұсауымен Текеске түсіп, өліп қалыпты. Ішіне су толған қарнын қампитып, бірнеше адам жағаға сүйреп шығарды. Мал иелерінің сондағы боздап жылағанын керсеңіз. Шал да, Мұқамеди де, Әйелдері де, тіпті кішкентай Садық та мал емес, ең бір аяулы жақын адамдары өлгендей көздерінің жасы көл болып, еңіреп жүр. Қазаққа малдың қаншалық жақын екенін мен сонда білдім. Бір үйдің бүкіл үміт-тіршілігі, күн көрісі торы атпен қоса өлгендей еді.

ОҚИМЫН!

Жаз кезінде өзіміз үйде барда күндізі біздің үйдің есіктері еш жабылмайды. Даладан жарық пен таза ауа кіргізіп, есік жабық болса, мұрынды дереу бітеп қалатын көп иістен жанымызды сақтап тұрады. Егер бар болып, қарынға тамақ салып алса, жан сақтаудың бұл та таптырмайтын тәсілі. Ал жоқ болса, уақасы жоқ. Адам тамақ ішпей де өмір сүре алатынын біз тәжірибеде көріп жүрген жандармыз.

Есік жабық кезде үй ішіндегі адамдар біреуін біреуі әзер көреді. Дастарқандағы тамақты әзер таниды. Әйнектерін кір басқан бір ғана ойық терезе үйге түсер жарықтың қас жауы.

Әлгіндей терезеде желдеткіш бола ма?

Есік жабық болса, еңсең басылып, үйде емес, үңгірде отырғандай боласың.

Таңертеңгі уақыт. Екі есіктің екеуі де ашық. Төр үйде сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде төрт көзіміз түгел азанғы шайымызды ішіп отырмыз. Шай емес-ау, ақ су.

«Төрт көзге» кіретіндер: әкем Ыдырыс, шешем Әсбет, тәтем (әкемнің інісі) Смағұл, ағайым Сатылған және мен.

Бір үйде бес жанбыз. Ауылдағы үлкен де емес, кішкі де емес, орташа семья.

Арық тізесі ағаштай сорайып, иегін тіреген аурушаң шешем жез шәугімнен ақ су құйып отыр. Еденге жая салған жамаулы шыт дастарқан. Дастарқанның дәл орта тұсына құрсаулы қоңыр жағал ағаш тостағанмен қара талқан қойылған. Тостағанда бір ғана ағаш қасық.

Жұмыскер қасықта дамыл жоқ. Тостағанды шыр айналып, әркімнің алдына бір барады. Әр ауызға талқанды бір жеткізіп қайтады.

Әкем Ыдырыс кең өңеш, қомағай адам. Қасық оның қолына тиген кезде тостағандағы талқанның бір жамбасы үңірейіп қалады.

Науқасшаң шешем қасыққа сирек қол созады. Жұтсаң, кебек жұтқандай өңешті тұтқырлап ұстап қалатын дәмсіз қара талқанды ол дені сау біздерге ұқсап қарпып жей алмайды. Мүмкін болса, бір уыс, жарым уыс ақ талқанды өзіне бөлек жасап жейді. Бір түйір, жарты түйір тәтті табылса, аузының дәмін алып, ақ суды сонымен ішеді.

Мен ішерімді бағана ішіп болғам. Сонда да дастарқан басынан тұрып кете алмай, жіпсіз байланып отырмын...

Оның сойылдай мықты себебі бар...

Кенет, ауыл қазағының дағдысымен есік қақпастан екі адам салаң етіп кіріп келді.

- Ассалаумағалейком!

- Әлекисалам. Терлетіңіздер.

Ұзынды-қысқалы екі еркек аласа есікті денелерімен бітеп, қалбиып тұр. Оның бірі — тәпелтек бойлы жалпақ жігіт Ұзақбай — осындағы ауыл совет хатшысы. Екіншісі — дембелше толық денелі ақсары жігіт — бейтаныс.

Ұзақбайдың қолында папкасы бар. (Мен оның папка ұстамай жүргенін көрген емеспін). Бейтаныс жігіттің де қолында кітап, қағаздары бар.

- Шайға келіңіздер, — деп, Әкем мен ағаларым былай-былай сырғып, тосыннан салаң ете қалған қонақтарға төрден орын

босатысып жатыр.

Папка, қағаздарын төрдегі жүктің үстіне қойды да, қонақтар отырысты. Бейтаныс жігіттің кигені қайырма жағалы сырт жейде, галифе шалбар, етік. Беліне жалпақ қайыс белбеу буынған. Кепкасын шешіп, оны да жүк үстіне қойып жатыр. Басы қасқа бас екен. Жалтыр кең маңдайы алакеугім үйдің ішінде жарқ ете қалды.

Тосын кісілердің келуіне байланысты туған аз қарбалас маған жақсы болды. Дастарқанның шешем жақ бұрышында шоғыр болып, төрт-бес тал домалақ арзан кәмпиттер жатқан. Манадан сұғымды қадап, тұрып кете алмай отырғаным да сол еді ғой. Қолыма ілінген бір тал кәмпитті көз ілеспейтін жылдамдықпен қақшып алдым да, мен дағы қонақтарға орын босатқан болып, түрегеп кеттім. Ұры мысықша жымып, есікке қарай жөнөп барам.

Дәл осы кезде Ұзақбай:

- Әй, тоқта! — деп дауыстап қалсын.

Селк етіп, тоқтай қалдым. Қолға түсті деген осы!

Ұзақбай үлкен басын әкеме қарай бұрып:

- Ыдыке, мына балаңыздың жасы сегізге толды ма? Нешеде?

- Қайтеді?

- Биыл біздің ауылда мектеп ашылады, — деді Ұзақбай. — Мына кісі бала оқытуға келген мұғалім. Соған мектепке баратын балалардың тізімін алып жүр едік.

Мен уһ дедім. Қолға түспеген екем.

Мектеп ашылады деген хабарға құлағым елең ете қалды. Менің жасым түгіл, өз жасынан жылда шатасатын момын әкем менің қаншада екенімді дәлдеп айта алмады.

- Қайдам, Әсбет білмесе? — деп, өзінен гөрі зейінді шешеме қарады.

- Алдағы наурыз көжеде тоғызға толады. Рысжан күйеуге берілетін жылы туған, — деді шешем.

- Рысжан қайда, мұнда берілмеді ме?

- Мұнда емей-ақ, дәл сол жылы болатын. Кебеже жәкемдікі бәріміз ана ар жақта қара судың бойында отырғанда туған. Молдақожаны құтырған ит талайтын жыл.

- Иә, иә, шөп шабыс кезі болатын, — деп, әкем есіне енді түсіре бастады.

- Бұның туған жылы қай жыл екенін айтсаңыз, мен есептеп шығарайын, — деді ақсары мұғалім. Ол салмақпен баптап сөйлейтін адам екен.

Шешем менің тышқан жылы туылғанымды айтты. Қасқа бас мұғалім саусақтарын жұмып, есептей бастады:

- Тышқан жылы болса, тышқаннан кейін сиыр, — бір; сиырдан кейін барыс, — екі; барыстан кейін қоян, — үш; қояннан кейін ұлу, — төрт; ұлудан кейін жылан, — бес; жыланнан кейін жылқы, — алты; жылқыдан кейін қой, — жеті; қойдан кейін мешін, — сегіз... Биыл мешін. Дұрыс айтасыз, балаңыз сегіз жасқа толып, енді тоғызға қараған. Оқу жасына толыпты.

Қасқа бас мұғалім тізімге жазбас бұрын:

- Оқығың келе ме? — деп сұрады.

Мен құлшынып:

- Келеді! — дедім.

Өмірі тіл сындырып, оқу оқымақ түгіл, оқулық дейтін нәрсені қолға ұстап көрмеген дұм қараңғы әкем үшін оқу — ол менің қолымнан келе қоятын нәрсе емес.

- Бала неме, миы ашып кетіп жүрмесе? — деп, ол мұғалімнің бетіне шүбәлана қарады.

- Ашымайды, оқимын! — дедім мен.

Біздің үйдегі бірден-бір оқудың дәмін татып көрген адам Сатылған ағайым. Ол бұдан төрт-бес жыл бұрын осы ауданның Қолтық дейтін жерінен үш класс оқып келген. Сатылған мені қостады:

- Оқиды!

МЕКТЕП

- Қостөбеде мектеп ашылатын бопты! Бала оқытатын мұғалім кепті! — деген Қуанышты хабар Әр үйдің түндігін бір желпең еткізді. Бұған, әсіресе, балалар мәз.

Сіз тақыр шөлге су келгенін көргеніңіз бар ма? Бұл аспаннан нұр жауғанмен бірдей. Жұрттың бәрі Қуана дабырласып, мәз-майрам болысады. Үйден үйге жүгіріп:

- Су келді!

- Су! — деседі.

Ғасырлар бойы қараңғылықтан соққы жеп келген халыққа жарқырап білім сәулесінің жетуі Қуарған Қу мекиен шөлге тіршілік нәрін алып, сыбдырап су жеткенмен бірдей еді.

Үркердей аз ауыл Қостөбеде бұған дейін жаңаша мектеп болмаған. Жұрт балаларын Нарынқол, Сүмбе, Жалаңаш тәрізді жырақтағы мектептерге апаратын. Оған өзі аш-арық, Қолы Қысқа халықтың бәрінің бірдей шамалары келмейді. Сондықтан да біздің ауылдың оқу жасындағы балаларының көпшілігі әлі күнге мектеп есігін ашып көрмеген. Оқу оларға созса қол жетпейтін алыс армандай көрінетін. Сол арман бір-ақ күнде топ етіп алақанға өзі келіп Қонғалы отыр.

Қазақ айналайынды шілдей тоздырып, көгертпей келген бір көне дерт бар. Ол — аталастық, рушылдық алакөздігі. Киікбай мен Найза түбір бір атадан тараса да, екеуі ылғи екі жік. Бір артельге бас қосып отырса да, екеуі екі бригада. Іргелері тиіссе, өрт шығатындай екеуі бөлек қоныстанған. Найза ауылы, Киікбай ауылы деп, бөлек-бөлек аталады.

Мектептің ашылған жері — Киікбай ауылы.

Таңертеңгі шайымызды ішіп алып, Садық екеуіміз, күндегі дағды бойынша, жар жағалап, ойын қуып кетіп бара жатыр едік. Кенет Қарсы алдымыздан салт атқа мініп одыраңдаған бригадир Нұрғазы шыға келді. Бізді мал қайырғандай қайырып:

- Әй, қайтыңдар! Мектепке барасыңдар! Бүгін оқу басталатын күн екенін білесіңдер ме?

- Қайдан білейік?

- Бүгін сентябрьдің бірі — оқу басталатын күн екен.

Бүкіл жан-тәнім ойынға бейімделіп келе жатқандықтан, мен өнеугүні оқимын деп, тізімге құлшынып жазылғанымға тап осы арада қатты өкіндім. Қазір маған оқудан ойын мың есе қымбат еді. Оқудың бүйтіп міндет болып келетінін мен қайдан білейін. Мойынға бұғалық болып түсерін қайдан білейін. Нұрғазы еркімізге қоймады, алдына салып айдап алды. Басымыз ауған жаққа қаңғып жөнелетін қайран еркіншілік өмір енді біткен екенсің деген қайғылы ойға келдім. Үйден жоспарлап шыққан неше алуан қызық ойындардың бәрі қалғалы отыр...

Ана үй, мына үйден жинастырған бала саны көбейе берді. Айдаушымыз Нұрғазы. Қойша топырлатып, қуалағаннан қуалап, екі шақырым жердегі Киікбай ауылына алып келді.

Мынау, міне, мектеп — ауылдан шеткерек шаңы аз көгал жерге тігілген кәдімгі киіз үй. Осы киіз үйде біздің тұңғыш сабағымыз басталды. Мұғалім өнеугүнгі қасқа бас жігіт. Ныспысы Сағатбай Хасенұлы.

Ол кезде жарымыншы класс дейтін болатын. Біз сол жарымыншы класқа жиналған, бұрын мектеп есігін көрмегендерміз. Жалпы санымыз отыз шақты. Жарым-жартымыз Киікбай, жарым-жартымыз Найза ауылының балаларымыз.

Парта жоқ. Бірімізге біріміз сығылысып, малдас құрып, жерде отырмыз. Киіміміз былғанады, астымыздан сыз өтеді деп қорқақтайтын біз емеспіз. Күл мен топыраққа еркін аунап өскендігімізді көрсетіп, мұғалім отырыңдар дегенде, шөге-шөге кеткенбіз.

Сауатымыз бірдей болғанмен, жастарымыз бірдей емес, алақұламыз. Ең кіші дегендер мен шамалас. Ең үлкен дегендер он бес, он алтыға келіп қалғандар. Кәдімгідей мұрт шығып, жігіт бола бастаған балалар бар.

Бәріміз жарымыншы класс.

Кепекбайдың Жүнісбайы, Батырқанның Жанбосыны, Шықабайдың Тұрсынбайы баяғы заман болса, әйел алуға жарап қалған соқтауылдай жігіттер. Олар да жарымыншы класс.

Мұғалімнің алдында шағын тақтай стол. Жап-жаңа қызыл шүберек жабылған. Осы қызыл шүберек бүгін салтанаты күн екенін аздап та болса білдіріп тұрған секілді.

Қасқа бас мұғалім сүйкімді жұмсақ адам. Көз қарасынан жып-жылы нұр себелеп тұрғандай болады. Дауысы мәнерлі де, құлаққа жағымды.

Бірінші күнгі сабақты ол түгелдей әңгімемен өткізген еді. Өзі боп, мен дәл осындай әңгімешіл адамды көрген емеспін. Дүниеде білмейтін нәрсесі жоқ: ғылым жайлы, қазақ халқының өткені мен болашағы жайлы, патшаның құлауы жайлы, Ленин жайлы... көп-көп әсерлі әңгімелер айтып берді. Біз аузымызды ашып, ұйып тыңдағанды ғана білдік.

Сағатбайдың әңгімелерінен мен дүниенің төрт бұрышына сапар жасап қайтқандай әсер алдым. Бір ғана күннің ішінде білмесімді біліп, ақыл-ойға кемелденіп, іштей түйлеп шыға келгендей болдым.

Бағана, Нұрғазы оқуға барасың дегенде, ойынды қимай, көңілім күрт түсіп кеткенін есіме аламын. Оқуды мойныма бұғалық түскендей көріп едім. Оның бәрі бекершілік екен. Оқуға жазылғаным қандай жақсы болған.

Сағатбай әңгімесінен мен біз секілді кедей балаларының оқуға қолы жетуі тек совет өкіметінің арқасы екенін білдім. Лениннің арқасы. Бұрынғы заман болса, оқу қайда бізге. Байдың қой-қозысын бағамыз, малай боп өмір кешеміз.

Лениннің «Оқы, оқы және оқы» деген әйгілі сөзін сол күні Сағатбайдың аузынан естідім.

Сағатбай әңгімелері ғажайып қызық ертегі тәрізді. Қанша тыңдасам, тыңдай бергім келеді. Еш жалықтырмайды. Мен дүниедегі данышпанның данышпаны мұғалім екен деген ойға келдім. Өскенде Сағатбайға ұқсап мұғалім болуды армандадым. Балаларды аузыма қаратып, мен дағы неше алуан қызғылықты әңгімелер айтып берсем деймін.

Киіз үй мектепте оқып жүріп жаттық.

Әліппе жетіспейді. Екеуара бір оқулық.

Дәптерді тіземіздің үстіне қойып немесе жерге етпеттеп жатып жазамыз.

Бір күні бормен жазатын тақта пайда болды.

Класском, тазалықшы сайлап алдық. Класском болып пысықтығымен бүкіл ауылға әйгіленген Жүнісбай, тазалықшы боп ішіміздегі ең таза, ең ұқыпты Майра сайланды.

Сағатбайдың алдында кішкентай сары жез қоңырау. Шылдыр-шылдыр еткізіп, үзіліске шығарады. Сағатбай бала мінезді, ойын құмар адам. Үзіліс кезінде бізбен бірге қосылып ойнайды. Қалайда бізді зеріктірмеудің, өзі де зерікпеудің амалын ойлап табады. «Мысық

— тышқан», «Ақ серек — көк серек», «Үшінші артық» секілді ойындар ойнайды.

Сағатбай ойынға жан-тәнімен беріліп, осыдан өзіне рақат тауып, қызып ойнаушы еді. Кішкентай балалардың біреуін мысық боп қуалағанда, көздері мысықтың көзіндей жайнап, түр-түсі біртүрлі айбаттанып, еліріп кетеді. Сен шын тышқан болғанда, артыңнан нағыз шын мысық қуып келе жатқандай зәрең қалмайды. Ауыр да мол денесімен қатты қызып жүгірген кезде, Сағатбай иегін алқымына тығып алушы еді. Қашан тышқанды қуып жетіп, бассалмайынша жаны жай таппайды.

Оқулық қана емес, қарындаштың да тапшы кезі.

Бір күні Сағатбай класқа бір уыс қарындаш алып келді. Екеуара бір қарындаштан үлестірді де, өздерің пышақпен бөліп алыңдар деді. Осы арада класта біраз дау, жанжалдар туып қалды. Бөлінген қарындаштардың бір жағы ұзындау, бір жағы қысқалау болып шығады. Әркім ұзынырағын алғысы келеді.

— Тоқтаңдар! Бөлмей тұра тұрыңдар.

Сағатбай осыны айтты да, жерден қарындаштың ұзындығындай бір тал шөп тауып алды. Оны қарындаштың бойына дәл етіп туралады. Сосын екі бүктеп сындырды да, әр сынық қарындаштың тең жарымы болатынын, яғни қарындаштың дәл ортасын табудың қарапайым тәсілі осы екенін көрсетті.

Осы бір оп-оңай ақыл біздің басымызға неғып келмеген?!

Ал енді ұзынды-қысқалы боп бөлініп қойылған қарындаштар бар емес пе? Оларды қалай етеміз?

Сағатбай бұған да ақыл тапты. Жеребе салып, ешкім ренжіместей етіп бөліп берді.

Жеребесі мынандай: қарындаштың екі бөлегін де, ол кесілмеген ұштарын теңестіріп, кесілген жағын көрсетпей, ұстап тұрады. Таласушы балалардың біріне: «Қане, қалағаныңды суырып ал», — дейді. Суырасың. Ұзыны кез келе ме, қысқасы кез келе ме, өз бақытың.

Ақылдылық тек үлкен істен байқалмайды. Ұсақ-түйектен де анық көрініп тұрады. Сағатбай сабақ беруде ғана емес, тұрмыста кез боп қалатын ескерусіз жайттардың бәрінде де тапқыр адам еді.

«КИІКБАЙ!», «НАЙЗА!»

Мектеп түпкілікті болып басқа үйге көшті.

Сол Киікбай ауылында бұрын мешіт болған бір ұзынша там үй бар-ды. Діннен Қадыр кеткен соң, терезелері қирап, сырт қабырғасының сылағын жауын езіп түсіріп, қаңырап бос тұратын. Сол үй қайта жөнделіп, ортасына темір пеш орнатылып, терезелері бүтінделіп, мектеп болған. Біз қазір осында оқимыз.

Бір кезде дін ордасы болған мешіт қазір білім ордасы — мектеп.

Жалпыып жерде отырудан құтылғанбыз. Қозғалсаң, шиқыл салып бірге қозғалатын ыңыршақ ұзын парталар пайда болған.

Сағатбайдың үйі мектептің бет алдында жақын. Сабақ соңынан ол бізбен қош айтысады да, сол арада қалып қояды.

Киікбай ауылының көпшілік үйлері мектептен берірек — Батырбай түбегі аталатын шағын түбекшенің аузында. Сабақ соңынан жол айырығына дейін Киікбай, Найза болып бірге келеміз. Киікбай балалары осы арадан төмен бұрылып кетеді де, Найзалар қара жолды бойлап, ауылымызға тура тартамыз. Қай күндері дәл осы жол айырығына жеткен кезде кеудені құрт боп жайлап алған рушылдық алакөздігінен туатын сойқанды уақиғалар басталып кеп кетеді.

Бұл індет, бұл жексұрын ауру балаларға үлкендерден жұққан.

Пәленің басы «Киікбай», «Найза» деуден басталады. Жік-жік боп бөлектеніп шыға келеміз. Біреуімізді біреуіміз қалайда кемсітуге тырысамыз. Найзалар Киікбайды, Киікбайлар Найзаны жамандап өлең айтамыз.

Найза, Найза, наҚұрыс,

Көк есектің сүтін іш! —

Ал шыдап көр, мықты болсаң!

Сөзбен жамандасу өршіп, шегіне жетеді. Енді ашықтан ашық боқтасу кетеді: Боқтасудың арты — төбелес.

Надандықтан туатын осы бір жікшілдікті өте-мөте қоздырып, еліріп тұратындар төбелесқой жуан білек балалар. Оларға қандай жолмен болса да шатақ шығару керек. Ең оңай, ең сыналған сенімді жол әлгі — «Киікбай!», «Найза!».

Бір күні мұғалімнің қарасы көзден таса болып, жол айырығына жеткен кезде, дағдылы майдандасу басталды. Әуелі төбелесқой ересек балалар шартпа-шұрт қойғыласып қалды. «Ұр Киікбайды!», «Ұр Найзаны!». Бұл ұран делебесін қоздырмайтын жан жоқ. Біз де, кішкентай балаларға дейін желігіп, қым-қиғаш қойғыластық та кеттік.

Бұндайда бейбітшілік сақтайтындар тек қыздар. Олар төбелеске араласпайды. Кімді кім жеңер екен дегендей, шетке іркіліп шығып, қарап тұрады.

Найзаның қарасы молдау әрі біздің балалар ересек. Найза еңсеріп, Киікбайлар шайлығып, қаша бастады. Біз тырқыратып қуып келеміз: — Ұр Киікбайды! Ұр! Киікбай ауылы әлгі арадан жап-жақын. Мен нәзіктігіме қарамастан, өзім қатар балалардың ішіндегі төбелесқойдың бірі едім. Шатақ шығар жерді іздеп жүрем. Шапшаң жүгірем. Оспан дейтін менімен өшігіңкіреп жүретін бір баланың соңына түсіп алғам. Жетсем, желкеден бір түйсем деп, еліріп қуып келе жатырмын. Ауылдың қақ ортасына келгенімді бір-ақ байқадым.

Өкпе тұстағы бір үйдің қалқасынан бақан ұстаған ересек бала шыға келді. Ол да Киікбай еді. Ұзын бақанмен басымнан қасқайтып салып қалды. Мен жасқанып та үлгердім. Шекеме дәлдеп тиген ауыр

соққы дың ете қалды да, басымның бүкіл бір қапталын жарып түскендей болды. Көзім қарауытып, жер-дүние айналып, дөңгеленіп барады. Таяқ тиген шекемді ұстай алған кезде қолыма жып-жылы боп аққан қан білінді...

Үйде жер төсекте жатырмын. Шекемдегі жараға шешем киіз күйгізіп басып, домбаздай етіп байлап берген. Әрі оңай, әрі даяр ем. Ақ бақанның не болғанын білмеймін, ал менің басым әжептәуір зақымданып қалған екен. Ісік кернеген оң көзім жылтырап зорға ашылады. Үстімдегі жейдемнің бір қапталы мен омырауы қызыл жоса қан.

Дәрігер дегенді біздің ауыл білмейді. Амбулатория, емхана осыдан он екі шақырым Нарынқолда ғана бар. Аурулар ішінара соған барып емделеді. Әйтпесе, негізінен, ауылдағы бақсы-балгерлердің ақылымен өздерін өздері емдейді.

Мені ешкім дәрігерге апарған жоқ. Апаруға жағдай да жоқ. Бас сүйегім сынғаннан сау ма, сау емес пе? Оны рентген арқылы зерттеп білу мұндағы жұрттың ойы түгіл, түсіне де кірмейді.

Екі-үш күндей сабаққа бара алмадым. Шешеме салса, енді тіпті мені мектепке жіберетін түрі жоқ. Биылша оқымай-ақ қой. Келер жылы, бұдан гөрі есейіңкірегенде барарсың дейді.

Менің хал-жайымды білуге біздікіне әдейілеп Сағатбай келді. Болған уақиғаны ол түгел естіп-білген. Ашуланған. Балалар арасында руға бөлушілік болмасын деп, қатаң тыйым салған.

«Найза ауылы», «Киікбай ауылы» деудің орнына, Сағатбай бізге «бірінші бригада», «екінші бригада» деп айтыңдар дейтін еді.

Бара-бара осыған үлкендер де үйрене бастады.

КӨПЕКБАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАЛАЛАРЫ

Көпекбайұлы Жүнісбайдың қолына класскомдік тізгін тимей-ақ тұр екен. Арба қамшыдай шартылдап, ол енді бізді бір шыбықпен айдайтын болды.

Жүнісбай кластағы ересек баланың біреуі. Бойы сұңғақ, талдырмаш, сіріңке өңді. Мінезі әрі шапшаң, әрі қызба. Сабаққа алғыр. Мұғалімнің аузынан шыққанды заңдай көріп, шаш ал десе, бас алуға дайын, лыпып тұрады.

Жүнісбай Найза да, Киікбай да емес, ішкері Шелек маңындағы Қыстық дейтін рудан. Найзаға жиен. Әкесі Көпекбай осыдан үш-төрт жыл бұрын үйелмелі-сүйелмелі төрт ер баласы мен шүйкебас момын әйелі Әйнекті шұбыртып, жек жат-жұрағаттарын сағалап, жан бағыс іздеп келген.

Көпекбай үйінің сол кездегі өзгеше жүдеу хәлі менің көз алдымнан әлі күнге кетпейді. Ауылдан шеткерек тігілген үш-төрт керегелік сомпиған шұрық тесік құрым үйлері болушы еді. Таңертең сол құрым үйдің ішінен әдейі кісі қорқыту үшін солай киінгендей жалба-жұлба, шаштары құлақтарын жауып өсіп кеткен балалар өре шығып, киіз үйдің сырт босағасына тізіліп, күнге қыздырынып тұрады. Ең үлкені Бәзіл жігіт болып қалған. Одан кейін Жүнісбай, Жүнісбайдан кейін Қожақан, Қожақаннан кейін Мәсімбай.

Аралары екі-үш жастан ғана. Біреуінен біреуі сүйемдей аласарып, белбеуге арқаларын тіреп, тізіледі де тұрады. Әлдекім бойларына қарай әдейі тізіп тұрғызғандай. Істеуге іс жоқ. Ішуге тамақ жоқ. Күн нұры мен таза ауаны қорек етіп, маужырап тұрғанды біледі. Ара-тұра бала мінездері ұстап, бірін бірі бүйірге түртіп ойнап та қояды.

Жалба-жұлба киімнің жыртығынан жылтылдап жалаңаш еттері көрінеді.

Бір ғажабы, осынша ауыр тұрмыста жүрсе де, Көпекбай балалары шетінен пысық. Көздерінде шақпақтың отындай жылтылдаған от, жігер бар.

Көпекбай өзі еңгезердей тіп-тік, шоқша сақалды, қара торы жүзі ызбарланып ашумен қарайтын, зор дауысты адам. Қараша үйдің көлеңке жақ іргесінде сыртта ол қашанда қамшы өріп немесе аяқ киім жамап, әйтеуір бір ісмерлік істеп отырады. Басында тер сіңген қара тақия, бұтында бура сан тері шалбар, аяғында қонышы мен жұлығына жамау түскен жеңіл мәсі — етік.

Жоқшылықтың тепкісін қанша жесе де, Көпекбайдың жүні жығылмаған, еңсесі түспеген. Тек болар-болмасқа қабаған ит тәрізді арс ете қалатын ашуланшақ.

Балалары Көпекбайдан керемет қорқатын еді. Оның алдында аяқтарының ұшынан жорғалайды. Әкелері «Жүнісбай!» немесе «Мәсімбай!» деп дауыстап қалғанда, аты аталған бала қандай қызық ойынды болса да тастай салып жүгіреді. Әкелерін екінші рет дауыстатқызбайды. Екінші рет дауыстаса, одан әрі арқаны осып-осып түсетін қамшы даяр тұратынын олар жақсы біледі.

Көпекбай өте-мөте әйеліне қатал еді. Тұрмыстың зардабына деген ашуын содан алмақ болғандай шүйкебас момын Әйнекті кейде ол үйден қуалап сабайды. Қолына не ілінсе, сонымен ұрады. Жеткен жерде зілдей ауыр аяқтарымен аяусыз жаншып, тепкілеп жатады.

Ашуланған кезде Көпекбай құтырған бура тәрізденіп кетеді. Оңайлықпен араша бермейді.

Араша түсетін Көпекбайдың төрт баласы. Әлжуаз байғұс шешемізді біржолата өлтіріп қоймасын дегендей олар шыр-шыр етіп, Көпекбайдың қолына, аяғына жармасады. Бір уыс әлсіз Әйнекті өздерінің сәби денелерімен бүркейді. Аяулы аналарына жан аямай

пана болып, ол үшін басы-көздерін Көпекбайдың аяусыз қатты соққысына тосады.

Екі көзі қанталап құтырған бура ештеңеге қарамайды. Төрт баланы төрт жаққа допша лақтырып, Әйелін мылжалап сабай береді.

Таяққа көнбіс болып алған Әйнек өлмейді де, мертлікпейді. Артынан басы-көзі көкала болып, түрегеп, үй шаруасын істеп жүреді. Үш бұтты ошақ темірге қара шәугімді асып, Көпекбайға шай қайнатып береді.

Әңгіме тұжырымды болу үшін, уақыттан жеті-сегіз жылдай алға озып, Көпекбай семьясының кейінгі тағдыры жайлы айта кетейін.

Кейін, заман оңала бастағанда, Көпекбай балалары шеттерінен жігерлі, қасқыр жігіттер болып ержетті. Тұрмыстарын тез түзеп алды. Бәзілі колхоз құрылысын қолдан тұрғызысқан еңбеккер азаматтың бірі еді. Отан соғысына дейін колхозда бригадир болып істеді. Әйел алды, бала сүйді.

Жүнісбай Бәзілден асып кетті. Ол ғажап зерек оқитын еді. Кластан класқа мезгілсіз аттап (ол кезде бұған жол берілетін), онжылдықты бізден бұрын бітірді. Армияға алынды. Офицерлік училищеде оқып жүріп, 1940 жылдың Қызыл Алаңдағы Бірінші май Әскери парадына қатысты.

Жүнісбайдан үйлеріне хат үзбей келіп тұратын. Әскери формамен қатып түскен әдемі суреттерін жіберетін. Жарау аттай қағылез, бойшаң жігітке солдат киімі әдейі сол үшін тігілгендей керемет жарасатын. Әлгі суреттерді бүкіл ауыл болып тамашалап көретін едік.

Көпекбайдың үшінші ұлы Қожақан жас жағынан менімен шамалас. Оның өнер-қабілеті екі ағасының екеуінен де артық еді. Сабақты озат оқумен қабат, талантты музыкант болатын. Домбыраны жас кезінен безілдетіп тартатын. Домбыраны және өзі жасап алатын.

Музыка аспаптарының қай түрін де Қожақан өздігінен меңгеріп, төпеп әкететін. Қыз-бозбала кешқұрым Қожақанның маңына жиналатын.

1940 жылы Қожақан Алматы педучилищесіне оқуға түседі. Ол сонда оқып жүргенде, Көпекбай бір рет сонау үш жүз елу шақырым жердегі Қостөбеден Алматыға баласына салт атпен араға пәлен қонып, азық-түлік жеткізіп беріп қайтады.

Соғыс басталғанда Қожақан өзі тіленіп майданға аттанған еді.

Осы аталған үш жігіттің үшеуі де сай тасындай ірік, аяулы жандар еді. Ащы өмірдің батпағын белшеден кешіп жүріп, қайғырып-қапалануды білмейтін.

Үшеуі де өмірге ғашық жандар, жалын атқан арман иелері еді. Алда сәулетті болашақ барына кәміл сенетін. Сол үшін жан қиюға дайын тұратын.

Үшеуі де адал коммунистер еді. Ауылдың көркі еді, сәні еді.

Жұрт балаларына: «Көпекбай балаларындай неге болмайсың? Солардан неге өнеге алмайсың?» — деп ұрсушы еді.

Шіркін, амал нешік, үш әсем қызғалдақтың үшеуін де соғыс тажал мезгіл жетпей мерт етті. Үшеуі бірдей майданда қаза тапты.

Бура шал көз жасы алты тарам болып аңырап қалды.

Кішкентай шүйкебас Әйнек балаларының қайғысынан одан бетер жаншылып, өлермен болды.

Көпекбай балаларының ең кішісі Мәсімбай қазір бар. Іргелі бір совхозда салауатты парторг.

Әңгіменің бастапқы мерзіміне — 1933 жылдың күзіне қайта оралайық.

Көпекбай үйі бірінші бригадада, яғни Найза ауылының ішінде. Жүнісбай таңертең елден бұрын тұрады. Үй-үйді кезіп, мектепке баратын балаларды оятады. Сөйтіп, бізді жинап алып, түгендеп, мектепке бастап келеді. Бір де бір баланы ол себепсіз мектептен қалдырмайды.

Бұны өзінің класскомдық міндеті деп ұғады.

Сабақ кезінде де Жүнісбай жан-жағына алақтап қарап, бізді бақылауға алып отырады. Біреу қыбыр етсе, мұғаліммен қабаттасып: «Пәленше, тыныш отыр!» — деп шақ-шақ етеді.

«Өте қырғыш қазанның түбін теседі» дегендей, кейде ол мұғалімнен асып та кетеді. «Бала, артық кетіп қаласың» дегенді Сағатбай оған үлкендеу жұмсақ мұрнының танауы сәл делдиіп, жымиюмен білдіреді де, Жүнісбайды қас-қабағымен басып қояды.

Мұғалім барда өстетін Жүнісбай мұғалім жоқта тіпті шырқап кетеді. Бізді бір шыбықпен айдап бағындырады. Кейде Сағатбай класты Жүнісбайға тапсырады да, өзі оны-мұны шаруамен бір жаққа аз уақытқа кетіп қалады. Жүнісбай класскомнің қатаңдығын сіз сонда көріңіз! Алға, мұғалімнің орнына барып, қаздиып тұрып алады да, класқа дегенін істетеді.

Жүнісбайдың әміріне бағынбайтын, одан сескенбейтін бір жан жоқ.

Біреуге ашумен қараған кезде Жүнісбайдың көздері найзаның ұшындай суытып, екі беті ішке қарай сұрлана қабысып, жақ жүндері тікірейіп көтеріліп кетеді. Сәл ғана тәртiп бұзған оқушыны қысырақтың айғырынша жымқырынып, шайнап тастауға дайын тұрады.

Бізбен бірге Жанбосын деген бала оқиды. Жасы Жүнісбаймен шамалас. Ауыл совет председателі Батырқанның баласы. Ұлдан әкешенің жалғызы болып ерке өскен. Маңайындағы балаларға

Өктемдік жасап үйренген шатаққойлау. Киімді сылқым бозбалаларға еліктеп, сәндеп киінеді.

Жанбосын бүгін-ертең өзі де дайын тұрған бозбала.

Қостөбеде мектеп ашылмай тұрған кезде Жанбосын Көпекбай балаларын адам демейтін. Олардың маңынан жүруге жиренетін. Жүнісбай, Қожақанға кемсітіп, шекесінен қарайтын.

Сол Жанбосын ғана бұрынғы әдетімен кейде Жүнісбайға Қодилана қарап, бетіне қарсы келіп қалады. Жүнісбайды тыңдамай, содырлық мінездер көрсетпек болып тұрады. Тежелетін бірақ Жүнісбай емес. Ол одан бетер шақылдап, өзінен гөрі денелі Жанбосынға тістене тақалып:

— Сен немене, бағынғың келмей ме? Әкем ауылнай екен деп дандайсыма! Бағынасың. Сенің мына бүтін киімдеріңнің құны мен үшін бір-ақ тиын! — дейді.

Жанбосынды айбынымен еріксіз еңсеріп алады.

Жүнісбай өжеттің өжеті еді. Ешкімнен қорықпайтын да қаймықпайтын. Алдына әзірейлі келіп тұрса да қасқайып, айылын жимай сөйлесетін.

Сабақтан, мектептен тыс уақытта біз мұғалімді ұмытуға бармыз. Ал Жүнісбайды ұмыта алмаймыз. Қайда жүрсек те Жүнісбай ойымызда жүреді. Оқушыға лайықсыз сәл ғана қылық жасасақ, жерден шыққандай болып Жүнісбай сопаң етіп шыға келеді де, сол арада тұрып, жер-жебірімізге жетеді.

Бүкіл Қостөбеде Жүнісбайдың көрмейтін, білмейтіні болмайды.

Бала біз түгіл, Жүнісбайдан үлкендер қаймығатын еді. Біреудің бір арқа шөп әкеле жатқанын көрсе, ол тергемей жібермейді.

- Мына шөпті қайдан әкеле жатырсың? Колхоздан ұрлап алған жоқсың ба? — дейді.

Шұбаланса, кеңсеге ертіп келеді.

Біреу қой сойса, колхоз қойы емес пе? Өз қойы ма? Дереву біліп алады.

Жүнісбайды анадайдан көрген жұрт:

- Көпекбайдың осы баласы өскенде не болар екен? Қырар біреуді, қырар! — деп жағаларын ұстайды.

МАЙРА

Ауыл совет председателі БатырҚанда бір ұл, екі қыз бар. Ұлы Жанбосынды оқушы азды-көпті біледі. Тетелес екі қыздың үлкені Майра, кішісі Сайра.

Қазақ балаларының аттарын ұйқастырып Қоюға Құмар болады.

Шешелері Айсұлу кербез, келбетті адам. Үй ұстауы, бала өсіруі керемет. Екі қыз егіз қозы тәрізденіп бірдей киінеді, аршыған жауқазындай тап-таза болып жүреді. Қазіргідей жоқшылық, қиын кездің өзінде Айсұлу балаларын елден ерек жұтындырып қояды.

Батырқан шалағат болғанымен, өмір сүруге өте бейім адам. Орысша біледі, шекарашылармен байланысы күшті. Қол астына екі колхоз қарайды. Сырттан келген дәрежелі қонақтар, өкілдер Батырқанның үйіне түседі.

Қостөбедегі бір-екі күйлі тұратын отбасының біреуі осы Батырқандікі.

Кластағы ең таза оқушы Майра болғандықтан, біз оны тазалықшы етіп сайлағанбыз.

Майра шешесі Айсұлуға тартқан пысық та сүйкімді қыз. Ойын десе, құйынша үйіріліп, жанып кетеді. Көбінесе ер балалармен достасып ойнайды.

Күнде таңертең оқу басталардың алдында Майра бізді есіктен бір-бірлеп тексеріп кіргізеді. Қолымыздың, құлақ, мойнымыздың тазалығын қарайды. Мін тапса, кіргізбейді. «Бар, жуынып, таза боп кел. Тырнағыңды сояудай етпей, алып кел», — дейді.

Майра өз қызметіне адал, қатал тазалықшы. Солқылдағанды білмейді, кімге де болса айтқанын істетеді.

Ауыл балаларының қай-қайсысы да үсті-бастарын күтуге ұқыпты емес. Қысы-жазы монша дегенді білмесе, ауыстырып отыратын таза іш киімдері болмаса, үйде кір төсекте, салаба жыртық көрпенің астында ұйықтайтын Гюлса, қалай ұқыпты болады?

Үсті-басын күтуге ұқыпсыз баланың біреуі — алдыңызда отырған әңгімешіңіз.

Жас кезден тазалық сақтап дағдыланбағандықтан әрі ол үшін қолайлы жағдай болмағандықтан, таңертеңгі жуыну маған бүтін бір азап болып көрінетін. Суық сумен жуынып жатқым келмейді-ақ. Атүсті жуынуға және болмайды, тексеретін Майра бар. Қолдың күсін, құлақтың ішіне қақ болып тұрып қалатын кірлерді қалайда кетіріп жуынуың керек. Азаптың азабы емей, немене?

Тырнағы құрғыр да өскіш-ақ. Ызаланып отырып бүгін алып тастасаң, ертең көстиіп шыға келеді. Тырнақтың қаншалық өскені астындағы кірден білініп тұрады.

Ал шаш алдыру ше? Мен үшін бұл азап қана емес, қасірет! Өйткені табиғат менің басыма шаш орнына ұстара өтпес қалың сым темір қадап қойған. Шашымды кім алса да, бір дегеннен ұстарасы жүрмей, тұтқырланып қалады.

- Ту, шашың шаш емес, сым темір ғой! Мұндай да қайратты шаш болады екен! — деп таңырқап жатқаны.

Шошқаның қылындай қатты шаш күшпен әрең сыпырылады. Күшпен жұмсалған ұстара басымның құйқасын қоса сыпырғандай болады. Жаным көзіме көрінеді. Тістеніп аламын да, шыдап бағам. Екі көзімді бірдей тарс жұмып алам. Мықшиып, жерге кіріп кете жаздаймын.

Мен шашымды Ұстарасы Өткір, Қолы жұмсақ деген адамдарға таңдап алғызатын едім. Ондай адам Әубәкір Қарт. Қинала бастасам, Әубәкір жігерлендіре біледі:

- Өй, жаман неме. Өзің жігіт емес екенсің ғой. Біз сендей күнімізде шашымызды Қабырғамен алғызатынбыз, — дейді.

Қабырға шашты қалай алады деп, таң-тамаша боламын.

Жуынуға қол сабын түгіл, кір сабынның өзі тапшы.

Ауыл қазақтары сабынды өздері жасайды. Алаботаны шауып алып, Өртейді де, күліне май қосып қайнатады.

Қап-қара сабын пайда болады. Кәдімгі қара балшық тәрізді, әрі ауыр, әрі қатты. Қол жууға арналған кішкентай қара сабынды бұзаушық дейді.

Бүтін қол бізде бола ма? Көбесі быт-шыт боп жарылып кеткен. Жуынған кезде қара сабынның көбігі тұз құйғандай дуылдатып ашытып жібереді.

- Қолың кір, мойның кір, — деп, талай рет Майра мені класқа кіргізбей қуған. Мен бірден мойындамаймын, дау шығарамын.

- Менің етімнің өзі осындай, қара, — деймін.

- Жоқ, мынау еттің қаралығы емес, құс, — дейді Майра. Қолымның көбесін тырнап дәлелдейді. Тырналған кезде күс көшеді де, ар жағынан ақшылданып тері көрінеді.

Енді мойындамасқа лажым қалмайды.

Класта Майраның желке тұсында отырамын. Үзіліске шыққанда, ол қайда болса, сондамын. Әлдеқандай бір сиқыр күш мені Майрадан алысқа жібермейді. Арқандаған атша Майраның төңірегінде ұстайды.

Майра күн болса, мен күнбағыспын, онсыз тұра алмаймын. Майра гүл болса, мен көбелекпін, айналсоқтап шықпаймын.

Мектептен қайтып келе жатқанда, бойымда табиғат сыйға тартқан қандай өнерім болса, Майраның алдында соны түгел көрсетуге тырысамын. Құс болып құбылжытып ысқырамын. Арықордың қайдағы жалпақ жерін таңдап секірем. Жаяу жарыста қалайда озбақ болып, жанымды салып жүгірем. Соның бәрінде де көз қиығым Майрада болады.

Майраның жүзінен құптағандай белгі көрсем немесе оның аузынан бір тамшы мақтау сөз естісем, онда дүниеде менен бақытты адам жоқ.

Жуынып, тазалануды қанша азап санасам да, мен мектепке, мүмкін болғанынша, таза келуге тырысатын едім. Қолдың күсін тырналап күшпен кетірем. Зорлықпен тазартқан терінің түсі түте-түте болып қалады. Мейлі. Алақанымды төмен қаратып, алдына жайып ұстай қалғанда, бұл бәтшағар қолдарды менің қаншама азаптанып тазартқанымды Майра білсін қайта. Бағаласын. Өйткені осының бәрі Майра үшін ғой. Майрадан ескерту алып, қызармас үшін. Майраға ұқыпты, таза болып көріну үшін!

БІР, ЕКІ, СОЛАЯҚ!

Күз — колхоз жұмысының аса әбігер, қарбалас кезі. Бір жағынан шөп орылып бітпей, екінші жақтан: «Ал мені ора баста» деп, қабаттасып астық піседі. Орылған астықты басу, тазалау, он бес шақырым жердегі заготзерноға арбамен, көлікпен тасу.

Зябь жырту. Қолдағы азын-аулақ малды қыста қырып алмас үшін жылы қоралар салу.

Жұмыс көп, адам аз. Бір жұмысқа бір жұмыс қабаттасып, нашар елдің есін шығарады.

Трактор, комбайн секілді қуатты машиналар ол кезде жаңа пайда бола бастаған. Жұмыс түгел дерлік қол күшімен істеледі. Күш көлігі және жеткіліксіз. Қолда бар ат, өгіздің мойнынан қысы-жазы қамыт түспейді, арқасынан ер түспейді. Шетінен арық, шетінен көтерем.

Салақтатып сөмке асынған өкілдер келеді. Екпіндерімен өрт өшіргендей. «Пәлен жұмыс неге бітпей жатыр? Пәлен күнде бітірмесең, қырам, жоям» деп келеді. Жұрт жұмысқа таңқасқадан шығады, түнде бір-ақ қайтады. Ай жарықта жұмыс түнімен тоқтамайды.

Жеке меншіктің ат, өгіздері колхоз жұмысына түгел алынады. Соқаға құлынды бие, бұзаулы сиыр жеккен күндер болған... Буаз биелердің зорыққаннан адамша шыңғырып, тікесінен тік тұрып құлын тастағанын өз көзіммен көрдім...

Ауыл үстінен ат мінген жолаушы өтіп бара жатса, атын аударып алатын күндер болған.

Көлік жағы әлгіндей болғанда, соқа-сайман жағы тіптен сорақы. Қамыт, доға, ершіл, постремка, дағар секілді нәрселер мүлдем жетіспейді. Колхоз председателі бригадирлер, ауыл совет қызметкерлері үйден үйге қыдырып, жіп-шу, киіз, тулақ, ноқта-жүген, дағар жинайды. Оған да болмаса, «сен ананы тауып бересің, сен мынаны тауып бересің деп», түтін басына салық етіп салады.

Сумка асынған шадыр көз Сарманов өкіл менің көз алдымнан кетпейді. Үлкен түгіл, одан бала-шаға да қорқып, қалтырап тұратын. Маңайындағы елді Сарманов қырып кете жаздап жүреді. Екі сөзінің бірі: «Жаусың! Колхоз жұмысына зиянкессің! Атам! Шабам! Айдатам!». Шаш ал десе, бас алатын әлгідей әпербақан өкілдерге: «Әй, батыр, бұның қалай?» — деп, бетіне тура қарайтын адам ол кезде санасы жаңа оянып келе жатқан ауылда сирек еді.

Суырдың айғырындай шақ-шақ еткен Сарманов бір күні сабақ уақытысында қамшысын бүктеп ұстап, класқа кіріп келді. Тері тужурка, тері кепке киген. Галифе шалбардың құйрығына ер қажап тозбас үшін тері қаптатып алған. Бойы шағын, жуантық, бұлтиған қозы қарны бар шәнтік адам. Қарасұр өңінің қабағын үнемі түйіп алады. Біз сыйлағаннан бұрын, қорқып, дүр етіп түрегелдік. Сармановтың жақсылық алып келмейтінін білгендейміз. О л Сағатбайға жақындап, бізге бір қырынан тоқтады:

- Тақ, сабақ бүгіннен бастап тоқтатылады. Мына мырқымбайларды күнде таңертең масаққа алып барасың. Масақ тереді.

Қарсылық айтуға Сағатбайда шама жоқ.

Оқу тоқтап, біз масақ теретін болдық.

Жүнісбай класском Сармановтан бетер шақылдауық. Таңертең ең бір тәтті ұйқының құшағында жатқан кезде терезені өрт шыққандай тақ-тақ ұрып оятады. Өзінде ұйқы деген жоқ па, білмеймін. Қаңқылдаған дауысы миыңды найзаша тесіп өтеді.

Тұрмасқа лажың жоқ. Апыл-Ғұпыл киініп, болмашы бірдеңені Қарынға салып алып, ұйқымыз Әлі ашылып болмаған қабақпен кіржиіп үйден шығамыз. Түскі азыққа бір бөтелке арпа көже құйып, құшақтап алғанбыз.

Жүнісбай үй-үйді кезіп, бір бала қоймай жинайды. Бойымызға қарай тізіп сапқа тұрғызады. Жұмысқа саппен алып жүреді. Команда беруші өзі. Еңсемізді түзу ұстап, аяғымызды дұрыс алып жүрмесек, пәле қылады.

- Әріпбай, көтер еңсеңді!

- Әбек, есінеме!

- Ұлдақан, қалма!

Төсектен ұйқы қанбай тұрғандықтан, біз оңайлықпен серги алмаймыз. Аяғымыз түзелмей, бұзыла береді.

- Қане, жүгіріңдер! — дейді Жүнісбай.

Жамыраған қозыша дүрлігіп, бірімізден біріміз озып, араласып кетеміз.

- Тоқтаңдар!

Тоқтаймыз. Әрқайсысымыз өз орнымызды табамыз. Қашан аяғымыз түзелгенше, Жүнісбай бір орында тұрғызып, жер тепкілетеді:

- Бір, екі, сол аяқ!

- Бір, екі, сол аяқ! Күләйхан, сол аяқ қайсы екенін білмейсің бе? Түзе аяғыңды! Тоқтаңдар! Қайта бастандар! Бір, екі, сол аяқ! Сол аяқ! Пірам шагі марш!

Әлгіден гөрі сергіп қалғандаймыз.

- Қане, өлең айтыңдар! Мәлік, баста!

Мәлік ересек қыз. Әрі әнші, әрі биші. Тартынбай, бастай жөнеледі:

Ленин біздің атамыз,

Саясында жатамыз.

Қарсы келген дұшпанды

Қақ жүректен атамыз!

- Жамырап кеттіңдер! Жамырамай, жөндеп айтыңдар! — дейді Жүнісбай.

Және бір өлең басталады:

Біз, жастар, жұрттың таңын атырамыз,

Дұшпанды су түбіне батырамыз.

Еңбекші ел қызыл туын тіккен жерге

Кедейдің бар баласын шақырамыз,

Қайырмасы:

Ахау, социализм, коммунизм,

Жасасын жер жүзінде ленинизм!

Бойым кішкене болғандықтан, менің орным саптың арт жағында. Бұған қорланамын. Алға таман тұруды арман етем. Сапқа тұру басталғанда, өкшемді көтеріңкіреп немесе жердің төмпегін пайдаланып қалуға тырысамын.

Әсіресе, қыздардан да кейін тұру намысымды шоқтай қаритын еді.

Майраның бойы менімен шамалас. Сапқа екі-екіден тұрғанда, ол менімен қатарласып қалады. Бұл кезде алғарақ тұруды арман етпеймін. Қолына қолым тиісіп, Майрамен қатар жүру — ол мен үшін бақыт.

Мен қу тілді, тықылдаған пысық бала болдым. Сабақты тәуір оқимын. Тыз етпе жеңілтек әрі шатақ құмар едім. Біреумен дос болуым да, араз болуым да теп-тез. Кекшілмін. Біреуден таяқ жесем, ызадан өле жаздаймын. Күндіз-түні өш алудың жолын ойлаймын.

Дене шынықтыру сабағын өте сүйетін едім. Жүгіру, секіру, суға малту секілді өнерден ешкімге есе жібермеймін.

Сұмдық намысқой едім. Жұрттан кем болуды дүниенің қорлығы санаймын. Үйдегі елден ерек кедей тұрмысқа қорланам да, әкем мен ағаларымның жұрт қатарлы бола алмағаны үшін ызаланам.

Үстімдегі киімдерім нашар-ақ. Жанбосынша қатып киініп жүруді арман етем.

Ауылдағы бірден-бір сылқым киінетін бала Жанбосын. Батырқанның баласы болып тумағаныма өкінетін едім.

Біз жаз бойына аяғымыз күс-күс боп, жалаң аяқ жүргенде, Жанбосын бәтеңке киіп жүреді. Бәтеңке болғанда қандай! Өкшесі мен табанында сәнді бедері бар. Дымқыл жерге мөр басқандай боп сайрап ізі түсіп қалады. Жанбосынның аяғындағы бұжыр табан бәтеңкеге мен қатты қызығамын. Шіркін, осындай бәтеңкем болса деп арман етем.

Көктем шыға бастағаннан қашан қар жауғанша менің аяғымның өз киімі өзінде.

Үнемі жалаң аяқ жүргендіктен, табан сүйел боп қатып қалады. Оны-мұны тікен кірмейді. Кейде тоғайдың арасымен елікше орғып келе жатқанда, қарағаштың сояудай мықты шөңгесі май өкшеге кірші етіп кіріп кететіні бар. Қара тікеннің уыты жаман болады, миыңнан солқ етіп бір-ақ шығады. Ойбай деп, мықшыып отыра қалып, садақтың оғындай боп қадалып тұрған тікенді күшпен суырып аласың. Бәлекеттің орны енді одан жаман ашиды. Бірақ оған қарап жатуға мұрша жоқ. Озып кеткен балалардың соңынан ақсаңдай жүгіресің. Біраздан соң ақсау басылады, табанға тікен кіргені естен шығады.

Жаз бойы жалаң аяқ жүрген аяқ крокодилдің терісіндей қара бұжыр болады, үсті шыт-шыт жарылады. Ол жарық тереңдеп, қан шығады. Су тисе, ашып, жаның көзіңе көрінетін болады.

Шешем байғұс емдейді.

Емнің түрі мынандай: жатарда қара бұжыр аяқты ащы қара сабынмен тырнап отырып жуады. Сосын қалың етіп сүттің кілегейін немесе вазелин жағады. Тілім-тілім жарықтар майды қанша сылап жақса да жұтып ала береді.

Ашығанның көкесін осыдан соң көресің! Босанатын әйелше бебеулеп, зар жылайсың.

Бірақ ертесіне аяғың тәуірленіп қалғанын көріп, қуанасың.

Тәуір аяқпен қатарға тағы да келіп тұрасың. Жүнісбай команда береді:

- Бір, екі, сол аяқ!

- Бір, екі, сол аяқ!

Жердің бұрқ-бұрқ еткен шаңын енді жігерлене тебесің.

ӘДЕМІ ӨМІР ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Егін қол орақпен, шалғымен орылады. Бірлі-жарым лобогрейка жұмыс істейді. Комбайн жоқ.

Орылған аңыздан біз масақ тереміз. Әрқайсымыздың қолымызда атдорба секілді бір-бір дорба. Сол толған кезде қырманға әкеп төгеміз. Қырмандағы астық тұлықпен, аттың тұяғымен басылады. Күрекпен ұшырылып тазаланады. Қазіргідей әлеп-жәлеп тұрған механизация ол кезде біздің өлкеде дүниеге келмеген.

Масақ теру — ол азап жұмыс. Белің жазылмайды, бір талдап терген масақ өндірмейді. Кішкене дорбаның өзі оңайлықпен толмайды. Жалқаулана бастасаң, Жүнісбай әкіреңдейді.

- Жөндеп тұр! — дейді.

Жүнісбай өзі шаршау білмейді.

Кей күні масақ теруге Сағатбай да келеді. Ол бірге болса, шаршағанымыз білінбейді, уақыт көңілді өтеді. Демалып отырған кезде Сағатбай неше алуан қызғылықты әңгімелер айтып береді.

Сағатбай көп оқушы еді. Қолынан кітап, қағаз түспейді. Сәл ғана демалыс болса, Сағатбайды қоршап аламыз. Әңгіме айтып беруін өтінеміз. Текестің суы мен тоғайынан өзге түк көрмей, ауыл арасының өсек-аяңынан басқа түк естімей көрбала болып өскен біздің көзімізді кең дүниеге тұңғыш ашқан адам осы Сағатбай. Маңайымызды қоршаған надандықтың қара түнек тұманын Сағатбай әңгімелері дауыл болып ысырып, ар жағынан бізге ұшы-қиырсыз кең өмір, жарық сәуле көрсеткендей болады.

Менің Ыдырыс Әкемнің де дүние турасында өз ұғым-білімі бар. Ол маған кейде кешкі астың соңынан көңілденіп, ерігіп отырып, әңгіме айтып беретін: «Жер — стол беті тәрізді төрт бұрышты жалпақ нәрсе, оны мүйізімен көк өгіз көтеріп тұрады. Бір мүйізі талып, екінші мүйізіне ауыстырғанда жер сілкінеді. Аспан-көк, жұлдыз, ай, күн — бәрі Құдайдың жаратқаны. Өлген адам о дүниеге барады. Тозақ, бейіш дейтіндер болады», т.т...

Сағатбай бұның бәрін басқаша айтады: «Жер шар секілді домалақ... Құдай жоқ, қараңғы адамдар Құдайды қолдан жасап алған», — дейді. Әкемнің айтқандары мен Сағатбайдың айтқандары менің басымның ішінде таласқа түседі. «Жер домалақ» деген сөз ақылыма сыймайды. Жер домалақ болса, біз құлап кетпей, қалай жүреміз? Өзен-көлдер қалайша төгіліп кетпейді? Жер айналса, анау тау айналып, неге ана жаққа келмейді? Біздің басымыз неге айналмайды?

Қандай қиын мәселе болса да, Сағатбай біздің ұғымымызға лайықтап түсіндіре біледі. Шұбалануға жол қалдырмайды. Сайып келгенде, әкемнің айтқандарынан Сағатбайдың айтқандары беделді болып шығады.

Саясат мәселесін де Сағатбай әдемі ертегідей етіп айтушы еді. Он жетінші жылғы революция, патшаның тақтан құлауы, болашақ коммунизм заманы туралы Сағатбай майын тамызып айтады.

- Ленин кім, қазақ па? — дейміз. Соншама жақын болып, жүрегіміздің түбіне орнап алған адамды қандас, бауырлас етіп, біржола өзімізге қосып алмақшымыз.

Біздің аңқау сұрағымызға Сағатбай мырс етіп күледі. Күлген кезде мейірбан көкшіл көздері одан бетер жадырап, жып-жылы болып кетеді.

- Лениннің ұлты орыс, — дейді Сағатбай, — бірақ ол барлық ұлтты бірдей көрген. Орыс, қазақ деп бөлмеген. Ұлттардың татулығы, теңдігі үшін күрескен.

- Қазақтарды Ленин білген бе?

- Білген, — дейді Сағатбай. Қазақтың отырықшылануы, ауылда мектептер ашылуы — осының бәрі-бәрі де Ленин бастап кеткен іс екенін айтады.

Ленинді Капланның қалай айтқанын біз аса күйзеліспен тыңдаймыз. Ертегілерде неше алуан жауыздық істеп жүретін мыстан кемпірлер болады ғой. Каплан біздің көзімізге сол мыстан кемпірдің нақ өзі боп елестейді.

— Сосын, ұстап алғаннан кейін, Капланды не істеді? Атты ма?

Капланды атпағанын, тек айдауға жібергенін айтады Сағатбай.

Жоқ, біз бұған риза емеспіз. Ату керек еді Капланды! Ату аз. Басын төмен қаратып, азаптап іліп қою керек еді! Кескілеп, қинап өлтірсе, сол лайық болар еді.

Мен қиялыммен мыстан кемпір — Каплан жасап алам. Шашы жалбыраған албастының нақ өзі. «Ленинді атқан сенсің ғой? Олай болса, тарт жазаңды!».

Қиялымдағы Капланға менің көрсетпеген азабым қалмайды. Ұрамын, атамын, асамын, отқа салам...

- Енді аз жылда социализм орнайды, — дейді Сағатбай. — Колхозда жақсы-жақсы үйлер салынады, киім, тамақ көп болады. Социализмнен кейін коммунизм орнайды. Нағыз рақат өмір, міне, сол. Тамақ та, киім де, дүние-мүліктің бәрі де тегін болады.

- Дүкенде сатушы болмай ма?

- Болмайды.

Менің көзіме есігі айқара ашық тұрған, сатушы жоқ дүкен елестейді. Жұрт шұбап кіріп жатыр, керек деген нәрселерін құшақ-

Құшақ алып жатыр. Жоқшылықтан көз ашпай келе жатқан мен байғұсқа коммунизм өте-мөте ұнайды. Орнаса, тезірек орнаса екен деп арман етем. Коммунизм орнаған күні дүкенге бірінші боп барар едім. Бастан-аяқ түгел жаңа киімдер алмақшымын. Қалта-қалтамды толтыра кәмпит сатып алам. Еркімше тойып жеймін. Ешкім алма, жеме деп айтпайды. Өйткені коммунизм.

Өзім қатты қызығатын Жанбосынның аяғындағы бұжыр табан қара бәтіңке бар емес пе? Бәлем, түстің бе қолға деймін де, біреуін таңдап киіп алам. Және бірнеше парын үйге әкеп, әбдіраға салып қоямын. Бұрын қолыма түспей, ыза қылғаны үшін енді күн сайын жаңасын киіп шығатын болам.

Коммунизмнің рақатын осылай көрмекшімін.

ТЕПЕҢ-ТЕПЕҢ

Менің масақшылық мамандығым тамамдалды. «Кішкентайсың, көлікке салмақ аз түседі» деп, тұлықтастың атына мінгізіп қойды.

Қазіргі балалар тұлықтасты біле қоймайды. Бұл ұзындығы бір метрдей жұмыр сүйретпе тас. Постремка арқылы аттың артына жегіледі де, астық сонымен бастырылады. Қырманда үш тұлық жұмыс істейді. Әр тұлықтың атының үстінде тепеңдеген бір-бір бала.

Қырманның қақ ортасына мая етіп шоқитып үйген бау. Тұлықтас жегілген аттар сол маяны айналып желеді де отырады. Ересек бір адам баудан тұлық жолына оқтын-оқтын лақтырып шашып тұрады.

Дүниеде қарғыс атқан екі жұмыс болса, оның бірі — тұлықтастың атына міну.

Жұмыс таңқасқадан басталады. Тәтті ұйқыдан «тұр, тұр» деп зорлықпен тұрғызып алады. Шала ұйқы боп атқа қонғаннан түнге дейін тыным таппайсың. Бір басқан ізіңе қайта айналып келіп, жортақтайсың да отырасың. Бейне бір Құдай қарғап мәңгіртіп, тоқтаусыз зырылдатып қойған нәрсе тәріздісің. Біріңнің соңыңнан бірің тынымсыз айнала бересің, айнала бересің. Әрі-беріден соң қажып, мезі боласың. Басың айналып, көзің бұлдырап, төңірек бірге көшіп айнала бастайды. Сонда да тоқтамайсың.

Астыңдағы атың жарау, жүрдек ат болса, ғанибет қой. Арық, жауыр ат. Тепең-тепең тебінудің күшімен әрең жүреді. Екі саның салдырап талып кетеді. Мінгенің қиқы-шиқы жаман ер. Тартпа, үзеңгі бауың, үзік-үзік жіп-шу бірдеңе. Отыруға жайлы емес. Тақымға батып, қажап, иттей қылады. Соның біріне де қарауға шамаң болмайды.

Арық кежір аттың тоңқ-тоңқ еткен желісі келі түйгенмен бірдей, ішек-қарныңды үзіп жібере жаздайды. Қатқыл ердің үстінде отыра беруге құйрық шыдамай кетеді. Жамбастап отырасың. Бір жамбасың талғанда, екінші жамбасқа аунап, күйзеліп бітесің.

Тепең-тепең тебіну, қамшылану — арық ат осының күшімен ғана жүреді. Титықтап әбден болдырғанда баспай қалады. Ұрмақ түгіл, етінен ет кесіп ал. Өлтір. Екі құлағы салбырап, теңселіп, құларман болады.

Мал — ол адам емес, құлық-сұмдықты білмейді. Болдырғаны — әл-қуатының біткені.

Жылқыбай безбүйрек, қатал адам. Аттың болдырғанымен шаруасы болмайды.

- Жүргіз! — деп ақырады.

Қырманшы жүрмеген атты басқа ұрасың. Басқа ұрғаннан ат жасқаншақ болады. Кейін жай қамшыланасың да басын ала қашып тұрады.

Көзіне қамшы тиіп, соқыр болып қалған аттар бар.

Сол тұлықтастың атына мінген кезімді ойлап отырсам, қазір де жүрегім солқ ете қалады. Ой, шаршаушы едік-ау! Атпен бірге сен де қажып болдырасың. Бел омыртқаң сырқырап, аяқ-қолың салдырап, ерде отыра алмай кетесің. Жерге түсіп, бір сағат, жарым сағат бой жазып жата кету қол жетпес арманыңа айналады.

Адам — ол мал емес, құлыққа басасың. Ат тізгінін босатыңқырап жіберем де, екі қолымды ішіме басып, бұралып, қинала бастаймын. Ортада бау шашып тұрған қарасұр сұсты Жылқыбай:

- Әй, не болды? Жүргіз! Немене, шешең есіңе түсіп кетті ме? — дейді.

- Ішім-ай, ойбай, ішім...

- Е, ішіңе не болды?

- Бұрап ауырып барады.

Қулық екенін Жылқыбай бірден біледі:

- Оттамай, жүргіз! — дейді зекіп.

Жылқыбай шын ауру болсаң да тыңдамайды. Жеті атаңнан тартып боқтап, керек десе, ұрып та жібереді. Қаршадай сенде әкесінің құны бардай-ақ, қағып қаныңды, соғып сөліңді алады. Мен Жылқыбайды тажалдай жек көруші едім.

Кешке жұмыс соңынан екі аяғымыз талтаңдап, жүре алмай қаламыз. Көзге ұйқы тығылып отырып, кешке тамақты ішуге шамамыз әрең келеді.

Тамағымыз — талқан. Кәдімгі қара талқан. Кішкене пияламен таңертең бір пияла, түсте бір пияла, кешкі бір пияла арпаның талқанын береді.

О, қасиетіңнен айналайын қара талқан! Сен де мені тұлықтастан артық болмаса, кем зығыр еткен жоқсың-ау. Туғаннан көзімді сенімен аштым. Аузым алғаш асқа талпынғанда, апам бөкпен етіп талқан берген. Міне, содан бері қарай сен, қара талқан, менімен ылғи да серіктесіп, бірге жасап келесің. Қайда барсам, айрылмас досымсың. «Мен міне!» деп, жарқырап алдымнан шығасың.

Қыста да талқан, жазда да талқан. Ерте де талқан, кеште де талқан. Ана үйге барсаң да талқан, мына үйге барсаң да талқан. Талқан... талқан... талқан...

Ақ суды талқанмен ішеміз. Көжені талқаннан жасаймыз. Майға да қосылатын осы талқан, шайға да қосылатын осы талқан.

Талкекенді тамақ етудің тәсілі көп-ақ. Мәселен, сарымайға немесе қаймаққа шылап жеу. Оған шекер сепсе, тіптен абзал.

Майға шыланған талқан шайнау тілемейді, өңештен өзі сырғанап өтеді. Сүтке, айранға шылап жесе де ауыздан түсіп қалмайды.

Талқанды тамақ етудің бұл айтылған бапты тәсілдері уақыты тапшы еңбек адамдары үшін жарамсыз. Біз «әуресі аз» болсын дейміз де, талқанды тамаққа былай жаратамыз: ортада үлкен тай қазанда беті жыбыр-жыбыр етіп шымырлап қайнаған бір қазан қара су тұрады. Содан ыдыспен керегімізше көсіп алып, тиесілі талқанымызды үстіне саламыз. Дәмін кіргізіп түз себеміз. Бұдан кейін қасықпен немесе ағаш қалақпен, ол да болмаса, ортасынан екі бүктеп сындырған шимен былғап-былғап жібер де, аузыңды күйгізіп алмай, кәдімгі балқаймақ жеген секілді ұрттап, көмейіңнен өткізе бер.

Бұдан соң келесі пияла талқанға қалай да өлмей жетуіңе мен кепіл.

Қырман мен ауыл арасы бірқауым жер, қонуға үйге жібермейді. Таңертең бригадир айқай салған кезде ұшып-ұшып түрегелу үшін, қырманның басына түнейміз.

Ұйықтайтын төсегіміз қырман шетіндегі үймек сабанның іші. Соны төбесінен төмен қарай үңгіп, інге кірген суырша кіреміз де кетеміз. Мойнымызға топан түсіп, жыбырлатпас үшін, жағамызды көтеріп, қымтап аламыз. Сабан төсеніш, сабан жастық, сабан жамылғы. Үңгірдің аузын ауа кіретіндей етіп себездеп, бүркемелеп жауып қоямыз.

Таңқасқадан бригадир:

— Тұр! Тұрыңдар! — деп сұңқылдай бастағанда оянып кетеміз. Ұйқының ең тәтті кезі. Тұрғымыз келмейді.

Дүниені өрт басып бара жатса да, жата тұрғымыз келеді. Алда күні бойы атқа мініп тепеңдеу, жан қинау бар екенін ойлағанда, жүректі қайғының уы көміп кеткендей болады.

Бригадирмен қабаттасып айқайлаған қырманшы Жылқыбайдың зәрлі дауысы естіледі:

— Әй, жүгірмектер! Тұрасыңдар ма, жоқ па? Әне, ат келді. Тұрып, аттарыңды ұстандар!

Жылқыбайдың дауысы ұйқыны шайдай ашып жібереді. Енді жату қауіп. Ұшып-ұшып тұрмасақ, бураша зіркілдеген Жылқыбай маяның үстіне шығады. Бізді аяғымен теуіп жүріп тұрғызады. Қайда тығылғаныңды таппаса, сабанға айыр сұққылайды. Айырдың ұшы біреуінің бір жеріне кіріп кетер деп сескенуді білмейді ол.

Күн сайын осы. Күн сайын ұйқы қанбай, мәңгірт боп түрегелеміз. Аштық уайым емес, ұйқы уайым. Ұйқысы қанып бір ұйықтаған адамда арман бар ма екен дейміз.

Құдайдан жауын тілейміз. Жауын жауса, жұмыс тоқтайды. Демалып, жетісіп қаламыз. Қашан жауын басылғанша пырылдап ұйықтағанды білеміз.

Бірақ жауын оңайлықпен жаумайды. Күн бұлттанып келеді де, желдетіп, әлгінде жауар деп үміт еткен бұлттың бәрі басқа жаққа ауып кетеді. Сөйтіп, бізді келеке еткендей болады. Аспанның жарқырап келе жатқанын көргенде, көңілді тағы да қайғы бұлты басады.

Жауын бермеген Құдайдан мен енді ауру тілейтін едім. Шын ауырсам, үйге қайтам. Төсек тартып жатқанды білем. Ұйқым мейлінше қанған болар еді.

Ауру бірақ жоламайды.

Тағы да тепең-тепең аттың үсті. Зырылдауықша шыр көбелек
айналу...

ЖЫЛҚЫБАЙДЫҢ СҰМДЫҒЫ

Жылқыбайдың арғы аталары дәулетті адамдар болған. Жылқыбай үш ағайынды. Ең кішісі Жылқыбай. Ата-баба дәулетінің бұларға сүзіле келіп, жұғын-жұрнағы ғана бұйырған. Ана екі ағасы Жылқыбайдан гөрі малдырақ болып, кәмпеске кезінде малын айдап Қытайға қашқан. Жылқыбай колхозға дейін орта шаруа. Ағаларына ілеспей, ата мекенді сағалап қалып қойған.

Жылқыбай колхозға бірден кіре қоймайды. Алғашында жекеше боп, оқшау жүріп көреді. «Ортақ өгізден оңаша бұзауым» деп, аз ғана дөңгелек шаруасын қанатының астына тығып ұстайды.

Бірақ жекешеге төнген құрық көбейді, жекешенің тынысы күннен күнге тарыла берді. Жер, су бәрі колхоз меншігі саналып, Жылқыбайға аяқ басар жер қалмай бара жатты.

Колхозға Жылқыбай тістеніп, амалсыз кіреді. Бұрынғы кеудесіне нан піскен бай тұқымы енді кетпен-күрек арқалаған қара құрық көптің біріне айналады. Бұрын «Жықа» деп тұратындар енді «Жылқыбай, ей, Жылқыбай» дейтін болады.

Жылқыбайдың түсінігінде, «заман азды, ел тозды». Жаңа құрылысқа көзін алартып, тісін басып қарайды. «Күресерге дәрмен жоқ, іш қазандай қайнайдының» нақ өзі.

Міне, осы себептерден де қырманшы Жылқыбай әрқашан ұрысқақ, тырысқақ. Өз-өзінен шатынап, ұрынарға қара таппай жүреді. Бізді қаталдығымен безек қақтырғанда, колхоз жұмысының қамы үшін емес, әрине. Ішіндегі зәрін ретін тауып төгіп қалу үшін.

Шықыр-шықыр етіп қышыған тістерімен кімді де болса жалбыратып қабу үшін.

Ара-тұра Жылқыбайдың да көңілденер кездері болушы еді. Ондай кезде ол «қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» бұрынғы рақат заманды аңсайды. Бұрынғының бәрін мақтап, армандап отырады. Қазіргінің бәрі де оған құбыжық. «Ақырзаман тақалғаны осы да. Елдігімізден не қалды? Балаң кәпірше оқиды, түгел кәпір болып шығады», — деп түңіліп, маңындағы жұртты да түңілдіріп, шошытып отырғаны.

Жылқыбай осы кезде де көп жұрттан ауқатты. Жеке меншігінде екі жылқы, екі сиыр, бірқауым қой-ешкісі бар. Жұрт оның әр-әр жерде тамыр-таныстарына тығып ұстайтын малдары және жоқ емес деген әңгіме айтады.

Жылқыбайдың асаудан жаңа үйретілген әдемі кер биесі барды. Өзі ғана мініп, қырманның маңайында арқандап ұстайды. Үш уақ қырманнан жем береді. Мезгілімен суарып, үстін тарап, балаша күтіп мәпелейді. Кер биенің үстіне өзінен басқа адам мінгізбек түгіл, шыбын жорғалатпайды.

Басы кішілеу, қамыс құлақ, аяқтары сидам кер биенің тұлғасы, шіркін, сурет еді. Күлтеленіп қалың біткен құйрығы жерге төгіліп, сауырсыны тақтайдай боп, аққу мойнын жан-жағына біртүрлі кербез бұрып, сәнмен қарайды.

Жұмыс соңынан Жылқыбай кер биені ерттеп мінеді де, түнделетіп ауылға барып келеді. Аяңы желдей ескен, жүрісі қандай шіркіннің. Қамшы салдырмайды, лыпып отырады. Қасына ілескен басқа да атты кісілер болса, одан бетер желігіп, шабыттатып кетеді. Өзге аттан мойны озық жүріп отырмаса, көңілі көншімей, ауыздықты қарш-қарш шайнап, тізгінді жұлқа тартып, иесінің қолын қарыстырып бітеді.

Бүкіл Қостөбеде кер биені жарысуға жарайтын ат бар ма!

Бір күні менің астымдағы тұлықтасқа жегіп жүрген ат болдырып, жүрмей қалды. Атты отқа қойып, тұлықты доғарып, мен Қырман шетінде демалып сұлап жатырмын. Осы кезде Қырманға Өкіл Сарманов келе қалар ма.

- Бір тұлық неғып жүрмей қалған!?

Жылқыбай аттың болдырғанын айтты.

- Тұлықты тоқтатуға бола ма екен? Ауыстырып, басқа ат жегу керек!

- Басқа ат жоқ, — деді Жылқыбай.

Сарманов ат үстінен жан-жағына қодилана қарап, анайда арықтың жағасында көкпеңбек көк жоңышқаны бырт-бырт орып, арқандаулы тұрған кер биені көрді.

- Ана ат кімдікі?

- Ол ат емес, бие, Асау бие...

- Кімдікі? Иесі кім?

- Иесі мен, — деді Жылқыбай.

- Мініліп жүрген бие ғой?

- Мінілгенмен, мінезі жаман. Өзім әрең деп мініп жүрмін.

Сарманов бұйыра сөйледі:

- Болдырған аттың орнына соны жегіңіз! Тұлықты бір минут та тоқтатуға болмайды! Мініліп жүрген бие ғой, ештеңе етпейді, көндігіп кетеді.

Жылқыбай одан бетер безілдеп:

- Ойбай-ау, қамыт салынып көрмеген асау бие. Тұлыққа жүруші ме еді? Әуелі жеккізбейді де, — деді.

Сарманов қазір осы елдің құдайы. Айттым — болды, кестім — үзілді дейді. Аудан оны өкіл етіп жібергенде, бар билікті қолына ұстатып жіберген.

Ол саудаласып жатпайды. Бұйырады:

- Ничего! Ничего! Осы аттың қай-қайсысы да асаудан үйретілген. Жегіңіз, көрейік. Бір тұлықты тоқтатып қоюға болмайды ғой.

Жылқыбай тұйыққа мықтап тірелді. Қарақоңыр жүзі одан бетер қарайып, түтігіп кетті. Сармановты тыңдамасқа лажы жоқ. Бермеймін деп көрсін, күшпен алады. Колхозға кер биені басы бүтін алам десе, алады. Табады жолын. Жылқыбай бұның бәрін жақсы біледі.

Кер биені қырманға жетелеп келе жатып, Жылқыбай бырқылдап сөйлеп келеді:

- Мейлі, мен айтарымды айттым. Бие асау, мінезі жаман десем, тыңдамайсыңдар. Не үстіндегі баланы, не басқа біреуді жазым етсе, мен жауапты емеспін.

Сарманов пен Жылқыбайдың арасында нендей әңгіме болғанын, қырманға не үшін жетелеп келе жатқанын кер бие, әрине, білмейді. Көздері жалт-жалт етіп, әдемі жұмыр тұяқтарымен тақыр қыrmанды тық-тық басқанға үріккендей боп, пысқырынып қояды.

Кер биенің тізгінін маған ұстатып қойды да, Жылқыбай ерттей бастады. Енді мойнына қамыт кигізгелі жатыр. «Бұ несі, мыналардың не ойлағаны бар» дегендей, кер бие қамытқа үркектеп қарайды. Тер сіңген қамыттан жат иіс сезініп, сескенгендей қорс етіп, басын аулақ алып қашады. Сарманов ат үстінен бақылап қарап тұр. Қамыт та кигізілді. Мойнындағы ап-ауыр затты қолапайсыз сезінгендей кер бие бүкіл денесімен дір-дір етіп қояды. Постремканың ұштары тұлыққа жалғанып жатқан кезде кер бие бір тықырдың тақалғанын сонда

анық аңғарған тәрізді. Көздерінде үрейлі ұшқын ойнап, екі құлағын бірдей жымқырып алды.

- Кел, мін.

- Мінбеймін, қорқам, — дедім мен. Кер биенің асаудан үйретілген мал екенін, бұрын тұлыққа жегілмегенін жақсы білем. Және Жылқыбайдың әлгінде: «Үстіндегі баланы жазым етсе, мен жауапты емеспін», — деп сұмдықты тақап айтқан сөзі есімде.

Жылқыбай бекер сөйлемейді, бір нәрсені болжап, біліп сөйлейді.

Ызадан онсыз да жарылғалы тұрған Жылқыбай:

- Сен мінбегенде, мен мінем бе, иттің баласы! — деп, мені жерден көтеріп алып, үркектеп әзер тұрған биенің үстіне бір-ақ атты.

Ерге жабыса қалғанды ғана білдім. Енді бітті, болар іс болды. Енді ойбайлап, тыпырласам, кер биені одан бетер үркітем. Тақымымды қысып, тізгінді қымқырып ұстап алдым.

- Жүргіз!

Кер бие жүріп кетті. Артындағы тоңқылдаған ауыр тұлыққа оңды-солды қорсылдап қарап қояды. Бірден мөңкіп, алып жөнелмеген соң, менің көңілім аздап та болса орнығайын деді. Арбаға, тұлыққа алғаш жегілгенде аттың қай-қайсысы да азды-көпті тосырқап елеңдейді. Дегенмен, кер бие өте сақ мал, құлағын бір жымқырып, бір қайшылап, жағдайды мүлт жібермей барлап келеді. Сәл бір оғаш жағдай бола қалса, ытырылып алып жөнелуі даусыз. Астымдағы мал емес, тағы аң секілді маған.

Кер бие тулап, алып жөнелсе, не істеймін деп, оны да ойлап келем. Ондайда тоқтатам, еркіме бағындырам деп әуре болу бекершілік. Тек өлмесімді, өз басымның аман қалуын ойлауым керек.

Кер бие тұлық жолын бір айналды, екі айналды. Үш айналды. Енді ештеңе бола қоймайтынына менің де, басқалардың да көздері анық жетті.

- Қане жүрмегені? Жүрді ғой. Тұлыққа жүрмейтін ат бола ма? Шетіңнен қырсығып, колхоз жұмысына кеселдік келтіргенді ғана білесіңдер! — деп Сарманов Жылқыбайға және бір шүйілді де, орта қазан тұрған үйге қарай кете барды.

Жылқыбай үнсіз. Ортадағы мая азайып, таусылайын деген. Баудың қалған-құтқанын ол тұлық жолына айырмамен шаша тастап, әкесі бүгін өлгендей қабағын қарс түйіп алған.

Өйтпей қайтсін. Кер бие оның ең бір аяулысы еді. Үстіне өзінен басқа адам мінгізбеуші еді. Мініп, пайдалануынан да мәпелеп күтуі көп болатын. Сол аяулысы колхоздың ең бір ауыр да, оңай бітпес жұмысына жегілді. Енді кер бие кер бие болудан қалады. Колхоздың көн тулақ қыршаңқы аттарының біреуіне айналады. Дәніккен колхоз енді оны иесіне оңайлықпен қайтармайды. Жылқыбайдың еңсесін жаншып алған, міне, осы ойлар. Қара тастай тұңғыық ауыр ойлар.

Мен екі тұлықтың соңында келе жатырмын, Жылқыбай ортада. Тұлық жолына төселген астықты деміл-деміл айырмамен қопсытып, аударыстырып тұр. Біз жақындап келгенде, қопсытпай тұра тұрудың орнына, неге екенін, екіленіп кетеді. Жерден басын көтермеген қалпы сабанды әуелетіп шашады. Айырдың жарқ-жарқ еткен болат ұшы аттың бауырына тие жаздап қалады.

Жылқыбайдың қолындағы айырға мен секемдене қараймын. Оның ойында сұмдық бірдеңе барын жүрегім сезе бастағандай. Айыр түгіл, оқыс қопсытылған сабанның бір талы шабына тиіп кетсе, кер бие, сөз жоқ, алып жөнеледі.

Осылайша мен Жылқыбайды, Жылқыбай мені аңдыған минуттар өтіп жатты.

Қасына және бір келіп қалғанымда, Жылқыбай ойға алған сұмдық ісін істеп те үлгерді. Сабанды көтере сілкіп, қопсытқан болып, айырдың өткір ұшымен кер биені тақыр шаптан түртіп жіберді. Аңдып келе жатқан мен анық байқап, көріп қалдым. Кер бие оқ тиген тағыша қорс етіп, алып жөнелді.

Қырманнан шығып, артындағы тұлықты сарт-сарт тепкілеп, лағып барады. Бұл ара егіні орып әкетілген аңыз еді. Әйтеуір жер жұмсақ.

Қырман жақтағы жұрт соңымнан улап-шулап жатыр.

Осындай бір сұмдықтың болып қалуын әуел бастан күткендіктен, мен онша саса қоймадым. Ақыл тоқтатып, енді қалайда мерт болмаудың жолын қарастырдым. Осындай ат алып қашқан кезде өлетіндердің көбі аяғы үзеңгіге ілініп қалып, сүйретіліп, содан өледі. Бұны мен талай естігем. Екі аяғымды бірдей үзеңгіден шығарып алдым. Енді секіруге дайынмын.

Артымдағы ауыз тұлық анда бір тиіп, мұнда бір тиіп, дөңкілдеп келеді. Мен енді секірген кезде сол тұлықтың астына түсіп қалмауды ойладым. Зілдей тұлық зірк етіп, салмақпен жаншып өтсе, күлше қылады.

Құдай оңдап, дәл сол кезде тұлықтың бірдеңесі бырт етіп сынып кетті. Ауыр тас өз бетімен дөңгелеп барады. Кер бие одан құтылды. Тек шұбалған постремкалар ғана аяғына сарт-сарт оралып, есі кеткен биені одан бетер шошытады. Ердің алдыңғы қасын екі қолыммен тірей ұстап көтерілдім де, тәуекел деп секірдім. Лақтырған тымақтай боп жұмсақ аңызға топ ете қалдым.

Кер бие, сенен де құтылдым ба дегендей, артына бір қарап алып, постремкаларды артқы аяқтарымен шошына тепкілеп, безіп барады. Қайда барса, онда барсын, енді менің онда шаруам жоқ.

Шіркін, адам қиялындай ұшқыр не бар екен! Аттан секіретін шақта, бас-аяғы бірнеше секундтың ішінде, мен талай нәрсені ойлап

Үлгердім. Құлаған кезде аяғым не қолым шығып, онша кеп қирап қалмай, шамалы зақымдансам. Сонда үйге барып, біраз күн демалыс алып, тынығар едім деймін. Қанбай жүрген ұйқым мейлінше қанар еді.

Қырсық Құдай менің бұл тілегімді де бермейді. Құлап түскен бетте өзімді өзім сынамаққа орнымнан ұшып түрегелдім. Сөйтсем, төрт мүшем бірдей сау. Зақымданбақ түгіл, мұрным да қанамаған. Тек бетімнің, қолымның әр-әр жерін егіннің тікірейген баясы болар-болмас қанатып, тырнап кеткен. Бұған бола мені үйге ешкім де жібермейді. Еңбегім еш кеткендей болып, біраз ренжіп қалдым.

Пәлені өз істеп алып, Жылқыбай енді айтқаны келген адам болып, масайрап жүр:

— Әне, мінезі жаман ол иттің деп айтпадым ба? Мен мал аяғандай көріп қалдыңдар. Бәрінен де, біреудің қаршадай баласын жазым қыла жаздады ғой. Әңгіменің үлкені, міне, сонда болатын еді. Қайта, байғұстың ажалы жоқ екен.

Жылқыбай менің таңдайымды көтеріп, жерден топырақ алып тастап, ырым қылып жүр.

Жылқыбайдың сұмдық ісі өзінің пайдасына шешілді. Кер биені ол тұлықтан құтқарып алды. Шошып, әдет алып қалған мал енді қамытқа өзі де жоламайды.

Бұның неге бұлай болғанын анық-қанық білетін куә мен ғанамын. Сармановқа осылай да осылай деп, сарнап айтып берсем, Жылқыбайдың аяғы көктеп келер еді. Бірақ мен біле тұра айта алмаймын. Қорқамын Жылқыбайдан.

Сұмдығы көп, қаныпезер Жылқыбайдан мен ғана емес, жұрттың көбі қорқады.

ҮЙГЕ ҚАШУ

Тұлықтастың атына міну мені әбден қажытты. Бір де рет ұйқым қанбай, өлермен болдым. Тоғыз жасар балаға таңқасқадан түнге дейін ат үстінде тепеңдеу оңай боп па?!

Масақ теру бұның қасында пейіш екен.

Бұл азаптан қалай құтылам?

Құтылудың бір ғана жолы бар. Ол — үйге қашу.

Бір күні кешкі тамақтың соңынан мая сабанға кіріп ұйықтаудың орнына, түн жамылып үйге қаштым.

Жауыртоғандағы қырман мен ауыл арасы төрт-бес шақырымдай. Жер жазық, шилеуіт. Қалың шидің арасындағы соқпақ жолмен безіп келем. Ай қараңғы. Біреу қуып келе жатқан жоқ па дегендей артыма қарап-қарап қоям. Менің бойымнан да биік қалың шидің арасы біртүрлі қорқынышты. Ойымда қасқыр. Шыға келіп, бассалатындай бойым тітіркеніп қояды.

Және бір қорқатыным аруақтар. Жын-шайтан. Жолда мола бар. Қазіргідей қараңғыда сол тұстан өтуім азап болып келеді. Сайтан да, аруақтар да мола маңында болатын тәрізді.

Кейбіреулер жын-шайтанды көрдік деп, неше түрлі қорқынышты әңгімелер айтатын. Құлағыма титтей бір бөтен дыбыс шалынса, елеңдеп қараймын. Қалбиған қорқынышты бірдеңелер көргендей болам.

Төбе тұсы ойылған үлкен жарық күмбез анадайдан көрінді. Ойылған жері түннен де бетер қап-қара. Қап, әлгінде құр қол

шыққанымды қарашы. Қараңғыда жердей сипалап тас іздеймін. Тас табылмайды.

Моланың қасынан өтіп бара жатқанда жаным тырнағымның ұшында. Біреу әйт десе, жүрегім жарылып, сеспей қатар едім. Уһ, өттім-ау, әйтеуір. Енді моладан әруақтар шығып қуатындай безіп келем.

Алдан ауыл қарасы көрінді. Жүрегім орнына жаңа түскендей болды. Елдің көбі жатып қалған. Біздің үйдің терезелері де қараңғы. Тықылдатып есік қақтым.

- Бұ кім?

- Мен, апа.

- Беркенбісің? — деді де, шешем есікті ашып жіберді. Жеті қараңғы түнде сонша жерден жан ұшырып жалғыз келгенімді білгенде: «Жаным, қалай қорықпадың» деп елжіреп, бауырына басты. Мен қашып келгенімді айттым. Кер биенің алып қашып өлтіре жаздағанын естігенде, шешемде ес қалмады.

Ана бауыры балаға жау алмас қорған тәрізді. Мен, міне, сол қорғанға аман-есен жетіп, паналадым. Қауіп-қатерден құтылдым. Енді алаңсыз жетісіп ұйықтауыма, тынығуыма болады.

О, жалған дүние! Ана құшағындай ыстық та мейірбан не бар сенің жүзінде?! Осы құшақ тұрғанда, мен басқа ештеңені де арман етпеймін. Ешбір бақыт-байлыққа, салтанатқа мен бұл құшақты айырбастамақшы емеспін. Алтын анам, аяулым, тек сен аман болсаң, болды маған. Үлкейіп, адам болған кезде мен сенің осы жақсылықтарыңды қалайда ақтауға тырысамын. Ең жаңа киімдер алып берем, ең дәмді, ең тәтті тамақ ішкізем. Кәмпітті жәшігімен сатып ап, қанша жесең же деп, қасыңа қойып қоям.

Алтын анам, менің сенен аяйтын ештеңем де болмайды.

Ып-ыстық шоқпыт көрпенің астында, шешемнің көрпеден де ыстық мейірбан төсіне, салбыраған құр тері арық мамаларына тұмсығымды көміп, рақаттана маужырап ұйқыға кеттім.

Тәтті ұйқыдан селк етіп шошып ояндым. Со бір тажалдай жексұрын зәрлі дауыс. Жылқыбайдың дауысы. Қырман шетінде сабанда жатыр екенмін деп, көзімді ашып алсам, жоқ, үйде, анамның төсегінде жатырмын. Шешем қасымда жоқ, тұрып кеткен. Үйдің іші жап-жарық. Терезеден жарқырап күн нұры құйылады. Сыртта есік алдында ат үстінен айқайлап, зірк-зірк еткен Жылқыбай:

- Әй, Әсбет. Әлгі жетпегір балаң қайда, үйде ме?

Ауыз үйден оған шешем үн қатады:

- Жетпегір боп, ол саған не істеді? Төбеңе құй қазды ма?

- Айтпай, неге қашып кетеді? Бір тұлықты тоқтаттың деп, ана Сарманов бәрімізді қыратын болды.

- Менің баламнан басқа бала құрып қалып па? Балам енді бармайды. Асау биеге мінгізіп, еңкей қаныпезер, баламды өлтіріп қоя жаздапсыңдар. Жетеді сол да!

- Маған айтпа ол сөзіңді! Мықты болсаң, ана өкілге айт!

Жылқыбайдың аттан тақыр жерге секіріп түскен дыбысы естілді. Әне, ол үйге кіріп келе жатыр. Менде ес қалмады.

Жылқыбай төр үйге кіріп келді. Төсекте қорыққаннан көзім бақырайып жатқан мені көрді.

- Жүгермектің жатуын! Тұр, киін!

Балапанын қорыған тауықша шешем Жылқыбайдың алдын тосқауылдай ұмтылып еді. Ол оны қолымен тұрпайы сермеп, қағып жіберді. Менің үстімдегі көрпені сыпырып алды. Мен бар

дауысыммен бақырып, пана іздеп, шешеме ұмтылдым. Әкем де, ағаларым да жұмысқа ерте тұрып кетіп қалған. Олар үйде жоқ еді.

Жылқыбай мені шешеме жібермеді. Өңгерген лақша бақыртып, төсектен көтеріп алды. Аурушаң шешемді қаға-соға, сол күйде сыртқа алып шығып барады. Мен одан бетер бақырып, тыпырлап, Жылқыбайды басқа-көзге ұрғылап келем.

Үйге кірерде Жылқыбай кер биені есіктің тұтқасына байлай сап кірген екен. Менің ойбайымнан шайпау бие қорс етіп, үркіп жөнелді. Онсыз да әрең жан сақтап тұрған жаман есікті маңдайша, таяныштарымен қоса қопарып алып кетті. Жан-жағына қалаған кесектері сау етіп төгіліп, үйдің бүкіл бір қапталы үңірейіп, қирап қалды.

Шешем зарлап жатыр:

- О, үйің күйсін, Жылқыбай! Шаңырағың қирап, ортаңа түссін! Жұртым-ай, тал түсте мекенімді талқандап, бұл не деген сұмдық! Көгерме, көктеме, қанішер неме!

Шешемнің зарлы дауысы ауылдың бас-аяғына түгел естіліп тұрды. Ешкім оған жәрдемге келмеді...

МЕНИҢ ӘКЕМ

Мен бір жағдайда әкеме өте риза болатын едім — ол өмірбаян жазып, анкета толтырған кезде. Кез келген қарапайым анкетада әке, шешең кім болған деген сұрақ тұрады. О, бұл сұрақ барлық сұрақтың ішіндегі ең маңыздысы. Болашақ өмір маршрутының сызылуына оның жасайтын ықпалы өте зор. Мінекей, әлгі сұрақ алдымнан шыға келген кезде менің көзім жайнап кеткендей болады. Жауапты құлшына жазамын, — әкем де, шешем де кедей болған! Жай кедей емес, қу тақыр кедей.

Мен бұны шынайы мақтаньш етіп жазамын. Ата-тегімнің кедей болуы — ол совет өкіметі үшін менен сенімді, менен бағалы адам

жоқ екенін білдіретін бас бұрғызбас дәлел секілді. Ана Жылқыбай балалары Өйдеп — ата-тегіміз кедей болған деп жаза алмайды. Анкета толтырғанда Қолдары дірілдеп, жүректері толқып тұрады. Кедей болмай, бұрын бай адамдар болғаны үшін олар әкелерін тап сол кезде бір-бір боқтайды.

Ал менің жалқау әкем дүниеге кім болып келуді, тарих үшін қай таптың өкілі болу артық екенін ерте білген. Міне, осы үшін де мен әкеме риза едім. Ыдыке, жарайсың!

Ыдыкеңнің жасы бұл кезде отызды орталап қалған. Соған қарамастан, жүріс-тұрысы қарт адамдар тәрізді. Бірғалып-жырғалып ол қозғалып болғанша, өмір керуені біраз жерге барып та үлгереді.

Жақсылық, жамандықтың бәрін де әкем тәңіріден күтеді. Дұрыстау өмір сүруге талпыну, ертеңгі күннің қамын ойлап мазасыздану ол үшін жат нәрсе.

Шешем Әсбет тілді де отты адам еді. Тек ауру иектеп алған да қор қылған. Әкемнің ынжықтығын бетіне басып, қайрап айтып отыратын. Бірақ әкем ағаш пышақ тәрізді, қанша қайраса да өтпейді.

Кедей іздеген, кедейшілік өмірдің қандай болатынын көргісі келген адам біздің үйге келсін.

Ауыз үй, тор үй деп аталынатын, соқырдың көзіндегі сығырайған бір-бір ойық терезелері бар аласа екі бөлмеде тұрамыз. Жер еден. Шиқылдақ тапал есік. Үйдің төргі бұрыштарында кәдімгі бірнеше тал көк шөп өсіп тұрады. Не шөп екен деп, жұлып алып қарасаң, арпаның не бидайдың дәні болып шығады.

Біздің үйде бір қара жағал ағаш кебеже болушы еді. Мүлік атаулыдан менің есімде сақталғаны сол.

Жалпиған ескі ағаш төсек. Онда әкем, шешем, мен үшеуіміз ұйықтаймыз.

Ауылдағы кез келген үйде самауыр, темір керует, жүк етіп жинап қоятын азын-аулақ көрпе-жастықтары болады. Көпшілігі керуеттеріне шымылдық ұстайды. Кестелеген киім жапқыштары болады.

Екі киім жапқышы бар үй — әлді үй. Мәселен, Батырқанның үйі. Бір киім жапқышы бар үй — орта шаруа.

Түгі жоқ үй — кедей үй. Мәселен, біздікі. Әлгі аталған нәрселерден біздің үй тап-таза.

Жұртта бар тәуір мүліктер біздің үйде неге жоқ деп қорланып, ыза болатын едім. Самауыр неге жоқ? Киім жапқыш неге жоқ?..

Көп үйде сауын сиыр бар, аздаған да болса, уақ жандықтары бар. Бізде ол да жоқ. Ең барып тұрған қара жаяу кедей қазақтың аты болмаса да, ер-тұрманы болады. Ат сұрау ұят емес, ал ер-тұрман сұрап жүру ыңғайсыз-ақ. Бір жаққа баруға ат табылса, әкем мен ағаларым енді ер таба алмай жүргені. Мен бұған да ыза болушы едім. Жұртта бар зат бізде неге жоқ?

Жұрт қайдан табады? Біз неге таппаймыз?

Жұрт қайдан алады? Біз неге алмаймыз? Жұрт бізден неге артық болады? Біз неге кем боламыз?

«Бәрі Құдайдан, Құдай өзі жеткізеді», — дейді әкем. Қашан жеткізеді? Сарғайып қанша тосуға болады оның жеткізуін? О л жеткізгенше, желкеміз үзілетін болды ғой.

Әкемнің бойы ортадан төмен, иықты. Өзі құсап сөлбіретіп қияқ мұрт қояды. Уайымсыз адам, күйіп-піскенді білмейді, жайбарақат. Мезгілсіз тозып, шаршамайды. Аш болса да, тоқ болса да, екі беті қып-қызыл. Тамақ таңдамайды, өңешінен өткеннің бәрін ішіп-жейді. Ауырмайды.

Таңертең әкем шайнамасыз жайдақ шайды сораптап, еркіне салсаң, түске дейін қамсыз отыра береді. Ол тоғайдан колхоздың ұста дүкеніне көмір жағып әкелуші еді. Көлігі мүйізі абажадай үлкен арық қызыл өгіз. Әкем шай сораптап отырғанда, қызыл өгіз сыртта есік алдында оны күтіп, аш қаңтарылып байлаулы тұрады.

Бригадирді бес келтірмей, әкем жұмысқа шығып көрген емес. Бағана байланған қызыл өгіздің мызғымай әлі тұрғанын көріп, бригадир терезе тұсына шауып келіп, айқай салады:

- Оу, Ыдырыс! Әлі отырмысың? Ойбай-ау, күн түс боп кетті ғой! Болсашы!

- Қазір, міне шыққалы жатырмын, — дейді әкем. Өзі тапжылмастан отыра береді.

- Болды, барсаңшы жұмысыңа. Құр суды сіміре бергеннен бірдеңе шыға ма? — дейді шешем.

- Тағы бір шыны құйып жібер. Содан соң болды.

Сосын тағы бір шыны.

Шәугім сарқылғанда әкем орнынан бір-ақ түрегеледі.

Ыдыкең қысы-жазы бірдей қалың киінеді. Үстінен етегі делдиген ақ тоны, басынан жарбиған жаман малақайы түспейді. Күн ыссыда малақайының құлағын қайырып бай лап қоюға бір бауы қалайда шұнтиған үзік болады, байлауға келмейді. Сондықтан малақайдың құлақтарын әкем жай жымқырып бүктеп қояды. Әменде бір құлақтың, бүктеуі жазылып кетіп, есектің құлағынша қалқиып, былғаң-былғаң етіп жүргені.

Неге екенін қайдам, әкемнің тонында түйме дейтін нәрсе болмайтын. Киеді де, тонның екі өңірін айқастырып, беліне май жағудан қап-қара болған жіңішке қайыс белбеу буынады. Қатты тартып буынған белбеудің әсерінен тонның етегі делдиіп, таңқия

қалады. Әкемнің аласалау жалпақ денесі сол кезде одан бетер аласарып кеткендей болады.

Шыжыған ыстық күнде де әкем әлгіндей қалың киіммен жүреді. Бұның қалай десе:

- Қалың киімнен ыстық өтпейді, — дейді.

Дәл арқасына белбеуден өткізіп, балта қыстырады.

Үйде ер болмағандықтан, әкем қызыл өгізге ыңыршақ ерттейді. Тартпа орнында құр жіп. Үзеңгінің біреуі ағаш, біреуі темір.

Әрі қалың киініп, сіресе қалған, әрі шайнамасыз құр шайды қарнын сыздатып тоя ішкен Ыдыкең қызыл өгізге бірден қарғып міне алмайды. Күшеніп, үзеңгіге аяғын әрең жеткізіп, артылып міне бергенде, ыңыршақ ауып кетеді. Немесе сарғайып тұра беруден жалыққан қызыл өгіз тыпыршып жүріп кетіп, міне алмай әуре болады. «Әй, әкеңнің... » деп, Ыдыкең қызыл өгізді келістіре бір боқтайды да, үйден мені шақырады. Ар жақтағы үзеңгіні басып ұстап тұр дейді.

Мен жоқ болсам, тамға, дуалға тартып мінеді.

Күн бұл кезде сәске болып қалған. Өзге жұрт жұмысқа бағана кеткен. Жолшыбай кезіккен белсенділерден түгел сөз естіп, әкем жұмысқа енді ғана кетіп бара жатады.

Кетіп барады деймін-ау. Әне, ауылдан ұзай берді де, ол қайта қайтты. Не болды екен? Бірдеңесін ұмыт қалдырғаннан сау ма?

- Әй, Ыдырыс, неге қайттың?

- От жағатын сіріңке алмаппын, — дейді әкем жайлап қана.

Мен үйден сіріңке алып шығып беремін. Сіріңке жоғалып қалмас үшін, оны ішкі қалтасына салып алмаққа әкем белбеуін шешеді.

Белбеуін шешу үшін, беліндегі балтаны маған бере тұрады. Осының бәрі ешқандай асығыссыз кері қайталанып және істеледі.

Уақыт зымырап өтіп жатады. Күн түске тақалады.

- Мына ит бүгін аяғын баспай қалыпты, — деп, кінәнің бәрін енді қызыл өгізге аударып, әкем тоғайға қарай маңып кетіп бара жатады.

Әкемнің іш пыстыратын қимылдарына менің төзімім зорға жетуші еді. Ішімнен ыза болып, тістеніп, қаным қайнап тұрам.

Ұста дүкені біздің үймен қанаттас, жақын. Әкембай ұстаның шың-шың соғылған балғасының дауысы ұзақ күнге бір сөнбейді. Күн сайын там-тұмдап әкелінген көмір кейде бітіп қалады да, ол әкемнің көмір жағып әкелуін күтіп, жұмыс істей алмай, сарғайып күтіп отырады.

Ұста дүкенінің бүкіл жұмысы маған қарап тұр-ау деп, Ыдыкең абыржи қоймайды.

Әкем тоғайдан кеш қайтады. Қас қарайған кезде егіннің арасымен келе жатып, тік тұрған астықтың масағынан қойын-қонышын толтырып, үзіп алады.

Жатар кезде терезенің сырт жағынан жарық көрінбестей етіп ішінен бітейді де, әлгі алып келген масақты тоңның тақыр жағына салып, уқалауға кіріседі. Бұл ертеңгі ішіп, жейтін талқан көженің қамы.

Масақ ұрлауды әкем егін ет алып, сарала тартқан кезден бастайды. Пісіп жетілмеген дән қуырғанда тырысып, шөжіп кетеді. Талқаны көкшіл, дәмі қант қосқандай тәттілеу.

Көктемгі көк өзек кезде әкем көк талқанға іліксек өлмейміз деп, бізді жұбатып, армандап отырады. Оның арман еткен көк талқаны әлгі.

Егіннен масақ ұрлап әкелетіндер тек менің әкем емес.

Таңертең бригадирдің айқайымен оянатын әкем түнде жатар кезде бей-берекет шашып тастаған киімдерін таба алмай, үй-ішінің астан-кестеңін шығарады. Әрқайсымызды бір қозғап, жастығымызды қопарып, төсеніштің ар жақ, бер жағын ашып қарап, белбеуін, тымағын іздейді. Сөйтіп, бәрімізді түгел оятып бітеді. Шұлғауының бірі менің жастығымның астынан, малақайы Сатылғанның қойнынан табылады.

Әкемнің жоғалғыш киімдерінің бірі оның белбеуі. Барлық киімін киіп ап, енді белбеуін таппай, есік алдында сілейіп тұрғаны:

- Ой, тоба, бұл әкеңнің аузын... жер жұтты ма? Қайда кетті?

Белбеу табылмай ауырып жатқан шешеме де маза жоқ.

- Әсбет, қарашы менің белбеуімді. Жер жұтты деймісің, бір жерде жатқан шығар.

Шешем бейшара ыңқылдап қоса іздеседі.

- Түнде шешкенде бір жерге белгілеп қоймайсың ба? Күнде-күнде бұл не? — дейді ренжіп.

Қырсық белбеу соңынан қорадағы ақырдың ішінен табылады. Түнде әкем баздан онымен өгізіне салатын шөп буып әкелген. Ақырдың ішінде шөпті шешкен кезде ұмыт қалдырған.

Қыстыгүні әкем аяғына қолдан басқан добалдай пима киеді. Галошсыз. Екі аяқтағы пиманың түрі екі басқа: бірінің басы бақаның басына, екіншісінің басы бұзаудың басына ұқсайды. Ол тәрізді пимаға тура келетін галош дүниеде әлі жасалмаған болуға керек.

Пималардың ішіне әкем құрым киізден ұлтарақ салады. Осы үйде іске алғысыз ескі-құсқы шүберек қанша болса, соның бәрін шұлғау

етіп оранады.

Кешқұрым ол бүйірі шұрық тесік қаңылтыр пешке отты толтырып жағады да, күні бойы су сіңді болған шомбал пималарды шешіп, жайып жатады. Ең ішкі орамына дейін су өткен сарала шұлғаулар, ұлтарақтар самсап түгел жайылған кезде қайнаған қазанның буындай бу көтеріледі. Кісі қақалғандай қоңырсық жаман иіс үйдің ішіне толып кетеді. Жер төсекте пешке арқасын қыздырып тыныстап жатқан ауру шешем сол кезде үстіне от түскендей басын көтеріп алады:

- Ыдырыс, тағы да сен бе? Тұншықтырып өлтірдің ғой, сығыр құдай. Қақтамай, қоя тұршы. Жатар кезде жайсаң да кебеді ғой. Тым болмаса, пешке тақтамай, Әрірек жай.

Түнде біздің үйге ұры кіре ме, қайдам, таңертең әлгі аталған мүліктердің бірсыпырасы жайылған орнында тағы да жоқ болып шығады. Әкем үйдің ішін қопарып, тағы іздеуге кіріседі.

АҒАЛАРЫМ

Ағаларыммен танысудың реті келді.

Смағұл — әкемнің інісі. Мұрт шыға бастағанына аз ғана жыл. Мен бұл кісіні тәте деймін. Шешем қазақ әйелдерінің салты бойынша атын атамайды, «шырақ» дейді.

Шырақ үйленбеген, бойдақ.

Смағұл әкемдей сылбыр емес, әрі пысық, әрі өнерлі адам. Қолынан өрімшілік, ұсталық бәрі келеді. Тегі, ол не жұмысқа болса да бейім. Істеген ісін жапырып өндіріп істейді.

Қаршадайынан байларға малай жүріп ысылған. Колхозда қайда жұмсаса, барады, ерінгенді білмейді.

Аурушаң шешеме үйде бірден-бір қолғабыс болатын осы кісі.

Ол әйел жұмысын да, еркек жұмысын да талғамай, бәрін істейді. Су әкеледі, отын жарады, арпа кеузеп, қол диірменмен талқан тартады.

Смағұл шешеме әрі қайын, әрі келіні есепті. Қажет болса, кір де жуады. Шешем Смағұлды жақсы көреді.

Тәтемнің мінезінің шайпаулығы бар. Ашуланса, су тамған ыстық майша шатыр ете қалады. Мен үйде тәтемнен ғана жасқанып, шын қорқамын. Ашуланса, ол ұрып та жібереді. Қолы балғадай қатты.

Бірге туған ағайым Сатылғанның жасы жиырмаға жаңа ілінген. Азды-көпті оқуы бар, жаңалыққа бейім интеллигентіміз. Мінезі жұмсақ, майда жүріп, майда тұрады. Ешкіммен қақ-соғы болмайды.

Аз уақыттан бері қарай Сатылған ауыл советте секретарь болып істейді.

Сатылған жиырма тоғызыншы жылдан бері комсомол мүшесі, Қолынан газет-журнал түспейді. Күнде кешқұрым сығырайған бөтелке шамның түбінде тесіліп кітап оқып отырады.

Жиырманшы жылдардың ортасында осы өлкенің Қолтық дейтін жерінен төте оқу бойынша бастауыш мектеп ашылғанда, Сатылған сонда үш класс оқып бітірген. Кейін латын әрпіне көшкенде, оны өздігінен меңгеріп, біліп алған.

Сатылған мінезінің сынықтығымен жұрттың бәріне жағады. Біреуден озсам деп жағаласуды білмейді. Шамасы келсе, бой түзеп, тәуір киініп жүруге тырысады.

Ағайым мені ұрмақ түгіл, дауыс көтеріп ұрсып көрген жан емес.

Мен болсам, ағайыма тартпағанмын, тез ысып, тез суимын. Ыза болсам, күйіп-жанып, дызақтап кетем. Ойланбай істеп, ойланбай сөйлеп, өкінетін кездерім көп болады. Соңынан сол үшін өзімді өзім жек көріп жүрем.

Сатылғанды мен өте сүйетін едім. Ол мен үшін алдымдағы өнеге болатын. Ылғи да жақсы мінез-қылыққа тәрбиелейтін: өтірік айтпау, біреудің бірдеңесін ұрламау, жақсы оқу, темекі тартпау, т.т.

Менің білімге, адамгершілікке тәрбиелейтін түздегі ұстазым Сағатбай болғанда, үйдегі ұстазым Сатылған еді.

Сатылған Отан соғысынан оралмады.

ШЕШЕМ ЖАЙЛЫ

Әкемді алсаң, ал, Құдай, шешемді қой,

Шекпен тоқып берсе де өлмеймін ғой.

Халық бұл өлеңді текке шығармаған. Шешелі балада бәрі бар.
Менде қазір бәрі бар.

Үйде түк болмай қалған күнде де шешем мені аштан өлтірмейді,
әйтеуір бірдеңе тауып, өз аузына салмастан, менің аузыма тосады.

Қыз кезінде шешем көрікті болыпты. Орта бойлы, қыр мұрын,
қызыл шырайлының әдемісі болғанға ұқсайды. Ал мен ес білгелі ол
науқасшаң. Ауру мен жоқшылық қоса қабаттасып, құр сүлдері
қалған. Отырса, тұрса, аузынан ойбайы түспейді. Соған қарамастан,
күні кешке қыбыр-қыбыр қимылдаумен болады. Жоқты бар етіп,
түгін түтетеді.

Біздің үйдегі адамдардың қай-қайсысы да шешемді сыйлайтын
еді. Ол не айтса, сол болады.

Біз тату тұратын едік. Айқай-шу, жанжал болғанын білмеймін.
Момын әкем шешеме дауыс көтеріп қораздана алмайтын. Қайта,
шешем оған ынжықсың деп ұрсып отырушы еді. Еркектік намысына
тиіп, күйініп, небір қатал сөздер айтатын. Әкем сонда да былқ
етпейтін.

Мен оқуға ынталы болдым. Шешем оған қуанатын. Шұқшиып
сабақ жазып отырсам:

- Менің жаным үлкейгенде өкіметші болады, — деп көтермелеп
қоятын.

Оқыған, ел басқару қызметінде жүрген адамдарды ауыл Қазағы «Өкіметші» дейтін.

Ал менде арман көп. Бір арманым — Сағатбайға ұқсап мұғалім болу; екінші арманым — дүкенші болу.

Өзге балалар секілді жас кезімде мен де тәттіге құштар едім. Кәмпит түгіл, қант қолға оңай түспейді. Дүкенде қант қабымен тұрады. Қанша жеймін десе де дүкеншінің еркі.

Мен дүкеншіні дүниедегі ең бақытты адам деп есептеймін. Ертеден кешке дейін ол аузы босамай кәмпит жеп тұрмайтынына таңырқаймын. Мен болсам, еркімше жер едім.

Дүниеде кәмпит жегеннен басқа да қызық бар деп мен ойламаймын.

Қолыма он, жиырма тиын түссе, дүкенге жүгіремін. Бірақ тиыны құрғыр біздің қолымызға лотореяның ұтысы секілді тым сирек түсетін еді.

Бір күні Сатылған ағайым маған қант алып же деп бүтін бір сом берді. Бұрын он тиын, жиырма тиын беретін. Өмірімде тұңғыш рет қағаз ақша ұстауым осы шығар.

Әлгінде ауылға арбамен көшпелі дүкен келген. Ауыл совет кеңсесінің қасында сауда жасап тұрғанын көрген едім. Жерден жеті қоян тапқандай болып, жүгіріп сол араға келейін. Арба жоқ, кетіп қалыпты.

- Өне кетіп барады, — деді біреулер.

Қос ат жеккен жүрдек арба ауылдан шығып кеткен. Сүмбенің жолымен зымырап барады. Арбада бір қап қант бар. Қуып берейін. Жалаң аяқ, жалаң баспын. Екі өкпемді қолыма алып, ұшып келем.

Арбаны қуып жеттім. Сатушы не боп қалды дегендей аң-таң. Мен ентігіп сөйлей де алмаймын. Тек бір сомды ұсынып:

- һант... һант, — деймін.

Дүкенші болуды армандауыма және бір себеп — бүтін, жақсы киіну үшін.

Шешеме де бастан-аяқ жаңа киімдер алып бермекпін: жаңа мәсі-калош, жаңа орамал. Батырқанның Әйелінің кемзалындай жаңа барқыт кемзал, т.т. Беркенім әперді деп, жарқылдап киіп жүрсін. Сүмбеден Бөпке апам келгенде мақтанып айтып отырсын. О, Бөпке апам қандай! «Дүкеншімін деші, жаман неме. Жүр дүкеніңе, не бар, көрсет? Көйлегім тозып кетті, көйлек алып бер. Басыма кимешек алып бер. Әсбеттің мәсі-калошындай мәсі-калош алып бер. Сен дүкенші болғанда кимеген киімді Қашан кимекпін?».

Немене, аяймын ба? Бөпке апамды да бастан-аяқ су жаңа киіндірем. Басқа кемпірлер оған Қызғанышпен қарайтын болады. Несі бар, кісін менің арқамда. Мен үйлеріне барғанда оның жаны қала ма? Қалмайды.

МЕНІҢ ЖАУЫМ – ЖАНБОСЫН

Жиын-терін қарға араласып, әрең бітті. Астық, астық деп қарбаласқан айқай-шу басылды.

Мектептің тарс бекілген есігі қайта ашылды. Кішкентай жез қоңыраудың шыңғыр-шыңғыр еткен сүйкімді дауысы бізді талайдан бері бос қаңырап қалған класымызға қайтадан шақырды. Аузын ашса, ғылым мен білім, неше алуан қызғылықты әңгімелер фонтаншы атқылайтын Сағатбай мұғалім өзінің құтты орнына қайтадан келіп отырды.

Бұл күнді менің қалай сағынып күткенімді сіз білсеңіз етті.

Мен сабақтан қалмауға тырысушы едім. Әлдебір себеппен қалып қойсам, ол күн мен үшін ең бір қайғылы күн. Сағатбай неше алуан қызғылықты жаңа әңгімелер айтты, мен оны ести алмай қалдым-ау деп өкініп, қасірет жұтам.

Жақсы оқыған баланы мұғалім де жақсы көреді. Жаман оқысаң, жаман көреді.

Батырқанұлы Жанбосын нашар оқушы еді. Көбейту кестесін айта алмай, түйедей боп шатып-бұтып тұрады.

— Бердібек, сен айтып жібер, — дейді мұғалім.

Мен орнымнан тұрар-тұрмастан Құран оқығандай заулатам:

Екі жерде екі — төрт,

Екі жерде үш — алты.

Екі жерде төрт — сегіз.

Екі жерде бес — он.

Кідіріп-мүдірместен, «тоғыз жерде он — тоқсан» деп бір-ақ тоқтаймын.

- Жарайсың! — деп мұғалім мені риза болып мақтайды. Қатарымдағы Жанбосын әлі отырмай, түрегеп тұр. Сағатбай оны көзге шұқып:

- Мынаны қара, сенен жасы да, бойы да кіші. Ал сен оның қасында өгіздейсің, ұялмайсың ба? — дейтін.

Мен мақтағанға мәз болып, Жанбосынға «сенен асып кеттім бе» дегендей қутың-қутың қараймын. Жай кез болса, ол мені иығымен қағып, аяғымен тапап кетер еді ғой. Ал қазір өйте алмайды. Маған деген қыжылы ішінде болады.

«Сабақ бітсін, үзіліске шығайық, мен сенімен сонда сөйлесем» дегенді Жанбосын көз қарасымен білдіреді.

Сабақтан тыс жерде, мұғалім жоқта ол менің итімді шығарады. Ойнаған боп, басымнан тоқай алып, құлағымды созып, жерге аунатып, мойныма қар тыққыштап, істемегенді істейді. Жанбосын екеуіміз сондықтан да жау едік. Ит пен мысық тәріздіміз. Ол мені, өле алмай жүріп, одан асқан білгіштігім үшін, тілімнің кейде оны шағып алатын қыршаңқылығы үшін жек көреді.

Жанбосынды менің жек көруім үстіндегі киімнің бүтіндігі үшін. Аяғындағы менде жоқ бұжыр табан әдемі бәтеңкесі үшін.

Балалар мектепке қалталарына әртүрлі тамақ салып әкеліп, үзіліс кезінде малжаңдап жеп жүретін әдет бар. Көп жұрт қуырған бидай әкеледі. Қалталарына бұрқыратып талқан салып әкеліп, үзіліске шыққанда ауыздарына уыстап құйып жүретіндер бар.

Жанбосынның алып келетіні аппақ ақ нан. Үзіліс кезінде анадай көрнекі оқшау жерде тұрып, әдейі біздің көзімізді қызықтырып, баппен шайнап жей бастайды. Біз оған көңіл аудармаған боламыз. Қарамауға тырысамыз. Бірақ қарамау қайда. Көзі құрғыр еріксіз бұрылшақтап, түсіп кете береді. Ауызға бір кездерде жеген ақ нандардың дәмі келіп, сілекейіміз шұбырады. Біздің бұл хәлімізді қаскөй Жанбосын өте жақсы біледі. Осыдан соң онымен қалай жау болмассың?

Мен Батырқанның баласы болып тумағаныма өкінетін едім. Батырқанның баласы болып тусам ғой — әдемі киім киіп, ақ нан жеймін.

Әлгінде Жанбосын жеген ақ нан сабақта отырғанда да көзіме елестеумен болады.

Тапа-тапа ақ нандар менің түсіме де кіреді. Апам есік алдында көң жағып, көмбеге нан пісіріп жатады. Маған жей қой деп, үлкен етіп үзіп береді. Мен қауғаңдап жеп жатам. Ояна кетсем, түсім. Ішім удай боп ашып кетеді. Көзімді тез қайта жұмып, әлгіндегі ақ нандарды қайтадан іздеймін.

Бірақ амал қанша, ақ нандар сол жоғалғаннан ғайып боп жоғалады. Аузымда дәмі, ойымда сырқыраған өкініші ғана қалады.

Ересек жігіттер не істесе, Жанбосын бәрін істейді. Мұғалімнен жасырып шылым шегеді. Әкесінің папиросынан ұрлап алатын болуға керек. Түтінді аузынан сақинаша дөңгелентіп, лек-лек етіп шығарып, бізді таңқалдырады.

Бір күні ол:

- Мен түтінді құлағымнан да шығара алам, — деді.

- Шығаршы.

- Ол үшін біреуің аузымды қолдарыңмен басып тұрыңдар.

- Мен басайын, — дедім.

Жанбосын түтінді ішіне толтыра сорып алды. Мен алақаныммен оның аузын бастым. Екі көзім құлағында. Құлақтың тесігінен түтіннің сыздықтап шыға бастағанын көргенше асықпын.

Сеніп тұрмын.

Кенет қолымның сырты тыз ете қалды. «Ойбай!»

Балалар ду күлісіп жатыр. Сөйтсем, Жанбосын алдаған екен. Қолымның сыртына темекінің шоғын басып алыпты. Қолымның терісі кәдімгідей қызарып, қолдырап күйіп қалды.

Әлгіндей сасық қулыққа Жанбосын шебер болатын.

ҚОСТӨБЕГЕ ҚЫС КЕЛДІ

Қостөбеге қыс келді.

Таулы аймақта ауа райы құбылмалы. Текес бойының қысы бірде қатаң, бірде жұмсақ. Қар кейде қалың түседі, кейде жұқа түседі. Үскірік суық бола қалса, онша ұзаққа созылмайды. Төрт-бес күн қысып-қысып алады да, ашуы тез тарқап, маужыраған қалыбына келеді.

Онсыз да дабыр-дұбыры, ойын-күлкісі аз бір шөкім бәкене ауыл қыстыгүні жансыз денедей боп, сұлық жатып қалады. Көшеде бейсауат жүрген адам қарасы сирек байқалады. Қалың қар тұмшалаған үйлер, қора-жайлар сырт көзге бұрынғыдан бетер мыжырайып, шөгіп кетеді.

Жұрт отқа тоғайдан көк тал әкеп жағады. Көлігі барлар атқа, өгізге теңдеп әкеледі. Көлігі жоқтар жаяу арқалап жүргені. Таудан қарағай алып келуге шама жоқ.

Отынды жаяу арқалап әкелетіндер әйел, бала-шағалар. Қарттар. Жігіттер бұны намыс көреді.

Өмір бойы көшпенді тіршілік құрған халық кірпіштен отынға үнемді, жылуды жақсы сақтайтын пеш салуды да біле қоймайды. Отты бөлменің қақ ортасына орнатылған темір пешке жағады. Қаңылтыр пеш от лаулап жанған кезде бірден ысиды. От сөнгенде, бірден суиды. Жылу сақтамайды. Үйдегі бар жылуды бекітері жоқ қаңылтыр труба лезде сорып әкетеді.

Көк тал пыш-пыш етіп жөнді жанбайды. Үрлей-үрлей өңешің құрғап, көзіңнен жас шығады.

Мұндағы жұрт тас көмірді әлі көрмеген де.

Отынды ертеңді-кеш тек тамақ дайындау үшін жағады. Міне, сол кезде әр үйдің есігінің алдында шотпен, балтамен тоңқаң-тоңқаң етіп тал бұтап жатқан адамдар. Ауылда қанша үй болса, сонша түтін шұбалып көкке көтеріледі. Алыстағы жолаушы осы арада ел мекені бар екенін тек соған қарап біледі.

Қыстыгүні тіршілік өте-мөте көңілсіз: жұрт ерте жатады, кеш тұрады. Электрді білмейді, жермайды үнемдеп жағады. Кітап оқымайды, радио тыңдамайды, кино көрмейді, газет-журнал жаздырып алмайды.

Қазақ тойшыл, сауықшыл халық. Оған қазір жағдай жоқ.

Той болады, өте сирек болады. Және бұрынғы той емес.

Отыз үйлік Қостөбеде тіршіліктің тынысы қыстыгүні де бәсеңдейтін, ішінен еңбек дүрсілі, адам күлкісі үзілмейтін бір үй бар. Ол — ұста дүкені. Өкембай ұстаның балғасының шың-шың соғылған дауысы ауылдың бас-аяғына түгел естіледі. Суықтан қорынып, үйлерінен шыға алмай отырған жұртқа: «Зеріксеңдер, мұнда келіңдер! Әңгіме-дүкен құрып, біріңмен бірің әзілдесіп, көңіл көтеріңдер» дегендей болады. Мұнда маздап жанған от бар. Біреуден біреу сұрап алып тартатын ащы көк темекі бар.

Өкембай балғасының шақыруын қабыл алушылар табылады. Қолы бос, зерігіп отырған жігіттер шылымдарын бұрқ-бұрқ сорып, аяқтарын керенау басып, дүкенге қарай келе жатады. Ұста дүкені ауылдың дәл ортасында. Есігінің алдында, ашық аспанның астында тот басып, шашылып жатқан, кейі бүтін, кейі сынған неше алуан соқа-сайман, арбалар. Бүкіл қыс бойына Өкембай оларды жамап-жасқап жөндеумен болады. Колхоз басшылары әр бес күнде көктемгі егіс науқанына қызу дайындалып жатқандары жайлы ауданға есеп беріп отырады.

Өкембай ұста ғана емес. Осы елдің оң қолдан өнер тамған зергері. Колхоз жұмысының ара-арасында сыр-сипаты қазіргі тіршіліктен басқашалау нәзік жұмыстармен де шұғылданады. Қыздарға, келіншектерге сырға, білезік, жүзік, сөлкебай соғады. Сылқым бозбала, белсенділерге сабына араб әрпімен аттарын жазып, сәндеп бәкі жасап береді.

Өкембайға бәкі жасап берші деп жалынып жүретіндер көп.

Бұл адамның дене бітімі қолтоқпақтай ғана. Әрі көсе, әрі кемиек. Үп-үшкіл қисық иегіне бір-біріне шатыса жабысып қалған төрт-бес тал қылды сақал деп атау қиын.

Өкембайдың аяғы қамыт аяқ, қолдары ұзын. Біз қос қолдап әрең көтеретін ауыр балғаны ол әлгі шағын денемен-ақ бір қолмен қамшыдай үйіреді. Жуандығы білектей сом темірлерді жалғыз қолдап соққанда, қамырша илейді.

Өкембай еңбекқор және еңбек үстінде өте көңілді жүретін адам. Түтін мен темір иісі бұрқыраған тар дүкенде балғасын шық-шық соға жүріп, ылғи да ыңырсып өлең айтумен болады. Өлеңді ол жанынан шығарып, өзі қиыстырып айтады. Идеялық тұрғыдан мығым. Көсемдерді, партия мен мемлекет басшыларын мадақтап жыр етеді. Егер тағдыр жоғары оқу орнының филология факультетін бітіруге жазса, ол баяғыда-ақ тәп-тәуір газет ақыны болып кететін адам.

Оқымаған себепті ақынның санын көбейтпей, ауыл ұстасының санын көбейтіп жүр.

Өкембай Қостөбедегі азын-аулақ партия мүшесінің бірі. Қатардағы еңбекшінің үлгілі өкілі ретінде әрқашан санға ілініп, аты аталып жүреді. Оны-мұны комиссия құрылса, Өкембай ішінде. Екпінді колхозшылардың жиыны, слеті болса, міндетті түрде Өкембай барады.

Мейрам сайын трибунадан бір адам колхозшылар атынан ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ СӨЙЛЕЙДІ, ол — Өкембай. Жиылыс болса, Өкембай екі қолын тонының шелектей жуан жеңдеріне тығып алып, есінеп президиумда отырады.

Жиылыс демекші, сол кезде жұрт жиылыстан бас ала алмаушы еді. Ауылға сан алуан өкіл келеді: аупарткомның, ауаткомның, аудандық жер бөлімінің, комсомолдың өкілі. Әйелдер бөлімінің, оқу бөлімінің, денсаулықтың, осоавиахимның, Құдайсыздар ұйымының өкілі...

Өкіл соңынан өкіл. Өкіл кепті дегенше, жиылыс кепті дей бер. Бригадир үй-үйді кезіп, хабарлаумен болады:

— Ау, жиналысқа жүріңдер! Жиналыс бар! Ауданнан өкіл кепті. Баяндама болады. Тез жүріңдер!

Пәлен сағатта басталады деген сөз қолданылмайды. Ол тұрмысқа сіңбеген.

Мал-пұлдарын жайғап, жұрт кешкі тамақтарын ішіп жиналғанша, түннің бір уақыты болады. Тар кеңсенің ішіндегі аз ғана орындық келген жұртқа түгел жетпейді. Үлкендердің көбі малдас құрып жерге отырады. Алдымен жиналғандар соңғылар жиналғанша қорылдап ұйқыға басады.

Май шамның ала көлеңке жарығымен бір кезде жиналыс басталады. Басында қазандай түлкі тымағы бар Жәкібай председатель:

- Әй, көтер бастарыңды! Уәлібай! Сатыбай! Немене, сендер мұнда ұйықтағалы келіп пе едіңдер? Қылжымай, тұрып отырыңдар! — деп, ұйықтап қалғандарды әуелі оятып алады. Күнара жиналыс ашып жүрсе де, өзіне өзі сенбей, абдырай беретін сауатсыз председатель қасындағы өкілсіз қия баса алмайды.

- Приздөм сайлаймыз ба? — деп ақыл сұрайды.

- Сайлау керек.

Президиумға сайланатын адамдар белгілі: ауданнан келген Өкіл, Жәкібай өзі, ауыл совет Батырқан. Жалпы колхозшылардың атынан Өкембай. Әйел колхозшылардың атынан екпінді Әйел, Етекбай келіні Мария.

Кейде:

- Комсомолдан бір адам сайлау керек! — деген ұсыныс түседі. Қарсы болмайды. Жүнісбай сайланады. Иә, бізбен бірге оқитын Көпекбайұлы Жүнісбай.

Ол ауылда болып жататын жиналыстардың бір де біреуін құр жібермейді. Жарыс сөзде сөйлемей және қалмайды. Жүнісбай сөз алған кезде сезіктілер қипақтап, жандары мұрындарының үшіне келіп отырады.

Өзін нағыз большевикпін деп есептейтін Жүнісбай ешкімнің бет-жүзіне қарамайды. Әкесі болса да тас-талқан етіп сынайды.

Жиналыс кейде таңға дейін созылады. Қыстыгүні халықтың қолы бос кезде ештеңе емес, жазда жұрт жұмыспен қарбаласып жатқанда өткізілетін өнімсіз мылжың жиналыстардан өткен жексұрын еш нәрсе жоқ. Адамдарды шаршаған үстіне шаршатады.

Жиналыс болса, тым құрса, бір үйден бір адам қатысу керек деген жазылмаған заң бар. Бұл заң кейде күлкілі жайға апарып соғады. Айталық, әйелдер жиналысы болғалы жатыр. Шал мен кемпір. Кемпірі науқас. Енді ол жиналысқа амалсыздан шалы барып қатысады.

Өкембай колхоздың ұстасы ғана емес, бүкіл халықтың ұстасы. Біреуге бәкі, біреуге пышақ, біреуге қысқаш, біреуге таға, біреуге шот жасап береді. Есікке топса, құлып салатын ілгешек істеп береді. Жұрт тозған шелек, шылапшынын Өкембайға түптетеді. Қаңылтыр

пеш, керней жасатады. Қостөбеде Өкембайға ісі түспейтін адам жоқ, онсыз елдің күні жоқ.

Бала саны Өкембайда баршылық. Салақтау Шолпан дейтін ақкөңіл әйелі бар. Әрбір жыл жарымда құндақталған бір баланы Өкембайға: «Мә, тағы да мұрагерлі болдың», — деп ұстатады да отырады.

Қарт шешесі бар, семьясы үлкен.

Тұңғышы Алтын дейтін қыз, менімен бірге оқиды. Пысық.

Өкембай кісі көңілін қалдырғанды білмейді. Жұрттың өтінгенін қалай да істеп береді. Жеңіл-желпі жұмысқа атап ақы сұрамайды.

Ақыны басқа жолмен алады.

Қаншалық кедей үйдің де қазаны бүлк-бүлк қайнайтын көңілді бір күні болады ғой. Қайдан білетінін, Өкембай біле қояды. Қазан түсер кезде салаң етіп жетіп келеді. Төрге шығып, отырып алады.

Ірілеу жұмыс істесе, Өкембай ақыны атап сұрайды. Бір пұт арпа немесе бір қап тауық жем, яки болмаса бір табақ үн бересің дейді. Ақша айтылмайды. Ақшаға жұрттың бәрі зәру.

Ақы алдын ала төленсе, Өкембай көңілденіп істейді.

Жұмыс үстінде Өкембай әндетіп ыңырсып отырады да, басы жоқ, аяғы жоқ бір сөзді қойып қалады:

— Шіркін, Мәскеуді бір көрсе! — дейді.

АРАМ СОРПА

Ауылдың тап іргесінен шекаралық застава орнаған. Қысқа қарай заставаға отын кесіп жағатын жұмысшы қажет болады. Менің әкем мен Смағұл тәтем колхоз жұмысынан мойындары босаған соң, жан бағысқа себі тиер дейді де, енді осыған жалданады.

Таудан қос аттап сүйреп әкелінген жуандығы түйенің беліндей нән қарағайлар. Заставаның бет алдындағы тақыр алаңда әкем мен тәтем сол қарағайларды күні бойы арамен кертіп тұрады. Сосын шойын балтамен жаңқалап жарып, текшелеп жинаумен болады.

Бұл үшін оларға ешқандай да ақы төленбесе керек. Өйткені еңбек ақы алдық деп, үйге тиын-тебен ұстап келіп жүргендерін көрген емеспін.

Ақының орнына солдаттың тамағынан ішеді, кейде үйге де әкеледі.

Біздің үй заставаға жақын шеткі үйлердің біреуі. Бір күні Смағұл тәтем шелекпен буы бұрқыраған ыстық бірдеңе әкеле жатыр. Далада ойнап жүрген мен алдынан жүгіріп шықтым:

- Тәте, бұл не?

- Сорпа.

Үңіліп қарасам, бетінде кесек-кесек майы қалқып жүр. Сорпаның бұрын сезініп көрмеген әдемі ғажап иісі мұрын жарады.

- Ура! Тәтем застаптан бір шелек сорпа әкеле жатыр! — деп, үйге атой салып кірдім.

Төсегінде қисайып жатқан шешем басын әнтек көтеріп алды. Үйге тәтем де кірген еді. Сорпаның бұрқыраған тамаша иісі лезде үйдің ішін алып кетті.

- Шырақ-ау, бұны не? — деді шешем үріккен жүзбен.

- Сорпа, жеңеше.

- Тарт әрі! Шошқаның сорпасы шығар. Аулақ әкет!

Тәтем ақталып жатыр:

- Шошқанікі емес, жеңеше. Побыр өзі айтты. Кеше өгіз сойған, өгіздің сорпасы.

- Жо-жо, әкет! Көрсетпе!

Тәтем сорпаны ауыз үйге алып шықты. Әкем де келді. Сатылған үйде жоқ болатын. «Бұны енді не істейміз?» — деп ақылдаса бастады.

- Побыр өтірік айтпайтын шығар? — дейді әкем.

- Кеше өгіз сойды ғой, — дейді тәтем.

Төгіп тастауға көз қимайды.

«Шошқа арам, шошқа лас, шошқа андай, шошқа мындай» деген сөз кішкене күннен әбден сіңген. Шешем әлгінде шошқаның сорпасы шығар дегенде, менің де денем дір ете қалған. Бастапқыдай емес, енді шелекке сескеніңкіреп қараймын. Ынтығым басылып, десім қайтыңқырап қалған. Дегенмен, әкем, тәтем ішер болса, көппен көрген ұлы той деп, тәуекелге басуға дайын тұрмын.

Тәтем қасық алып, сорпаны араластырып, тексере бастады. Ішінде капуста, картоп жүр. Енді ойлап отырсам, борщ екен. Бір кезде үлкен жалпақ қабырғаның басы шыға келді.

Міне, өгіздің қабырғасы, — деп, тәтем қуанып қалды.

— Өгіздікі түгіл, ненікі болса да, менен аулақ, өздерің ішіңдер!

Шешемнің ойы белгілі еді. Заставада шошқа да, өгіз де сойылып жатады. Тамақ бір қазанда жасалады. Шошқа еті пісірілген қазаннан дәм тату — харамның өзін жегенмен пара-пар. Яғни ауыр күнә.

Біз, шешемнен басқаларымыз, мұсылмандықтың әлгіндей қатаң жолын сақтай алмадық. «Ораза, намаз тоқтықта» дегендей, майлы сорпаны қарынға салып алуды мақұл көрдік. Қара су, қара талқанмен бүйіріміз қабысып, жұтап жүрген жандармыз. Мынадай ғажап асты құр бекер төгіп тастағанмыз қылмыс емес пе?

Төр үйдің есігін жауып қойып, үшеуіміз сорпаны ішіп отырмыз. Неше түрлі иісті шөптер қосып, баптап пісірген астың дәмі қандай! Алғашында көңілдегі сескеніш тарқамай, үркектеп ұрттасақ та, біртін-біртін таңдайға жағып, тілімізді суырып барады. Танаудан кірген әдемі иіс бүкіл денеге жайылды.

«Жақсы тамақ қалғанша, жаман қарын жарылсын» дедік те, сорпаны түгел қотарып ішіп алдық.

Заставадан тамақ тасып әкелудің басы осылай басталған еді.

Сорпа ғана емес, кейде ботқа, кесек-кесек бөлке нандар әкеледі. Нан мен ботқаға сезік жоқ, одан шешем де жейді. Ал сорпа болса, ол баяғыша жоламайды.

Олжа тамақтың үстіне кейде көршілер келіп қалады. «Қайдан шыққан тамақ?» — деп тергеп алады. Бірге отырып ішіп-жейді де, былай шыға беріп өсек етеді. «Қалыптары құрсын. Застаптан орыстың арам сорпасын әкеп ішіп, жан сақтап отыр. Бүйтіп көрген күні құрсын», — дейді.

Ағайынның іштарлығы қалмайды.

Бұл өсек радио хабарынан да тез тарайды.

Жауласып жүрген балалар мен сыртқа шыққанда: «Шошқа етін жеген кәпір», — деп, енді мені ыза қылатын болды. Біреуінен біреуі іліп алып, шу-шу етеді. «Арамсың, сенімен ойнамаймыз, арамнан аулақ жүріңдер», — деп Қашады.

Мен ыза болам.

МЕНІҢ ҒАЖАП ПИМАЛАРЫМ

Бала аштыққа да, жалаңаштыққа да төзеді. Ал бірақ ойнамай төзе алмайды. Ойын оған өмір тауқыметінің бәрін ұмыттырады.

«Бала ішегін сүйретіп ойнайды» деген рас сөз.

Қыстыгүні сабақтан тыс уақытта сіз Қостөбенің бар баласын Текестің бойынан, сырғанақтың басынан табасыз. Текес қыста қатып қалады. Жұрт суды ойықтан алады.

Қар жаумаған кезде мұз айнадай жап-жалтыр болып жатады. Беті толған бала. Болат коньки, шаңғы ол кезде таптырмайды. Қайқы бас базар коньки тек Жанбосында бар. Басқаларының аяқтарында табанына сым темір қағып, қолдан жасаған ағаш коньки. Жанбосын жұлдыздай ағып зымырағанда, біз бортаңдап ілесе алмай қаламыз. Жанбосын сәйгүлік ат мініп, біз өгіз мініп жүргендейміз.

Осы артықшылығын Жанбосын әбден пайдаланады. Ағызып келіп, арамызды жарып өтеді, қағып-соғып жығып кетеді. «Сиырымыз» омақасып, тырайып құлап жатқанымыз. Тұра қуып, өш алуға жете алмаймыз. Мықтағанда келістіріп бір боқтаймыз.

Конькиі жоқтар Текестің тік жарқабағын сырғанақ етіп алады. Содан шанасы барлар шанамен, шанасы жоқтар астарына сиырдың жапасын қойып сырғанайды.

Шаналы жұрт аз. Баласына құнттап шана жасап беретін өнерлі ата-ана ауылда сирек ұшырайды.

Ауылда сиырдың кез келген жерге тастап кете беретін жапасынан арзан не бар. Қыстыгүні ол жапалар тоң болып қатып жатады. Шанасы жоқтарға шана болады. Текестің суына бір матырып алсаң, тіптен лазым. Аязға аз ғана қойып қойсаң, сырты одан бетер тоңазып, көкпеңбек көк жалтыр мұз болып шыға келеді. Шананың ең жүйірігі дайын, отыр да сырғанай бер. Мұз жолақтың басынан жібергеніңше, жолдағыларды басып озып, құйындатып алып жөнеледі. Шана тәрізді жолдан не олай, не бұлай қиялап шығып кетуді білмейді. Жалтыр мұздың нағыз ойықтау ортасымен зымырайды.

Жапа шанада бір ғана айып бар — орнықты емес. Тай мінгендей бұлтылдап, астыңда тұрмайды. Сәл қисайсаң, бұлт етіп, жығып кетеді. Сосын етекке құйрықпен немесе жамбаспен сырғанап жетесің.

Осыдан соң киімде тамтық қала ма?

Қай баланы көрсең де, құйрығын қасқыр тартып кеткендей жамау құйрық. Жыртықтан жылт-жылт еткен жалаңаш еттері көрініп жүреді. Сырғанақты ол сонда да қоймайды.

Күнде кешқұрым шешең байғұс сығырайған бөтелке шамның жарығымен шалбардың пәре-пәре болған құйрығын, тізесін бырқ-бырқ ұрсып жамап отырады:

- Сырғанақта басың қалғыр, жүгермек. Кеше ғана қандай етіп жамап бердім. Бір күн болмай, қарашы, тағы да жалбыратып әкелуін. Ендігәрі сенің жар басына жақын барғаныңды көрейін. Мойның үзілгір, мойныңды үзіп жібермесем, неғылсын!

Қамқор ананың күйінуден айтып жатқан домбытпасы. Оны өзі де, сен де жақсы білесің. Сырғанаққа, ертең мойным үзіледі екен деп қорықпай, тағы барасың. Барғаныңды шешең де көреді. Бірақ ол әлгі айтқан антында тұрмайды — сенің қылдырықтай нәзік мойныңды бір бұрап үзіп жібермейді.

Құйрық жалбырап тағы жыртылады. Көнбіс ана бырқ-бырқ ұрса отырып, тағы жамайды. Өмір осылай өте береді.

Жалаңаш болуға төзесің. Ал бірақ ойнамай төзе алмайсың.

Өзге киімнің нашарлығы түк емес, аяқ киімің нашар болса, қыстыгүні адамның қорысың.

Мүгедексің.

Мен бір ескі жаман бәтеңке киіп жүруші едім. Сырғанақтың көмегімен бір күні біреуінің ұлтаны қақырап түсті де қалды. Қабыршағын жарып шыққан балапанға ұқсап ар жағынан кір-кір аяғым көрініп тұрды. Бір аяғымды өкшелеп басып үйге келдім.

Жарақат бәтеңкені әкем төңкеріп олай қарады, былай қарады. Емдеудің еш ретін таба алмады. Жамап-жасқаудың неше түрін ол бұған дейін бастан кешіп үлгерген. Біз шаншатын сау жері қалмаған. «Ғұмырың біткен екен», — деді де, әкем әлгі бәтеңкелерді қораның арт жағындағы күресінге лақтырып тастады.

Мен енді жалаң аяқпын. Ертең оқуға қалай барам?

- Осыған дұрысырақ бір аяқ киім қамдап беріңдер деп, күз түскелі қақсап келем. Әне, енді оқуынан қалатын болды, — деп, шешем әкем мен ағаларымды жазғыра бастады.

Қамсыз әкем тап осылай болар деп — күндердің күнінде мені жалаң аяқ қалар деп ойламаған. «Қиын болды ғой», — деп, желкесін қасып біраз тұрды. Төңірегіне қарағыштап, басы артық бейсауат жатқан аяқ киім іздестіре бастады. Басы артық аяқ киім біздің үйге қайдан келеді? Босағада шешемнің өкшесіне жамау түскен үшкіл бас азия калошы жатқан. Әкем соны көрді:

- Әсбет, қашан аяқ киім табылғанша, оқуға сенің калошыңды киіп барып келіп жүрсе қалай болады?

Әкемнің ойлап тапқаны осы еді.

- Ой, жазған. Онымен қалай барады? Аяғына қар құйылмай ма?

Амал жоқ, әкем маған аяқ киім іздеуге кірісті.

Өзіміздің үйден түк таба алмай, көршілерге кеткен еді. Бір кезде қонышынан басқа түгі қалмаған ескі екі жаман сұр пима алып келе жатыр. Құдай біледі, әлдекімнің лақтырып тастаған пималары.

Әрі маған шақ емес, үлкен пималар.

Қораның сорайып шыққан бел ағашына ұрғыштап шаңын қағып жатыр. Шаң түтінше бұрқ-бұрқ етеді. Ұра берсе, таусылмай, шыға беретін тәрізді. Түк таппаған әкем енді маған осы пималарды табандап бермек болды.

Немен табандайды? Жай құрым киізбен табандаса, түк болмайды. Екі-үш күнде тесіліп шыға келеді.

- Ей, Смаш, застап жаққа барып келші. Солдаттың ескі пималарының қонышы табылмас па екен? — деп әкем інісін жұмсады.

Смағұл заставаға кеткен еді. Бір кезде автомобильдің жарты балонын көтеріп әкеле жатыр.

- Бұл табан бола ма?

- Мен болғызамын. Болғанда, ең мықты табан болады.

Тәтем айтқанын істейтін адам. Балонды ол кескілеуге кірісті. Мен бұдан қандай табан шықпақ деп, қызықтап қарап тұрмын. Пышақ жүрмейтін ғажап мықты зат болады екен. Қарағайдың үстіне салып балталап, одан соң ұстаға апарып, атауызға тістетіп, күшпен пәре-пәресін шығарды. Ұлтанға лайықтап кесіп алғандарының қалыңдығы төрт елі, ап-ауыр.

Тәтем пималарды осымен табандауға кірісті. Пышақ түгіл, біз зорға тесіп өтеді. Біз өткен тесіктен тарамыс өтпей әлек қылады. Не керек, тәтем қажырлылығының арқасында, бір күн, бір түн тапжылмай отырып, пималарды табандап бітті-ау, әйтеуір.

Ал енді киіп көрейін. Өзі менің бойыма лайықсыз үлкен пималар, табан деген әлгідей шомбал бірдеңе. Табан емес, зілдей тас байлап қойғандай.

Адымдап жүріп көрейін.

Бір аяғым бір аяғыма шалынысып, жүре алмай, жығылып қала жаздадым. Құдай біледі, әр пиманың салмағы бір пұт келер. Оның үстіне, шомбал табандар жүрген кезде илікпейді.

Менің зәрем ұшып кетті. Қалай жүрем бұнымен? Көшеге қалай шығам? Мектепке қалай барам? Менің мына түрімді көрген балалар цирктің дарақышысын көргендей мазақтамай ма?

— Кимеймін! Бұның киім болғанының әкесінің аузын... — деп, отыра қалып, жексұрын пималарды бірінен соң бірін есік жаққа аттым.

Пималар жығылмай, табанына қорғасын құйған сақаша дік-дік етіп тікесінен түседі.

Менің тулауым онша ұзаққа созылмады. Жоққа жүйрік жете ме? Бұл пималарды кимегенде, не кимекпін? Оқуға қалай бармақпын?

Түн. Дала қараңғы. Жұрт аяғы басылған кез. Жексұрын пималарды аяғыма шұлғау орап киіп алып, сыртқа шықтым.

Антұрғанға шұлғау шақ келмейді. Табылғанның бәрін орадым. Табаныма ұлтарақ салдым. Қараңғыда олай-бұлай жүріп байқамақпын. Ертең мектепке осымен баруға бола ма, болмай ма? Сынап, күн бұрын жаттығып алмақшымын.

Пималар ауыр болғанымен, іші ып-ыстық. Осыған дейін жұқалтаң бәтеңкемен тоңып жүрген аяқтарымды қыз-қыз қайнатып қуантады. Ал бірақ жүруге тым қолапайсыз-ақ. Әрі үлкен, әрі ауыр, тіземді бүгіп, отырайын десем, отыра алмаймын. Қиқиған қатқыл қоныштар тақымымды тіреп қалады.

Жаман бәтеңкелермен терең қарды кеше алмай, тек жолмен жүруге тырысатынымын. Ал мына «автомобиль» пимаға жолды-жолсыз бәрібір. Тек қонышынан қар асып кетпесе болғаны. Ал қоныштан асатын қар бұл өлкеде жаумайды.

Бұл пималардың жақсы жағы мен жаман жақтары тең еді.

Бұл түнгі ұйқым шала болды. Оянып алып, ертең жексұрын пималарды мектепке қалай киіп барамын деп қайғырғанды білем. Жоқ, әлде бармасам ба екен?

Оқудан қалу және қасірет.

Өзге балалар мен үшін ештеңе емес. Мазақтар да қояр, басылар. Өте-мөте Майраға қалай көрінем деп қасірет шегем. Басқалардың күлгенін елемеспін. Ал Майра күлсе ше?

Таңертең әдеттегіден ерте ояндым. Тамағымды апыл-ғұпыл ішіп, мектепке басқа балалардан ерте жөнелдім. Ешкімнің көзіне түспей, ешкімнің мазағына шалынбай, жалғыз келе жатырмын. Класқа кірдім де, құйрығым партаға жабысып қалған адамша тапжылмай отырып алдым.

Біреуден, екеуден басқа балалар да келіп жатыр. Мен болсам, қыбыр етпеймін. Аяқтарымды партаның астына жасыра түсемін.

Әдетте, класқа қоңырау соғылмай кірмейтін ойын құмардың бірі едім. Сабақтан тыс уақытта байлап қоймаса, бүйтіп отырмайтынмын. Құданың құдіретімен енді, міне, ол мінезімнен өзгере қалғанмын.

Ұшқалақ болу да, отырған орнынан тапжылмас шойын құйрық болу да оп-оңай екен.

Қоңырау соғылды, балалар класқа түгел кіріп отырды. Сабақ басталды. Менің күткенім де, міне, осы еді.

Қасымдағы Көпекбайұлы Қожақанды шынтағына түртіп, қаратып алдым. «О не?» деген түрмен Қожақан бетіме қарады. Мен сәл жымысып күлдім де, партаның астындағы аяқтарымды бері таман әкеп, нұсқап көрсеттім.

Қожақан көрді де, бағжаң ете қалды. Сонымен тынды. Сабақ беріп тұрған мұғалімнен қорқып, басқа ештеңе айта алмады.

Осылай боларын мен білген едім. Ойлағанымның дәл өзі болды. Сұмдық пималарымды енді біртіндеп басқа балаларға да көрсете бастадым.

Бәрінің әсері бірдей: көздері бағжаң ете қалады. Сабақты бұзып, айқай сап, мені мазақтай алмайды.

Үзіліске шыққанда мазақтар, күлер. Бірақ тосын көріп, таңырқап шуласқандай болмайды енді.

Бұл ақыл менің басыма түнде ұйықтай алмай жатқанда келген еді.

- Мәссаған! Мынаған қараңдар! Мынаның пимасына қараңдар! Әкесінің пимасын киіп алған ба, ей!? Ой-ой, табанын қара! Немен табандаған, ей! Көтерші! Мәссаған, автомобильдің дөңгелегі! Әй, сен мұны қалай көтеріп жүрсің? Қане, жүріп көрші! Ой-ой! Ізін қара, құлды машинаның ізі!

Бұны айтып жатқан менің ата жауым Жанбосын. Әлгінде сабақтың үстінде отырып пимамды оған да көрсеткенмін. Көзін бағжитып, аузын қусыра созып, таңырқап қарап қалғаннан өзге ол онда ештеңе дей алмаған. Кесір неме үзіліске шығуды күткен екен.

Мен қашанғы тапжылмай отыра берейін. Мазақтайтын иттер тезірек мазақтап тынса екен. Киімімнің нашарлығынан мазаққа көкпар болуым менің осы ғана ма? Өлмеспін, бұдан да тірі қалармын.

Сыртқа шығар-шықпастан-ақ балалар мені қоршап алған.

- Бұған енді тақаның да қажеті жоқ, — дейді біреулер.

- Жүріп көрші, қалай жүрер екенсің? — дейді екіншілер.

- Жүре аласың ба? — дейді үшіншілер.

Жанбосын сөзбен тәлкектеп қоймайды. Пимамды аяғымен теуіп, жүгір деп, қолымнан жетелеп, осы тұста мені басынып-ақ жатыр.

Тоқтай тұр, бәлем, Жанбосын. Өш алатын кез әлі-ақ келер.

«Автомобиль» пиманы мен сол жылы қыстай киіп шықтым. Біраз күннен кейін өзіне үйреніп кеттім. Үлкендігі де, ауырлығы да байқалмайды. Кәдімгі дағдылы аяқ киім тәрізді онша елемейтін болдым.

Бұл пимамен сырғанақ та тебем, ләңгі де ойнаймын. Тек тосын көрген біреулер:

— Өй, мынаның пимасы өзінен де үлкен ғой! Қалай көтеріп жүрсің?! — деп таңырқаса, аяқ киімімнің бойыма шақ емес екені есіме сонда ғана түседі.

БІР ТАБАҚ ҰН, БІР ТАБАҚ АРПА

Көктем басы. Жуанның созылатын, жіңішкенің үзілетін нағыз көк өзек қиын кезі. Қай үйге барсаң да, «шықпа, жаным, шықпа» деп әрең жан бағып отыр.

Әкем мен Смағұл тәтем бұл кезде заставада жұмыс істемейді. Солдаттар отынды өздері кесіп-жаратын болған.

Әкем мен тәтем күндіз қырман қағып келеді. Бір табақ, жарым табақтай дән әкеледі. Өткен жылдан қар астында қалып, бөртіп бүлінген дән. Ауру шешем оны қуырып, талқан, көже жасайды.

Таңертең сабаққа барар кезде шешем маған бір кружка сұйқылтым арпа көже ысытып береді. Күні бойғы қорегім сол ғана. Мектептен қайтқанда аштықтан көзім қарауытып, бұралып, үйге зорға жетем.

Осы күнгі балаларша:

— Апа, қарным ашты, тамақ бер, — деп есіктен дабыра салып кірмеймін. Ол сөздің әрі пайдасыз, әрі артық екенін білем. Кітап салған шүберек сумкамды терезенің алдына үнсіз қоямын да, шапанын үстіне айқара жамылып, төсекте бүк түсіп жатқан ауру шешеме мәлие қарап тұрам.

Шешем бұл келген мен екенімді көрмей-ақ біледі. Басын бұрып қарамастан, ыңырсыған нашар дауыспен пәлен жерде бір уыс қуырған бидай немесе бір уыс талқан тұрғанын айтып, соны жей ғой дейді.

Бір күні оқудан тағы да ішім ішіме қабысып әрең келдім. Ауырып жатқан шешеме өлімсірей қарадым. Шешем үнсіз. Пәлен жерде мен үшін сақталып қойылған бір уыс бидай бар екенін айтпады. Үйде ауызға салар түк қалмағанын бірден білдім.

Бұл бірінші кездесіп отырған жағдай емес.

Бұндайда мен сол үнсіз-түнсіз қалпымда сыртқа шығып кетем. Өз жанымды өзім бағудың қаракетін ойластырам. Колхоз председателі Жәкібайдың немесе тамағы бар басқа біреудің үйін торуылдап келем. Батырқан үйіне жоламаймын. Онда Майра бар. Аштан өліп кетсем де, Майраның көзіне үй торылған сорлы боп көрінбекші емеспін.

Менің сағалайтыным көбінесе Жәкібай үйі.

Жәкібайдың менен үш-төрт жас кіші Тілеу дейтін әрі ерке, әрі сотанақтау баласы бар. Әке-шешенің алақанға салып отырған жалғызы. Председательдің баласы болғандықтан, Тілеу аш болу дегеннің не екенін онша біле қоймайды. Қолына добалдай етіп нан ұстап, жеп жүреді. Құрдан құр берші дегенге, ол нанынан бере салмайды, әрине.

Мен асық бояуға, сақаны тесіп, қорғасын құюға, ләңгі жасауға шебер едім. Осы үшін де Тілеудің ісі түсіп, жалыншақтап жүретін. «Тілеу, асық боямаймыз ба?» — деп, оның көңілін тауып, қуанта келем. Бұл тәрізді жұмыстарды үйінің артында оңашада істейміз. Қолында наны болса, енді Тілеу аямайды, маған сұратпай-ақ, мә деп, жарымын үзіп береді. Үйден тағы да нан әкелуге кетеді. Қолым қимылдаған кезде аузым қоса қимылдауын менің жақсы көретінімді ол біледі.

Председательдің үйінде де шашылып жатқан есепсіз нан жоқ. Тілеу нанды шешесінен өзім жеймін деп сұрап алады. Оның нанды үйде отырып жемей, далаға тұра жүгіруінен сезіктенген шешесі артынан кейде қуа шығып, үйдің артында бұғыншақтап тұрған мені көріп қояды.

— Оңбаған, нанды кімге тасып жүрсің?! А!

Мен қолдан әр қилы ойыншықтар жасайтын едім. Тігін машинаның жібі оралатын кәдімгі титімдей жұмыр ағаштың екеуін дөңгелек етіп, ағаштан өзі жүретін трактор жасаймын. Артқы дөңгелектің қуысына резинка өткізем де, резинканың бір ұшын түйіп, қуысқа нығыздап бекітем. Екінші ұшына титімдей таяқша ағаш байлаймын. Дөңгелекті трактормен қоса ұстап тұрып, әлгі ағашты саусақпен айналдырсаң, резинка ширатылып қоса айналады. Жерге қоя салсаң, тракторды жортақтатып қуып әкетеді. Резинканың ширағаны тарқағанда бір-ақ тоқтайды.

Артқы дөңгелектер пышақпен кертіліп, кәдімгі трактордың дөңгелегіндей ирек-ирек тіс жасалған. Түгін шығаратын мұржа, баранка орнатылған. Алдында бұрап оталдыратын теміріне дейін бар. Қысқасы, сол кездегі дөңгелек «ХТЗ» тракторынан аумайды.

Базар ойыншықты білмейтін қараңғы ауылда менің өздігінен жортақтап қозғалатын осы тракторымды көріп, балалар түгіл, үлкендер таңқалатын. Бастарын шайқап: «Мынаның пәлесін қара», — дейтін. Тілеуге мен осындай трактор жасап берсем, о, онда ол маған үстіндегі көйлегін шешіп беруге даяр.

Көк талдан иіп, садақты әдемі жасаймын. Жебесінің ұшына қаңылтыр қаптаймын. Дән ұшырған жерге торғай қаптап отырады. Дәл ортасын көздеп атып қалсам, біреуіне қалайда тиеді. Оқ тиген торғай тыпырлап ұша алмай жатады...

Қыста ағаш конькиді де балалардың көбінен әдемі етіп жасаушы едім.

Бұның бәрі сөз арасында айтылып жатқан жайлар. Менің айтайын дегенім басқа.

Сөйтіп, сол күні мектептен қарным аш қасқырша ұлып, үйге әрең келдім. Шешем жатыр төсегінде, үндемейді. Үйде ауызға салар түк жоқ екенін бірден білдім.

Қазақ бұны нырай қалдық дейді. Яғни ауадан басқа жейтін түк жоқ деген сөз.

Өз күнімді өзім көрмек болып, сыртқа шығып бара жатыр едім, шешем тоқта деді. Тоқтадым. Шешем ойбайына сүйеніп басын көтерді. Тамақ жасайтын адамша беті-қолын жуды. Бір жаққа қонаққа баратындай әбдірадан таза жаулығын алып киді.

Мен тосып, қарап тұрмын.

Біздің үйде үлкендігі кітап бетіндей бір қалың айна бар. Шешем сол айнаны бипаздап тұрып сұртті де, шүберекке орап, қолтығына қысты. Сосын мені қолымнан жетелеп үйден шықты. Ауыл совет председателі Батырқанның үйіне қарай келе жатыр. Маған бәрі де түсінікті болды.

Бармаймын деп айтуға дәрменсізбін. Майрадан ұялып, әзер келе жатырмын.

Батырқанның әйелі есігінің алдында қазанға бауырсақ қуырып жатқанын біз анадайдан көрдік. Майра үйден жайпақ табақпен туралған қамыр тасып жүр. Шешем амандаса келіп, тізе бүкті. Ошақтағы отты сырып жағыса бастады. Мен тікемнен тік тұрмын. Екі көзім қазандағы қуырылып жатқан бауырсақта.

Шымыр-шымыр қайнаған ыстық майға Батырқанның әйелі туралған қамырды тастап келіп жібереді. Ыстық май шыж ете қалады да, көпіршіп тулағандай болады. Әлгіндегі көкшіл шикі қамыр лезде қызара ісініп, торсиған қып-қызыл бауырсаққа айналады. Даяр бауырсақты кепсермен тегешке сүзіп алады.

Піскен бауырсақ осы кезде орта тегеш болған.

Бауырсаққа қараған сайын менің сілекейім шұбырады. Майы шып-шып шыққан қызыл жөн томпақ бауырсақтар ауызға түсуге тіленіп-ақ жатқандай. Шіркін, ауызды қарыған ыстық күйде алып жер ме еді!

Жас бауырсақтың бұрқыраған иісі қандай!

Бауырсақ қуырылып бітті. Батырқанның әйелі біздің үйге кіруімізді қаламай, сол араға бір тостаған алдырды да, бір уыс бауырсақ салып, шешемнің алдына қойды. Шешем одан бір тал ғана ауыз тиді де, басқасын қопарып менің қалтама салып берді. Сосын манадан қолтығына қысып отырған айнаның орауын жазды.

— Мына айнаны Майраң бетін көріп жүрсін деп әдейі әкелдім. Үйде бір түйір дән қалмады. Бір кішкене үн бер, балама күлше пісіріп берейін, — деді шешем.

Майра бұл сөздің бәрін де естіп тұрды.

Мен білген едім осылай боларын. Келгім келмегені сондықтан еді. Кірмегенім қара жер, өзер тұрмын. Телміріп қайыр сұрағаннан біздің бұл хәліміздің несі артық?

Ұсынған айнаны Батырқанның әйелі алды. Бір табақ үн, бір табақ арпа салып берді. Біз үйге қайттық.

Кітап бетіндей қалың айна біздің үйдегі бірден-бір іске татыр мүлкіміз еді. Біз одан солай айырылдық.

Әкем осы айнаға қарап мұрт басып, сақал қыратын. Шешем күніне бір рет осы айнамен ауру жүдеткен жүзін көретін еді. Екі бетінің ұшындағы сөніп, бітіп бара жатқан тіршілік нұры азайған сайын көңілі біртүрлі жабырқау тартып қалатын. Сол айна енді жоқ.

«ЗДРӘСТИ, НӘШӘНДІК!»

Көктемгі егіс. Қарбалас. Соқа айдау, тұқым себу. Тағы да атам, шабам, қырам деп дік-дік еткен Сарманов өкіл.

Ат арық, жер қатты. Көлік жетіспегендіктен, соқаға буаз бие, сиыр жегіледі.

Тағы да таңқасқа. Тағы да мектеп жабылып қалған. Біз, ер балалар, соқаның атына мінеміз. Соқаның атына міну тұлықтастың атына мінуден өткен азап. Бір соқаға төрт ат жегіледі. Көтерем арық аттар. Таңқасқадан түнге дейін тыным болмайды. Тепең-тепең тебініп шаршағанның көкесі осында.

Ата-бабасының бері қарай шүйгін жер, таза ауаны қуалап көшіп жүріп күнелткен қазекең іші ала көлеңке сыз тамға жазы-қысы қамалып шыдамайды. Күн жылып, жер қарайысымен кеңістікке шығуды арман етеді. Отырықшылық тұрмысты еңселерін басқан қапастай көреді. Оған бейімделгісі, көнгісі келмейді.

Бұл араның халқы бұрынғы кезде қыс кетіп, жаз оралатын құс тәрізді болған. Жаз болса қотарылып, Сырт пен Шәлкөденің көкжасыл жайлауына көшетін, сонда ауыл-ауыл боп, малдары мыңғырып, қасірет пен қайғыны тек Құдайдан күтіп отыратын. Қыста Текес бойын, таудың күнгеі жақ сай-саласын қыстайтын.

Қазір артель боп біріккенмен, сол әдет бірден үзіліп қалмайды. Халықтың желпініп жайлауға шыққысы келеді. Оған бірақ артынып-тартынып көшуге жарайтын мал жоқ.

Жайлау бұл күнде поселіктің дәл қасы болған. Киікбай мен Найза ауылының екі арасы көңілді көгал жазық. Сыз тамнан жалыққан халық қазір осында көкке шығып қонған. Киіз үйі барлар киіз үй,

киіз үйі жоқтар қалқиған алты аяқ, жаппа тігіп алған. Қоң-қоқырға белшеден батқан поселіктей емес, бұл ара қанша айтқанмен көңілді. Қыстай темір пештің көк түтінін жұтып бүріскен ел тыныстары кеңіп, жетісіп қалған.

Қоң-қоқыр поселікте қалғанмен, аштық қалмаған. Ол елдің түп етегінен алып, осында бірге келген. Таза ауаға шыққан соң, адамдардың тамақ тілейтін араны одан бетер ашыла түскен.

Жортуыл десе, көздері жайнап, арқалары қозып, сілкініп шыға келетін көкжал жігіттері бес найзада көп болған. Боқшабай, Жантай деген адамдар, міне, осындайлар. Елге аты шыққан батырлар, Өмірде қауіп-қатер болатынын елеп көрмегендер.

Боқшабай да, Жантай да бұл кезде тұғырынан тайып, қартайып қалған. Колхозда жұмыс істеуге жарамайды. Елге өте сыйлы, бетті адамдар болғандықтан, оларды мазалауға кім көрінгеннің батылы жете бермейді. Өзгеге дік-дік етіп, қамшы үйіруге дайын тұратын белсенділер Жантай, Боқшабайдың үйін алыстан айналып өтеді.

Жантай сұңғақ бойлы, еңкіш. Кішірек қыр мұрынды, сұрша көсе кісі. Бір жамбасынан ақсап басады. Шекара қатаймаған кезде бұл өлкеде шекарашыларға көмектесетін коммунистік отрядтар құрылған. Жантай сонда қызмет еткен. Совет өкіметі үшін басын оққа байлап, бандымен талай шайқасты бастан кешкен. Талай ерлік қимылдар жасаған. Жантайдың ақсақтығы — сол шайқастардан тапқаны — мықын сүйегіне бандының оғы тиген.

Боқшабай күдіс жонды, бурыл сақалды, еңгезердей зор адам. Алпамса денесі селкілдеп, күрк-күрк жөтеліп отырады. Онысы бұрыннан бар көкжөтел. Боқшабайдың қолының үлкендігі ағаш күректің басындай, әр саусағының жуандығы кетпеннің сабындай. Біздің ауылдағы ең зор адам осы еді.

Баяғыда жортуыл заманның кезінде жұрт Боқшабайдан сұрайды екен:

- Бәке, сіз осы ұрлыққа қалай қорықпай барасыз? Күрк-күрк жөтеліңізбен барған ауылыңызды оятып, өзіңізді өзіңіз ұстап бересіз ғой? — дейді екен.

Боқшабайдың жауабы:

- Е, жөтелетін мен ғана ма, hoh-hoh! Мен секілді көксау малда да болады. Қойлы ауылға барғанда, hoh-hoh, қойша; сиырлы ауылға барғанда сиырша жөтелем, hoh-hohi

Боқшабайдың бұнысы шын сөз екенін жортуылға онымен бірге қатысқан адамдар рас дейді. Қай малдың болса да дауысына салып жөтелісі ғажап дейді.

Бір рет Бәкең қалмаққа ұрлыққа барады. Түн. Көзге түртсе көргісіз қараңғы. Қалмақтың үйінің тап іргесіндегі ірі қара қамалған қораға кіреді. Иттер сезіп, шәуілдеп үре бастайды. Қалмақтар оянып, сыртқа атып-атып шығады. Қорадағы малды тексеріп қарайды.

Боқшабай бұл кезде қатар шөккен екі түйенің арасына жата қалған екен. Жөтелі құрғыр шыдатсын ба. Өңешін жыбырлатып, тіреліп кеп қалады. Дәл қасында қалмақтар жүр. Көксау Боқшабай түйе боп жөтеле бастайды. Қалмақтар ештеңе сезбейді.

Қалмақтар үйлеріне қайта кіріп кеткен кезде әлгіндегі «көкжөтел түйе» қасындағы басқа екі түйені бұйдасынан жетелеп тайып отырады.

Халық күн көрістен тарыққан осы кезде Жантай мен Боқшабай сол баяғы лас кәсіптерін қайтадан естеріне алады.

Бірақ қашса, құтылтып, құса, жеткізетін бұрынғыдай жарамды жүйрік ат жоқ қолдарында. Ұрлық жасауға сол ғана бөгет.

Бір көлік бар — ол Боқшабайдың есік пен төрдей жолдас күрең аты. Жұрт оны Жамбаскүрең деп атайды. Жамбаскүрең

Боқшабайдың сыралғы кәрі жолдасы. Талай жортуылды ол екеуі бастан бірге кешкен, талай Қауіп-Қатерден бірін бірі аман алып шыққан. Күреңнің жамбасына Қалмақтың оғы тиіп, содан ол артқы аяғының біреуін сылтып басатын болған. Жамбаскүрең атануы, міне, осыдан.

Жамбаскүрең қазір иесі тәрізді ол дағы кәрі. Бұдан жасырақ әрі күйлі кезінде оның ақсақтығы онша көп білінбейтін. Біраз жүріп, еті Қыза бастағанда, мүлдем сау ат болып кететін. Оқ тиіп, жазылғаннан кейін де Бәкең оны сау аттан артық көріп, оған сау көліктен артық сенім білдіріп, жортуылға талай мініп барады. Соның бір де біреуінде күрең ат Боқшабайдың көңілін қалдырмайды.

Ел ішінде Боқшабай туралы аңыз көп болса, күрең ат туралы одан да көп.

Иесі жортуылға шықпақ боп жинала бастағаннан-ақ күрең ат біледі дейді. Ерттеп жатқан кезде біртүрлі көңілді оқыранып, ауыздықты қаршылдатып шайнап, сілкініп, «неге де болса мен дайын» дегендей қалып білдіреді. Біраз күн сапар шекпей қалса, бойына ас батпайтын Бәкеңнің құлды өзі тәрізді. Көзге түртсе көргісіз қараңғыда жыныс тоғайдың арасымен қоянжым соқпақ жолды өзі тауып өтеді. Бір де бір бұтаны сыбдыр еткізіп дыбыс шығарғанды білмейді. Аяғын тышқан аңдыған мысықша басады.

Алдына түскен малға иесі емес, күрең ат ие дейді білетіндер. Қос құлағын жымқырып, тістелеп, ауылға қарай қуалап айдап алады. Қашаған түгіл, одан бетер безеген мал болса да күрең ат құтқармайды.

Қауіп төнген жағдайда, Боқшабай жат деп белгі берсе, күрең ат жата қалады екен. Тұр дегенде, атып тұрады. Мылтықтың оқыс атылуынан, сойылдасудан, айқай-шудан үркіп-қорқуды білмейді.

Жортуылға шыққанда Боқшабай өзінен гөрі күрең атқа көбірек сенеді екен.

Қартаюмен қатар күрең ат бұл кезде оқта-текте колхоз жұмысына да жегіліп қалып, сансырап, мәңгірт бола бастаған. Рас, биылғы көктем шыққалы Боқшабай оны жұмысқа берген жоқ. «Өзім қарт адаммын, бұлтартар жалғыз көлігімді бере алмаймын» десе керек. Боқшабайды ауылда кім де болса сыйлайды, оған күш көрсете алмайды.

Сөйтсем, күрең атты қолға алып, Бәкеңнің күтімдей бастауында мән бар екен...

Күнде кешқұрым ол Жамбаскүреңді белдеуге көлденеңдей байлап қойып, ерттеп жатқанын көруші едім. Екі кештің арасында қайда барады? Мал қайырады, өрістен қайтқан малдың алдынан шығады дейтін заман емес. Содан арада бес-он минут уақыт еткенде, бөркі қазандай, өзі шөккен нардай болып, ол аяңшыл күреңнің үстінде елсіз қырқа жаққа қарай соқтырып кетіп бара жатады. Үстіндегі түйе жүн шекпеннің екі шалғайын тізесінің астына өте бір ұқыптылықпен жымқырып алған. Қолында атан өгізді сауырдан бір салып жатқызатын тобылғы сапты өрмелі әйдік дырау қамшы.

Жартастың шоқысындай болып, Боқшабай атқа тікесінен тік отырушы еді. Күреңнің жарақат санын ауыртып алмайын дегендей қамшыны сипай қамшыланып, басын жан-жағына бұрып та қарамастан, кетіп бара жатады. Бет алған жағы елсіз тұз, адырлы қырқа. Өзінің бір құлқынын тығындау жолында кең даланы қажымай, талмай кезетін азуы алты қарыс тұз тағысы бар емес пе? Боқшабай алыстай түскен сайын соған ұқсайды.

Боқшабай туысқандық жағынан бізбен аталас. Оның сырын менің әке-ағаларым тәуір біліңкіреді. Олар өзара күбірлесіп:

— Әне, көрдің бе, Боқшабай қалмаққа аттануға ат жаратып, өзін өзі жаттықтырып жүр, — дейді.

Шынында да, бұл солай екен. «Күрең ат, қалайсың? Бірлі-жарым сапарға жарайтын бойыңда бірдемең қалды ма? Өзім қалаймын, жараймын ба?» — деп, Боқшабай өзін де, атын да сынап жүргені екен.

- Ыдырыс, Смағұл, тұр, тұрыңдар! Арқан, пышақ алып шығыңдар! Бол, болыңдар! Батырбай түбегіндегі жаман тамға тез келе қойыңдар!

Осы қарбалас дауыс бір күні біздің үйдің адамдарын дүр еткізіп оятты.

Мен де оянып кеттім. Әлі түн, үй іші қараңғы. Әкем, ағаларым қарбаласып киініп жатыр. Ауылдың шет жағынан шұрқырап кісінеген жылқы дауыстары естіледі. Әкем мен ағаларым жіп-шу, пышақ, қап алып, Құдайдан сәт тілеп жөнелісті.

Қараша жаман үйдің ішінде шешем екеуіміз ғана қалдық. Не болғанын мен дағы бірден білдім, жас ет жеп тойынатын болдым-ау деген қуанышты ойдан ұйқым шайдай ашылып кетті.

- Апа, қалмақтан жылқы айдап келді ме?

- Тысс... Үндеме. Жат.

Жерге жарық түспей әкем мен ағаларым қайтып келді. Үсті-бастары қан сасиды, қапқа салып көтерген ауыр нәрселері бар. Киіз үйдің ішкі босағасына гүрс еткізіп тастай бергенде-ақ, қаптың ішінде не зат екені білініп қалды. Ол ет еді.

Жылқы етінің иісі қандай, шіркін. Үйдің ішін бір дегеннен алып кетті. Шешем де, мен де ұшып-ұшып түрегелдік. Сойған жылқының терісін төр алдына жайып жіберіп, әкем мен тәтем әкелген еттерін дереу боршалауға кірісті. Таңға дейін жым-жылас етіп жайғап алмақ та, түк көрмегендей болып тыныш отырмақ. Есік түрулі. Мен етшілерге бөтелке шамды жарық етіп ұстап тұрмын.

Қызыл десе, қазекенде ес қалмайды. Әсіресе қазіргідей аш кезде. Әкем мен тәтем еттің екі жағынан жүрелей отырып, жеңдерін сыбанып алып кіріскен. Білек түгел қан-қан. Алдарындағы еттен өзге дүниені екеуі бірдей ұмытқан. Олардың осы түрлері өздеріне жемтік тауып алып кенелген даланың аш бөрілеріне көбірек ұқсайтын еді.

Смағұл мал союға шебер қазақтың бірі. Бір қойды бір шылым шеккендей уақытта жайғап тастайды. Сылбыр әкемдей емес, оның қимылы ерекше ширақ, қолындағы пышаққа көз ілеспейді. Мүйіз сап кішкене қара көздік сүйектің жықпыл-жықпылын өзі іздеп тауып алады.

Тамақсау әкем ет қашан пісіп, аузына түскенше шыдай алмайтын тәрізді. Қазының сап-сары майынан білемдеп кесіп алады да, бисмилла деп, шикідей шайнамай-толғамай қылғып жібереді. «Мә, асап қой» деп, маған да кесіп береді. Жып-жылы жұмсақ майды шикідей қалай асарымды білмей, ұстап тұрамын.

- Жеп қой. Жылқының майы шикілік етпейді, — дейді әкем.

Қазының майын шикідей асап жатқан қазақтарды мен бұрын да көргем. Мен де қазақпын. Солардан кем болғым келмейді. Қолымдағы майды өзімді өзім күштеп, батылданып, қылғып қоямын. Уылжыған жұмсақ май тамағымнан жылп ете қалады. Шикі дәмі өңешімде ұнамсыздау болып тұрып қалады да, біразға дейін кетпейді. Бірақ оның есесіне бойымды жадыратып тоқтық сезім жүгіреді.

Ауылдағы барлық үйде бүгін осы хал — аш елді бір-ақ түнде аспаннан ақ май жауып басқан да қалған. Тәңірінің құдіретімен болған уақиға емес, Жантай мен Боқшабайдың арқасы еді. Екі көкжал қарындары қабысқан аштыққа ақыры шыдамаған. Тәуекел деп, баяғыда талай жортқан іздерімен аттанған. Сапар сәтті боп, бір үйір жылқы айдап келген. Батырбай түбіндегі жаман тамдарға қамап, әлгінің бірін қалдырмастан, қан жоса етіп сойған да, аштықтан нені жұтарға білмей отырған елге:

- Кедейдің бір тойғаны — шала байығаны. Мә, жеңдер! — деп таратып берген.

Ертесі. Таңертеңгілік кез. Текестің жарқабағына итіне қонған аз ауыл бүгін сырт көзге әдеттен тыс тым-тырыс. Аспан жарқырап, күн маужырап тұрса да, үйлердің бәрі дерлік есіктерін түсіріп,

түндіктерін қымтап жауып алған. Сыртта бейсауат жүрген адам қарасы байқалмайды. Әркім өз үйінде, өзінің қуысында. Жұрт бүгін әлденеден бой тасалап, өздерінің құрым үйлеріне кіріп-кіріп алған.

Байқағыш көз ауылда бұдан басқа да өзгерістер бар екенін және байқар еді. Барлық үйдің дерлік шаңырағынан бүгін көк түтін тым ерте будақтайды. Шыжғырылған күйік майдың ашқылтым иісі, асылған жылқы етінің жас иісі түтінмен араласып, жел айдап алысқа тарайды. Ауылдың ық жағымен өтіп бара жатқан жолаушы болса, танауын әлсін-әлсін тыжырып, мына ауыл бүгін түгелдей май сасиды ғой деп, алақтап қарап өтер еді.

Ауылда иесі белгісіз бұралқы иттен көп нәрсе жоқ. Қарындары қабысып, таңертеңнен тышқан аулап, қаңғып жөнелетін сол аш иттер бүгін үй маңын торуылдап шықпайды. Ет пен майдың иісін күндік жерден сезінетін хайуандар босағаны иіскелеп, қыңсылап жан таппайды. Үйден оқыс шыға келген адам болса, дәметіп тұра жүгіреді. Анадайға бірдеңені лақтырып жіберсе, сүйек шығар деп ойлап, соңынан қоса жөнеледі.

Әр үйге таңға жуық дағар-дағар болып кірген мол олжа еттен ит түгіл, әлі адамдар да сұғынып ауыз тие қойған кез емес.

Мынау, міне, біздің үй. Ауылдағы аяқ астынан береке дарып, май сасыған көп үйдің біреуі. Қақ ортада үш бұтты темір ошаққа асылған қара қазанда шымыр-шымыр қайнап, ет пісіп жатыр. Біз, барлығымыз, қақпағы жартылай ашық қазанды қоршап алып, ет қашан піседі, тісімізге қашан тиеді деп, телміріп тосып отырмыз. Пісе бастаған еттің иісі шикі еттен мүлдем бөлек, танаудан кіріп, қытықтап, бүкіл асқазанды аралап өткендей болады. Жас малдың еті пісе бастағанда сорпадан жоны шығып, өсіп, үлкейе береді. Қазанға енді симауға айналады. Қазының сап-сары майы піскендіктен, әр жерінен іріп жарыла бастайды.

Өзің жеуге арналған, барлық бабымен шымырлап қайнап пісіп жатқан тамаққа тоқмейілсіп қарап отыру да бір ғанибет-ау.

Әкем өзіне ермек етіп, онсыз да өткір пышағын одан бетер өткірлеп қайрап отыр. Оқта-текте түкірігін жұтынып, қазанға көз салып қарап қояды. Түкірігін жұтынса, өңешіндегі томпақшасы жоғарылы-төмен бір жүгіріп өтеді.

Аурушаң шешем бұл кезде шермиген екі қабат. Айы-күні тақап қалған. Отырған орнынан әрең қозғалады. Қазанның астындағы отты еңкейіп сырып қоюға шамасы әрең келеді. Сорпаның көбігін алып, тұзын көріп, аспазшылық істеуші тәтем Смағұл.

Құдай қойса, тағы біраз шымырлап қайнаған соң, қазандағы ет піседі. Тәтем оны жайпақ табаққа буын бұрқыратып түсіреді. Ортамызға әкеліп қояды. Әкем ұстарадай қылпыған өткір пышағымен жапырақтап турай бастайды.

Айтпақшы, турамас бұрын, ол әрқайсымызға бір-бірден сүйек шығарып береді. Ет туралап болғанша біз сол сүйекті рақаттанып мүжimiz. Бүгінгідей молшылық күні ол сүйектер ит қажағандай таптақыр болып келмейді. Асап-асап жеуге жарайтын мол етімен келеді.

Қарғыс атқыр аштық, сенің көзіңе енді құм құйылады. Қазан астындағы от біртіндеп сөніп барады. Тәтем мені сырттан азырақ тезек алып келуге жұмсады. Киіз есікті желпең еткізіп, ашып сыртқа шықтым. Шықтым да, екі көзім бағжиып тұрып қалдым.

Сол жақта, біздің үйді қоса есептегенде, үшінші үй Сәрсенбек дейтіннің үйі. Сол үйдің есігінің алдында солдаттың қос ат жегілген қорапты көк арбасы тұр. Үйге кіріп-шығып жүрген шекарашылар. Мүше-мүше ет алып шығып, арба қорабына лақтырып тастап жатыр.

Және бір үйдің алдында осы сурет.

— Әскер тінтіп жүр! — деп еңтігіп үйге қайта қайтып кірдім.

Үйдегілердің төбелерінен жай түскендей болды. Үрейлері ұшып кетті. Құрым үйде не көп, жыртық көп. Сәрсенбек үйі жақтағы жыртықтардың бір-біреуіне жабыса қалып, әкем де, шешем де, тәтем

де сыртта не болып жатқанын өз көздерімен көрді. «Енді қайттік?» десіп, біреуіне біреуі бағжия қарасты.

Өрешінің іші тола самсатып жайған ет. Қазан толы ет және пісіп жатыр. Не істеу керек? Қайда тығу керек?

Пысық тәтем бір ақыл таба қойды. Өрешенің ішіндегі көп еттің мәнді-мәндісін алып, босағаға, жердің тура өзіне жайып тастай-тастай салды. Оның үстінен бірнеше қабат құрым киіз төседі. Құрым киіздің үстіне көрпе жайып, әрі екіқабат, әрі ауру шешемді ыңырантып жатқызып қойды. Жер төсекте бұрыннан ауырып жатқан адам болды да шықты.

Солдаттың сықырлаған көк арбасы біздің үйге қарай қозғалды.

- Келе жатыр!

Шешем жаны қиналған адам боп, дөңбекшіп бебеулей бастады. Басқалар ауруды күткен жандар боп, бірі оның аузына кесемен су тосып, бірі тамырын ұстап, қоршалап төне-төне қалысты. Осындай әбігер халдың үстіне үйге екі-үш шекарашылар кіріп келді.

Ауырып қиналудан емес, астымдағы етті солдат тауып алып, тағы да аш қалар ма екенбіз деп уайымдап қиналудан шешем, шынында да, керемет күйзеліп жатыр. Тер дегенің алты тарам болып ағып, тынысы тарылғанның белгісі тәрізденіп танаулары желп-желп етеді.

Шекарашың бірі заставаның бастығы еді. Әкем мен тәтем қыс бойы оның қол астында жұмыс істеген, жақсы таниды. Оны көріп, ағайынды екеуі бірдей жамырап амандасты:

- Здрәсти, нәшәндік!

«Нәшәндік» те таныды:

- О, Аманбаевы! Вы здесь живете?

Әкем мен тәтемнің орысша сөздік қоры «здрәстимен» басталып, «здрәстимен» бітеді. Нәшәндіктің не айтқанын олар түгел ұққан жоқ. Бұлар енді аудармашы қазақ солдат арқылы сөйлесе бастады.

Әлі де бебеулеп жатқан шешемді нұсқап, «нәшәндік»:

- Мына кісі неғып жатыр, ауру ма? — деді.

- Ауру. Ана мынадай қарын көрдіңіз бе, толғатып жатыр.

- Ауданға ауруханаға алып бару керек қой?

- Оған, нәшәндәк, көлік жоқ. Колхоз арба бермейді.

«Нәшәндік» енді келген жұмысының жайына тіке көшті:

- Ет бар ма, Аманбаевтар?

- А? Ет... бар.

- Көрсет...

Тәтем өзі де көрсеткісі келіп, дайын тұр екен. Өршені ашып келіп жіберді. Керегенің бойымен ұзын етіп байланған сырық ағашта әлгінде самсап тұрған көп еттің әредік жұғын-жұрнағы, сүйек-саяғы ғана қалған. Осы-ақ па?

- Осы нәшәндік.

- Басқа тағы қайда бар?

- Басқа жоқ, нәшәндік.

- Ұрлыққа сендер де бардыңдар ма?

- Жоқ, нәшәндік, біздікі барған жоқ.

- Енді кімдер барды?

- Білмейді, нәшәндік, біздікі көрген жоқ.

«Нәшәндіктің» бұйрығымен екі солдат үйдің ішін тінтіп қараған болды. Төсектің астынан шыжғыруға дайындап турап қойған бір тегеш іш май тауып алды. Қазанның қақпағы бұл кезде жабулы. «Мынау не?» — деп, ашып қалғанда, бір қазан пісіп тұрған етті көрді. Нәшәндік ожау алып, араластырып қарай бастады:

- Аманбаевтар, осынша бір қазан етті бір-ақ жейсіңдер ме?

Иә, нәшәндік, бір-ақ жеменде...

Тінтушілер шешемді мазалаған жоқ.

Өрешенің ішіндегі ет, бір тегеш іш май, қазандағы піскен ет — бәрін әкетті. Бір солдат қазанды сыртқа көтеріп шықты да, сорпасын сар еткізіп төгіп, етті арба қорабындағы шикі еттердің үстіне қотара салды. Қазір жейміз деп жалақтап, сұғымызды қадап отырған бір қазан еттен ауыз да тие алмай қалдық.

Тінтушілер ауылдың бар үйін осылайша сүзіп шықты. Күн бұрын бірнеше солдатты сырттан бақылатып қойған. Бір үйден бір үйге қатыстырмайды, ешкімді ешқайда шығармайды. Көзге көрінген ет болса, түгел алса керек. Түнде ғана сойылған, былбыраған жас еттен екі көк арба лықа толған. Әскердің жуан бақай аттары шіреніп зорға тартып барады.

Боқшабай, Жантай бастатқан бір топ еркекті арбаның соңынан шұбалтып айдап алған. Іштерінде Ыдырыс, Смағұл да бар.

Шекарашылар бұл жолы мейірбандық жасады. Қамалғандардың бәрін-ақ ертесінде босатып жіберді. Тек әрқайсынан енді ұрлық жасамауға қолқат алып қалыпты.

ЖЫЛАУЫҚ ТҰРДЫБЕК

Шешем босанып, ұл тапты. Сәбидің аты Тұрдыбек деп қойылды. Шешемнің бұған дейінгі бірнеше баласы тұрақтамаған. Мынау енді тұрақты, өмірлі болсын деп, аты әдейі солай қойылған.

Босанған әйелге бесаспап күтім қажет. Ондай күтім жоқ. Баладан соң шешем бұрынғысынан бетер сансырап, жүдеген үстіне жүдеп кетті. Саудыраған құрғана сүйегі қалды. Бас көтеріп, қақиып отыра да алмайды, күндіз-түні төсек тартып жатқанды біледі. Жаялығы сапсары ада, ырбаң-тырбаң еткен Тұрдыбек қойнында. Ол жыламас үшін, шешем салпиган құрғанды шамдыр мамасын оның аузына салып қояды. Титімдей аузымен Тұрдыбек бүлк-бүлк еткізіп сорғанды біледі. Қабысқан құрғанды сүт бола ма? Сүт шықпағандан кейін, қу бала еңбегі еш кеткендей тыпырлап кеп жылайды. Қағып жұбатқанға жұбанбайды. Шешем мамасын оның аузына зорлап тығады. Тұрдыбек жұбанбайды, тамары жоқ шамдырдан басын алып қашып, шыр-шыр етеді. Безілдеп жылаған кезде көздерін тарс жұмып, екі беті көкпеңбек болып кетеді. Безілдемей қайтсін, кішкентай қарны қабысып бос жатады.

Шешем шай қасықпен Тұрдыбектің аузына қайнап суыған су тамызады. Тұрдыбек әуелгіде сүт екен деп ойлап, тамсанып жұта бастайды. Сосын сүт емес екенін біледі, шыр-шырға тағы басады. Аузына тамызған суды жұтпай, езуінен шығарып тағы төгіп тастайды. Жұбанар болмайды. «Сендер мені алдайсыңдар» дегендей дауысы одан бетер ащы шығып, өршелене жылап, өзі ауру шешемнің есін алып бітеді.

Ауру шешем күйзеліп, ашуланады. Бауырындағы сәбиді аямай сілкіп-сілкіп қалып, құйрығына шапалақпен тартып та жібереді. Тұрдыбек одан бетер безілдейді. Шешем оны жер-жебіріне жете қарғап жатады:

— Мына жағың қарысқырға сонша не көрінді. Зарлап қал, зарлап қалғыр! Өл! Миымды тесіп, құртатын болдың ғой! Ажалымнан үш күн бұрын өлтіретін болдың ғой! О, Құдай! Құлағы керең Құдай! Соқыр Құдай! Не жазығым бар еді мұншалық! Алатын болсаң, ит азапқа салмай, неге алмайсың!

Құдайдың керең екені де, соқыр екені де рас болуы керек. Шешемнің зарлап айтқан қарғысын ол естімейді, көзінің алты тарам боп ағатын жасын көрмейді. Естісе, көрсе, мүмкін, бір рақымшылық жасар еді.

Шырылдауы шегіне жеткен Тұрдыбек бір кезде сілесі қатып, үні өшіп, жылай да алмай қалады. Екі беті көгеріп, сазарып, әлдекім буындырып жатқандай халге түседі. Енді оны аямасқа мүмкін емес. Шешем мені сауыны бар үйлердің біреуіне сүт сұратып жібереді. О, жалған! Біреуден бір нәрсе сұрап телміреуден өткен жаман не бар екен!

Жігерім құм болып, амалсыз бара жатамын. Қолымдағы сүт сұрауға арналған ыдысымды көрсетпей, тығып алам.

Қылмысы бар адамша үйге қорыншақтап әзер кірем. Босағамен босаға боп жабысып тұрып қалам. Үй иесінің қас-қабағын бағам. Не үшін келгенімді олар да біле қояды. Сонда да:

- Неге келдің? — деп сұрайды.

- Апам кішкене сүт берсін дейді Тұрдыбекке...

Осы сөзді айтқанда жарты жасым құрып кеткендей болады. Үнімді тамағымнан күшпен сығып шығарамын. Кей үй бір-екі қасық сүт береді, кейі жоқ деп бермейді.

Сұрап әкелінген бір қасық сүтке сол шамалы қайнаған су қосылады. Молайтылады. Аузына шай қасықпен тамызған кезде Тұрдыбек енді сүттің дәмін бірден сезінеді, обырланып, тамсанып жұта бастайды. Тіршілік, өмір үшін қу сәби осылай күреседі.

МЕНІҢ САЛАҚ ЖЕҢГЕМ

Мен біреуіне біреуі ұқсамайтын неше түрлі жеңгелерді бастан кештім.

Шешемнің науқасы күннен күнге асқына берді. Ары қарамаса, бері қарамайтын болды. Басын да жөндеп көтере алмайды. Тамақты тәтем жасайды, ыдыс-аяқты тәтем жуады. Тіпті арпаға дейін Смағұл тәтем қуырады. Қуырылған арпаны мен келі сұрап әкеліп, кеузеймін. Келі түюге әбден-ақ жаттығып алғам. Алақанымды түкіріктеп, құлашымды кең жазып соққанда, келінің түбін түсіре жаздаймын.

Кеузелген дәнді тәтем ұшырады.

Талқанды қол диірменмен тартамыз. Бұл азап жұмыс. Ап-ауыр шомбал тасты айналдыруға менің шамам әрең келеді. Жіңішке білектерім салдырап талып кетеді.

Тартылған талқанды елеп, майдасын бір бөлек, сағын бір бөлек аламыз. Сатылған мен Ыдырыс даяр тамақты жегенді ғана біледі. Біреуі үй тіршілігіне намыс көріп, мырзалықпен жоламаса, екіншісі аюдай ебедейсіз болғандықтан жоламайды.

Үйде әйел қолы болмай, береке болмайтыны қатты білінді. Ол үшін ағаларымның бірі үйленуі керек. Кезек, әрине, жасы үлкен Смағұлдікі.

Қайдан қалай тауып әкелгені есімде жоқ, тәтем бір күні қалбиған бір қара әйел алып келді. Шектен шыққан олақ та, салақ та жан екені көрініп тұр. Шаш дегенің таралмай, дудырап, орамалдың жан-жағынан шығып кеткен, бөрнедей аяқ-қолы қап-қара. Беті балшықтан жасағандай быттиған май бет. Үстіндегі киімдері әрі лас,

Әрі тозып біткен. Қап-қара күс шынтағы көйлектің жыртық жеңінен көрініп жүреді.

Түр-түсі осындай бола тұрып, Әйелдің аты тамаша-ақ еді — Бибіжамал. Соңынан ере келген, өзіне аумай тартқан бес-алты жасар қызы бар. Оның да аты осал емес — Айгүлсім.

Бибіжамалдың бір қолы үй тіршілігін істеп жүрсе, екінші қолы шашының арасына, киімінің тігіс-тігісіне кіріп алып, шағып маза таптармайтын арамза ұсақ мақұлықтармен үнемі күресуде болушы еді. Азандағы тамақты сапырып немесе отты сырып жатып, мықынын қасып-қасып алады. Екі шаруа, екі қанағат бірден орындалып жатады...

Қазан-ошақ күйесінің жарым-жарты бөлегі әменде Бибіжамалдың қолына, бетіне жабысып жүреді. Қазанның күйесіне былғап алған қолымен ол құлағын қасиды, содан қарала құлақ болып шыға келеді.

Қолы бос кезде Бибіжамалдың жаны сүйетін бір ісі болушы еді. Ол — үй сыртындағы күнеске астына тулақ төсеп, теңкиіп жатып алып, қызының тізесіне басын қойып, шашының битін қарату. Айгүлсім бұл істің шебері болуы керек. Тырнағы найзадай болып өсіп кеткен, саусақтарымен шаштың арасын бір-бірлеп ашып, қанішер мақұлықтарды быртылдатып аяусыз қыратын.

Ақыл-ой жағынан да жеңгем өзінің түр-түсінен оншалық алыс кете қоймаған.

Бір күні Қостөбеге Өмірбек дейтін бір милиционер келеді. Бибіжамалға кезігіп:

- Жеңге, сіздің ауылда жақсылап пима баса алатын Әйел бар ма? — деп сұрайды.

- Бар. Мына мен басамын, — дейді жеңгем.

- «Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан кездеседі» деген осы екен Ғой. Онда маған бір пима басып берсеңіз, қалай болады? Еңбегіңіз ақталады, — дейді Өмірбек.

- Өзің бір сылқым жігіт көрінесің, қайным. Бассам, басып берейін.

Ертесінде Өмірбек біздікіне орта қап жүн және алдын ала жеңгемнің көңілін аулап біраз шай-шамалақ әкеп тастайды.

Уәделі күн болады. Өмірбек даяр пималарын алуға келеді. Бибіжамал: «Басып бола алмай жатырмын, үш-төрт күннен кейін кел», — деп қайырып жібереді.

Тағы келсе, тағы басып болмаған.

Бұл екі арада, обалы нешік, жеңгем біздің үйді пима басатын заводқа толық айналдырып бітіп еді. Күндіз-түні қазанда бұрқылдап қайнаған су, үйдің іші толы бу. Бірімізді біріміз көре алмаймыз. Осы бір шуаш сасыған соқыр тұманның ішінде жеңгем бірдеңені оқтаумен былш-былш ұрады да жатады. Жақын барып қарасаң, онысы көлемі жаялықтай киіз болып шығады. Енді бір кезде әлгі киіз байпаққа, одан киіз етікке ұқсағандай болады.

Пиманың ұзын саны екеу болмай, көбейіп барады.

Өмірбек үшінші рет келеді.

- Жеңге, дайын болады ма?

- Дайын...

Өмірбек үйге кіреді. Бибіжамал оның алдына біреуіне біреуі ұқсамайтын екі пиманы тастай береді:

- Мә, қайным, киіп көр.

Қайнысының көзі баданадай болады:

- Ойбай-ау, жеңге, мыналарыңыз пима ма, не зат? Екеуі екі басқа ғой?

- Ендеше, мынаны киіп көр. Осылардың ішінен өзіңе ұнағандарын таңдап ал, — дейді де, жеңгем сылқым жігіттің алдына төсектің астынан топырлатып және бірнеше пима алып тастайды. Бірінен бірі үлкен, қиқы-жиқы ұсқынсыз бірдеңелер.

Өмірбек жер қапқанын бір-ақ біледі.

Ұялып, қызаратын Бибіжамал емес, сәмпылдап айтып отыр:

- Бір кезде пиманы тәуір-ақ басатын секілді едім. Не қара басқанын, қара басып, сенің пималарыңды ұқсата алмай қойдым, қайным. Табыскер жігітсің ғой, және біреуге бастырып аларсың, қапа болма оған. Ал мына пималарымды алам десең, ал. Ұнағанын өзің киерсің, ұнамағанын, әйел, бала-шағаларың бар шығар, солар киер...

- Саған пима басып береді деп сеніп жүрген мен де ақымақ екенмін! — дейді де, Өмірбек жерде үйіліп жатқан пималарды төрге қарай бар пәрменімен шаша бір теуіп, үйден шығып кетеді.

Жеңгем енді бырқылдап ұрсып, Өмірбекті соңынан тілдеп жүр:

— Әй, қараң қалғыр, о несі! Жарты қап жүнім шығын болды деп өле ме! Алмасаң, адырам қап! Өзім киіп алам. Қызым киеді. Соншама еңбектеніп, мен енді бұларды лақтырып тастар деймісің!

Бұзаубас қиқы-жиқы ұсқынсыз пималардың екеуін, шынында да, жеңгем өзі, екеуін қызы киіп алды. Сөйтіп, қыстан аяқтары көпіріп, тоңбай шықты.

КОНЦЕРТ

Қазір мен екінші кластамын. Сауатым ашылып, Өздігімнен оқуға, жазуға жарап қалған кезім. Әліппедегі бүкіл өлең, әңгімелерді жатқа білем. Өйткені одан басқа ермек етіп оқитын кітап жоқ. Күндіз-түні айналдыратыным сол бір кітап.

Тышқан мен мысық жөніндегі әңгіме күні бүгінге дейін есімнен кетпейді. Кітаптағы суреті көз алдымда. Мысық тышқанды қуып береді. Тышқан қашып береді. Менің бәтеңкем секілді тұмсығы ырсиған жыртық бәтеңке кездеседі. Тышқан бәтеңкенің қонышынан кіріп, тұмсығынан шығады. Мысық та қуа кірмек болғанда, басы бәтеңкеге кептеліп, шыға алмай қалады. Әңгіме мазмұны осы.

Маған бұл әңгіме өте ұнайды. Кішкентай әлсіз тышқанның айлакерлігіне сүйсініп, аман қалғанына қуанамын. Ақымақ болған мысыққа күлемін. Өзімді айлакер тышқанға, Жанбосынды дөрекі мысыққа теңеймін.

Сағатбай ақынды өнерден де қара жаяу емес. Бір күні масақ теруге барған едік. Айша дейтін ересек қыз ауырдым деп, жұмыс істемей, үйге қайтып кетті. Сонда Сағатбай әлгіні былай деп өлең еткен еді:

Масақтан Айша қашты үйге таман, Кетіпті іші ауырып өте жаман.
Орындап нормамызды топ оқушы, Есен-сау үйімізге қайттық аман.

Жазылуы олақ болғанымен, бұл тәрізді әзіл өлеңдер ауыздан ауызға тарап кеткіш, сыналып отырған адамға әсер еткіш болады.

Әліппедегі өлеңдерге және ұстазым Сағатбайға еліктеп мен дағы өлең жазуға құмартам.

Октябрь мерекесінің құрметіне біз алдын ала дайындалып, колхозшыларға концерт қойып бердік. Сол кеш менің есімнен еш уақытта кетпейді.

Жаман мектептің іші өзінше тап-таза болып сыпырылған. Темір пеште ерекше жомарттықпен маздап жанған от. Үй іші жылы. Екі жерден шишалы ондық шам қойылған. Шаршылау келген кластың терезе жағы шымылдықпен бөлініп, сахна жасалған.

Ұмытпасам, сары шымылдық.

Осының бәрін ұйымдастырып, әлекке түсіп жүрген адам Сағатбай.

Концертке қатысушының бірі менмін. Өнерім — тақпақ айту. Біз, «артистер», жұрт жиналмастан бұрынырақ келгенбіз. Жүрегім қуаныштан кеудеме сыймайды. Дәл мұндай салтанатты көңілді кешті өмірі көрген емеспін. Қолтығымнан қанат біткендей өзімді өзім қоярға жер таппаймын. Әлсін-әлсін шымылдықтың сыртына жүгіріп шығам, қанша адам жиналғанын қараймын.

Концертке Майра да қатысады, ән айтады. О, сіз Майраның ән салғанын көрсеңіз! Майраның дауысындай әсем дауыс қыздардың біреуінде жоқ.

Менің бір байқаған нәрсем, табиғат өзінің сүйкімді етіп жаратқан пендесін өнерден еш уақытта да құр тастамайды. Бір өнерді оның кеудесіне қалай да құйып, бірге жаратады. Кейде тіпті сүйкімді сұлу адамға оның тән сұлулығы аздық ететіндей, үйіп-төгіп бәрін береді.

Өзі сұлу болып, өзі ақымақ болған пендені мен, сірә, көрмеген тәріздімін. Сол секілді ақылды, талантты адамдардың өңсіз, дөрекі жаралуы және сирек.

Қалай десеңіз де, нені неменеге орауды білген жаратылыс. Майрада, менің Майрамда, бәрі бар: ақыл да, талант та бар.

Сұлулығы өз алдына.

Бүгінгідей өмірде сирек кездесетін әдемі кеште Майра тіптен әдемі. Ол өзінің ең жаңа, ең қонымды киімдерін киіп келген. Бұрымдарының ұшына жібек лента таққан.

Аяғында қардай аппақ ақ пима. Өзі де аппақ, маржандай тісі де аппақ.

Майраның тал бойында ине жасуындай бір мін болса, ол оның мұрнында. Мұрны сәл тампыштау. Бірақ ол да мін емес. Қазақ жақсы көрген баласын тампышым демей ме? Томпаң қаққан Майраға кішкене тампыш мұрын, қайта, жарасатын тәрізді. Күлімдеген кезде әдемі танаулары делдиіп, қоса күлімдегендей болады. Міне, міне, дәл осы кезде екі бетінің ұшында әсем бір томпақшалар орнай қалады.

О, Майраның кісіге көзқарасы қандай! Ол жақсы көрсін, жаман көрсін, бір ғана рет қараған көзқарасымен білдіреді. Айтарының бәрін де сонымен айтып салғандай болады. Кеше болмасаң, ұғасың, түсінесің.

Сөйтіп, мен концерттің басталуын күтіп, өзімді қоярға жер таба алмай жүрмін.

Жиналған адам саны қанша болғанын байқамаққа тағы да шымылдықтың сыртына жүгіріп шықтым. Дәл осы арада бетпе-бет Майра ұшырасып қалсын. Ол дағы көбелектей ұшып-қонып, тыным таппай жүргеннің біреуі. Мен Майраның білегінен қалай шап беріп ұстай алғанымды өзім де байқамай қалдым. Ол кілт тоқтады. «Не айтасың» дегендей күтіп тұр. «Жүр бері» деген кісіше жетелей жөнелдім. Майрада қарсылық жоқ, ілесіп берді. Кластың бүйір қабырғасының орта тұсында бір кісілік бұлтық қуыс бар. Құпия бірдеңе айтатын адамша Майраны сол қуысқа ертіп келдім. Бірақ келіп алып, мелшиіп үнсіз тұрмын, ештеңе айта алмаймын. Майра «не, не» дейді. Менің айта алмай тұрған сөзімді естіп білгенше ынтық болады.

— Кейін айтам, — дедім де, Қаша жӨнелдім.

Соңымнан Майра жүгіріп келеді.

Кейін не айтпақ болғанымды Өзім де білмеймін.

ҚАЗА

Шешемнің хәлі күрт түсіп кетті. Далаға әрең кіріп шығады. Төсегі қаңылтыр пештің түбіне жерге салынған. Күндіз-түні ыңыранып жатады да қояды. От жанғанда қаңылтыр пеш қызып кетеді де, терлейді. От сөнсе, тез суиды да, жаңа ғана былбырап терлеп жатқан анам енді тоңази бастайды. Сөйтіп, аса жайсыз жағдайда жатқандықтан, ауруына ауру жамала береді.

Шешемнің қойнында күндіз-түні жылаудан жағы сембейтін Тұрдыбек. Ауру ананың құр сұлдер шандыр мамасын сүліктей қадалып сорудан ол да жалықпайды.

Бибіжамал жеңгем, өзінің шектен шыққан ластығына қарамастан, Тұрдыбектен сондай жиренгіш. Баланың жөргек-жаялығын төсегінде ыңыранып отырып шешем өзі жуып тазалайды.

Шешемнің хәлі төмендеген сайын, үй ішіне үлкендер менен жасыруға тырысатын құпия бір әбігер кіре бастады. Олардың өзара күбір-сыбыры көбейді. Әңгімелерінің шет жағасын кейде құлағым шалып, естіп қалам. Шешем жөнінде сөйлеседі. Беті бері қарауы қиын екен, қамсыз болмау керектігін айтады.

Жалқау, жайбасар әкем енді ширай бастады. Отын-суды мол дайындап, үй маңынан онша көп ұзамайтын болды.

Шешемнің көңілін сұрауға келген әйелдер есіктен шығаршықпастан-ақ ойындағысын айтып қалады. «Біткен адам», «мал болмайды» дейді. Кім жөнінде екені белгілі. Әлгідей сұмдық сөзді естігенде жүрегім су етіп, ішіме бір қап үрей бір-ақ кіргендей болады.

Шешемнің өлетініне менің де көзім жете бастады. Жылаудан сілесі қатқан Тұрдыбек қалжырап, ұйықтап кетеді. Сол кезде

шешемнің де бір сәтке көзі ілініп, үй іші тым-тырыс бола қалады. Мен аяғымды ұшынан басып, апатайымның қасына келем. Оның қайғы мен қасіреттен, жанына батқан сырқаттан әбден жүдеп біткен, ал бірақ дәл қазір соның бәрінен де бірнеше минутке тыныштық тапқан жүзіне барлап қараумен болам. Өлімге бет алған адам қандай болады? Шынымен-ақ рас па өлетіні? Осыны байқағым, білгім келеді.

Шешемнің бір кездегі әдемі нұрлы жүзінде тек бозарған тері ғана қалған. Терінің ар жағынан сүйек көрініп тұрғандай. Әдемі қыр мұрыны әрі жұқарып, әрі биіктеп өсе түскен. Кірпігінің талшығы да ұп-ұзын, сәл ғана ашылған қансыз-сөлсіз еріндері боп-боз. Екі көзінің алдына өлік таңбасындай сұп-суық болып көк таңдақ көлеңке жұққан. Мен өте-мөте осы көлеңкеден қорқып, селк ете қалғандай болушы едім.

Үңіліп көп қарауға дәтім шыдамайды да, тағы да аяғымның ұшынан басып, дереу шегініп кетем. Шешемнің қу ағашқа ұқсаған арық денесі жұқалаң көрпе астында біртүрлі ұп-ұзын боп, бейне бір жансыз денедей созыла түсіп жатады.

Шешем өледі, менің күнім не болады деген ой күндіз-түні басымнан шықпайды. Жетімдік, панасыздық өмір бетпе-бет келіп, шабайын деп тұрған қасқырдай сұмдық қорқынышты. Мен оған қандай қайрат көрсетемін? Қалай қарсыласып, жан сақтаймын? Тіпті қарсыласа алам ба? Әлі өмір босағасынан сығалап қарамай жатып менің де біткен, құрыған жерім осы болғаны ма?

Жетім! Не деген суық та жексұрын сөз!

Ауылда ол кезде қаза көп. Құдай тағала өзі жаратқан пендесінің асыл-асылдарын өзі таңдап әкетіп жатады. Бір күні менімен бірге оқитын Қаншайым деген қыздың шешесі өліп қалды. Үйлерінің іші у-шу. Ауыл адамдары жылап келіп жатыр. Абысын-ажындары үйге жетер-жетпестен дауыс салып, аз ауылды бастарына көтереді.

Топырдың арасымен әлгі үйге мен де бардым. Қаншайым қалай жылап жатыр? Не айтып жылап жатыр? Көрмекшімін. Ертең менің де анам өледі той. Сол кезде жөндеп жылай алмасам, масқара емес пе? Топырдың арасымен үйге кіріп, Қаншайымды іздедім..

Қаншайым шешесінің төсегінің үстінде екі бетін қолымен басып алып, етпеттеп жатыр екен. Маған бұл бірден ұнады. Тікеден тік тұрып немесе отырып жұртқа қарап жылаудан бетіңді қолыңмен көміп алып жылау тиімді көрінеді. «Е, жақсы болды, шешем өлгенде мен де өстіп жылайын» деген оймен үйден шықтым. Әйтпесе, шешем өлгенде қалай жылаймын, не айтып жылаймын деп уайым шегіп жүр едім.

Ноябрьдің іші. Қақаған қара суық. Жыртылған қағаз тәрізді далада болар-болмас ағараңдап жатқан қар бар. Мектептен үйге қайтып келе жатырмын. Ойымда үйдегі бағана таңертең мен кетерде хәлі күндегіден де нашарлап, жөн тартып жатқан шешем. Сабақта отырып та мен шешемді ойлаумен болған едім.

Шешемді күтімідеп жүрген үлкендердің қас-қабағы да бүгін ерекше болатын. Талайдан күткен сұмдықтары тақалғандай абыржысып, ауру адам шындап жөн тартқанда істейтін әрекеттер істеп жатқан. Көрші Киікбай ауылынан Жақай молданы шақыруға тездетіп адам жіберген.

Одан кейін не болғанын мен әзірше білмеймін. Өзіммен өзім боп, міне, енді мәңгіріп, балалардан бір оқшау келе жатырмын. У-шу бірдеңе естілмес пе екен дегендей өзіміздің үй жаққа елеңдеп көз тігемін. Әзірше тыныш секілді. Үйге келдім. Біраз әйел-еркек жиналып қалған. Екі-үш шалдың ортасында көзі сұмдық жайнаңдаған Жақай молда. Біреулер шешемді қоршалап алған. Маған өте бір жат көзбен қарасады.

Жүрегім жаманшылық тақап қалғанын бірден сезінді. Шүберек сөмкемді терезенің алдына елеусіз тастай беріп, дереу сыртқа шығып

кеттім. Жаманшылықты көрмейін, оның басы-қасында болмайын, соңынан бір-ақ естиін дедім.

Жардың астымен Текестің суын жағалап келе жатырмын. Қайда барам, не істеймін, өзім де білмеймін. Тек тезірек үй маңынан ұзап кетсем, ешкімнің көзіне түспесем болғаны.

О, Текес! Жаным қысылып сасқанда мен саған келіппін. Сен дағы менің анамсың. Кішкентайымнан суыңа шомылып, жағанда өстім. Істерге іс таппай зеріккенде, қолдан жасаған, жалмансыз тебен қармақпен балығыңды аулаймын. Сөйтіп, сенен ермек табамын, сенімен көңіл көтеремін. Аш, жалаңаш жүрсем де ауырмауым, берік болуым, Текес, ол дағы сенің арқаң. Сенің қоймалжың лай суыңа түсе-түсе шынығудың арқасы. Жұрт:

Текестің суы арық емес пе!

Бердібек балық емес пе! —

деген сөзді бекер шығармаған.

Текес, сен мені балығыңмен асыраған, шынықтырған анам болсаң және бір мені осы жарық дүниеге алып келген анам үйде хал үстінде. Ол дағы өзің секілді аяулым, қимасым еді. Сол асыл анам бұл дүниенің тізімінен сызылуға жақын жатқан секілді. Осы бір мен үшін тіл жетпес ауыр кезеңді — мен оның шырағы жалп етіп сөнген шағын көзбен көріп, шыдай алар емеспін. Сондықтан да басым ауған жаққа қаңғып кетіп барам. Айналайын Текесім, ол үшін сен мені кінәлама, кешір.

О, ғажап! Адам мен табиғат бір-бірінің тілін түсінетін, бірімен бірі ұғынысып сөйлесетін кез болады екен. Жағасына жырым-жырым мұз тұра бастаған Текес менің басымдағы ауыр хәлді түйсінетін тәрізді. Менімен кәдімгідей тілдескісі келгендей мұз қабаққа жөңкіп келіп, ышқына соғылады. Мұздың үстіне асып шығып, құлдыр-құлдыр етеді де, қайта шегініп кетеді. Ағынның өз тілінде былдырлап бірдеңе айтқандай болады. Не дейді? Не айтады? Ана тілін

бала қалайда ұғады ғой. Текес ана, мен де сенің не айтып жатқаныңды білемін. «Мен осы өлкеге аты мәлім кәрі Текеспін. Мыңдаған жылдар бойына мал мен жанға, даланың аң-құсына сарқылмас-сусынымын. Ғасырдан ғасырға созылған ұзақ өмірімнің ішінде менің көрмегенім қалған жоқ. Бәрін де көрдім, сендей жетімдердің талайының көз жасының куәсі болдым. Балапаным, егілме! Егілгенмен, ештеңе өнбейді. Тірліктің осындай бет қаратпас сұрапыл заңы болады. Соған төтеп бере алғандар өмір кешеді де, төтеп бере алмағандар қаусап қалады. Одан да өзіңе өзің берік бол, сілкін! Сілкін де бекін!

Жи есіңді, балапаным! Қайт үйіңе! Ақымақ болма! Аяулы анашыңның шырағы мәңгілікке сөнетінін біліп, естимісің? Соңғы иек қағысына дейін, тым құрыса, көз алдында болып, қоштасып қал. Анаң сенің бұл сапардан енді қайтып келмейді. Сен оның аналық мейірбан жүзін енді қайтып еш уақытта да көре алмайсың. Өкінбей, кешікпей тұрғанда, қайт! Тезірек қасына жет шешеңнің! Өмірінің ең соңғы минутында, үзілетін шағында ол қалайда сені іздейді. «Беркенім... Бердібегім қайда? Әкеліңдерші, көрсетіңдерші» дейді. Өзегін жарып шыққан балапаны болғандықтан, сенің иісіңді бір иіскеп, бетіңнен бір сүюді арман етеді. О дүниеге сенің жұпар иісіңді өзімен бірге алып кеткісі келеді. Ақымақ бала, сен осыны түсінемісің, сеземісің? Бойындағы ең соңғы тіршілік қуатын уысынан шығармай, анаң сен үшін, сені бір көріп, қоштасу үшін ажалмен арпалысып жатқанын білемісің? Қайт! Қайт үйіңе».

Қайғының қара дүлей жартасы үстіме қаңғыр-күңгір құлап келе жатқанда Текес ананың маған айтып жатқан ақыл-өсиеті, міне, осындай еді.

Далада мәңгіріп қанша қаңғырып жүргенім есімде жоқ. Бір кезде үйге қайттым. Өзіміздің үй жақтан жылаған дауыс күтіп, елеңдеп қараймын. Әзірше ештеңе естілмейді. Қазір, осы енді қазір естілуі керек, жүрегім оны анық сезеді де, үй жаққа жолағысы келмейді.

Қыстақтың су жақ шетінде Өзіммен бірге оқитын Сыдықжан досымның үйі бар. Мен сонда келдім. Сыдықжанның Әкесі де, шешесі де мейірбан жақсы адамдар.

Мен бұл үйге былай да жиі келіп тұрамын. Сыдықжанмен ойнап, уақыт өткізіп қайтам. Нұрақын үйінде сауын бар. Ақ үзілмейді. Айран, сүт ішіп, шегімнің бір сүйем жері ағарып қалғандай болады.

Сырт киімімді де шешпестен, Нұрақын үйінде отырмын. Темір пештің арт жағында бір шөлке тұр екен, соған қалай болса, солай жаншылып отыра кеткем.

Кенет есікті қатты жұлқып ашып, колхоз председателі Жәкібайдың әрі ерке, әрі сотқар баласы Тілеу кіріп келді. Әлдекімді іздегендей алақ-жұлақ етіп, мені көрді де:

— Ей, неғып отырсың? Шешең өліп қалды! — дегені.

Төбемнен шатыр етіп аспан құлағандай болды.

Әлгінде менің осында кіріп бара жатқанымды Тілеу көрген еді.

Отырған орнымнан қалай атып тұрғанымды білмеймін. Аңырап есікке ұмтылдым. Біздің үй әлгі арадан көрініп тұрады әрі жап-жақын. Есіктің алдына біраз жұрт жиналып қалған. Іштен жылаған дауыстар естіледі. Міне, енді енесінен айырылған боташа боздап келе жатырмын.

Есіктен кіре беріп, оң жақ босағаға ши құрылып қалғанын байқадым. Өлікті соған салған екен. Аңыраған бойда шидің аузына ұмтылдым. Бірақ әлгі арада тұрған әйелдер жібермеді, ұстап алды. Сосын әнеугі Қаншайымша жыламақшы болып, анамның ағаш төсегіне етпеттей барып құладым.

Өкіріп, бақырып жылап жатқандар, негізінен, өзіміздің үйдің адамдары. Бибіжамалда дауыс дегенің бар-ақ екен.

«Ойбой, жеңеше-ау! Бас ие, ақылшым-ау!» деп аңырағанда, үні көктегі Құдайға жетеді. Бөлменің дәл орта тұсында жерде отыр. Екі бүйірін балуан қолдарымен таянып алған. Тебіреніп, шын жылап отырғанымды көріңдер дегендей, семіз бетінен сегіз тарам боп сорғалаған көз жасын, Құдай үшін, сүртіп те қоймайды.

Сатылған ағайым Тұрдыбекті құшақтап, тікесінен тік жылап тұр. Алты-жеті айлық жас нәресте аяқасты нендей сұмдық болып қалғанын біле алмайды. Бас-басына шулағаны несі дегендей, жан-жағына бағжаң-бағжаң қарайды.

Әкем арқасын қабырғаға тіреп, жүресінен отырып алған. Дауысын онша шығармай, пыш-пыш жылайды.

Даладан ойбай салып кірген әйелдер үй ішінде және азырақ ойбайлап жылаған болады да, қоя қояды. Сосын, біраз уақыт өткен соң, сусып шығып кетіп, жаңадан жылап келетіндерге орын босатады.

Ертесінде шешемнің денесі ата-бабамыздың талай ұрпағы мәңгілік мекен тапқан Жауыртоғандағы бейітке апарылып жерленді. Жол шетіне таман жаңа бір жас төмпешік қабір пайда болды да, біраз күн арлы-берлі өткен жолаушының назарына шалынып, мұңлы ой салып жатты.

Шешемнің басына қорған соғылған жоқ, ескерткіш тұрғызылмады. Бірдеңе қалқитуға бізде ешқандай да шама жоқ еді. Біздің қолымыздан келгені көзіміздің жасын көл етіп, жылау-сықтау ғана болды.

Мәңгілікке көз жұмар кезде шешем жанталасып мені іздепті. «Әлгі Бердібек қайда? Бердібек... шақырыңдаршы», — деп сандырақтап жатып, менің атымды атай беріпті. Алтын анамның дүниеден қайтар алдындағы бір ауыз лебізін ести алмағанымға күні бүгінге дейін өкініштімін. Қош бол, Ғазиз анам!

...Қазекең де айтады-ақ: «Шешесіз жетім — шерлі жетім. Әкесіз жетім — арсыз жетім». Мен шерлі жетіммін.

Шерлі екенім рас. Қайтыс болған шешемді күндіз-түні ойлаймын. Өлу — ол мәңгі-бақи ғайып болу, жоғалу. Мен енді шешемді еш уақытта да көре алмаймын. Осыны ойлағанда, іші-бауырым біртүрлі жидіп кеткендей болады.

Өлген адам мәңгілік өлмейтін болса. Арада он жыл ма, он бес жыл ма өткенде, тіріліп, қайта қайтып келсе. Мен онда қайғының түпсіз шыңырауына құламас едім. Аяулы шешемнің қайтып келер мерзімін қалайда шыдап, күтер едім. Басыма нендей ауыртпалық түссе де, төзер едім. Өзімді өзім жұбатар едім.

Алтын анам енді он бес жыл түгіл, мың жыл өткен соң да қайтып тірілмейді. Мен бұны жақсы білемін. Сондықтан да өмірден қарманар сүйеніш таба алмаймын. Бәрі бітті, сенді. Мен оның «Беркенім» деген аналық мейірбан сөзін енді еш уақытта да естімеймін.

Өзегімді өртеген ащы қайғы оңашада көзімнен моншақ болып домалап-домалап кетеді. Бірақ ешкімге көрсетпеуге тырысамын.

Сөйтіп, жетімдік өмірді бастан кеше бастадым. «Жетім» деген сөзде нендей суық мағына жатқанына мен бұрын зейін қоймайды екем. Шешем өлген соң, енді білдім. Адамның ар-ожданын тілдеуге де дүниеде бұдан қатал, бұдан аяусыз сөз болмайды екен.

Үлкендер жетім екенімді аяушылықпен есіме салады. Ал балалар ұрсысып қалғанда «жетім» деп боқтайды. Мен үшін екеуінің мағынасы бірдей. Аяп айтса да, ұрсып айтса да, «жетім» деген сөз менің жүрегіме қанжар болып қадалады. Дүниеде мен үшін бұдан жексұрын сөз жоқ. Тақиясын қорыған тазшадай осы сөз қай жағымен сап ете қалады деп зәрем ұшып, үрейленіп тұрамын.

Менің осы осалдығымды жаукес балалар өте жақсы біледі. Сәл шекісіп қалса, даяр тұрған өзге боқтық сөздің бірін де аузына алмай: «Өй, әкеңнің аузын... жетім! Шешесін жалмаған қу жетім!» — деп шыға келеді. Болды, мен өлдім, күйреп түстім. Бұдан кейінгі қарсылығым — ол арсыздығым.

Балалар, менің қымбатты жас достарым. Мынау қатал дүниеде әкесі не шешесі өліп жетім қалу секілді бақытсыздық әркімнің-ақ басында кездесуі мүмкін. Ол секілді жаны жаралы балалар, мүмкін, араларында да бар шығар. Сендер қанша араз болсаңдар да, оларға «жетім» деген тажалдай суық сөзді айтпаңдар, айналайындар. Ұр, соқ, төбелес. Тіпті етінен ет кесіп ал. Ал бірақ әлгідей деп тілдеме. Тағдыр онсыз да аяусыз жазалаған бейшараның адамшылық менмендігін «жетім» деген сөз біржолата жер етіп, таптап кететінін сендер ұғыңдар. Аяңдар!

МЕНІҢ ӨНЕРЛІ ЖЕҢГЕМ

Бибіжамал біздің үйге пенде боп жарытпады. Шешем өлген соң, аз уақыттан кейін, ол Смағұл тәтем екеуі ажырасып кетті. Біздің үй енді кіл еркек тұратын үйге айналды.

Кіл еркек тұратын үйде ешқандай да береке тұрмайды екен. Түтін уақтылы түтемейді, кір жуылмайды, жыртығымыз жамалмайды... Әкем мен ағаларымның біреуісі тезірек үйленбесе, болмайтын болды.

Бұл жолғы кезек Сатылғандікі. Колхозда есепші болып істейтін мырзалауымыз. Солқылдаған жас жігіт, бұрын бұл тәрізді бұғалыққа басы ілініп көрмеген.

Бір күні аяқ астынан үйленді Сатылған. Нарынқол жақтан түнделетіп бір әйелді алып қашып келді. Аты Әлиман. Күйеуі қайтыс болған келіншек екен. Ерінің туыстары әмеңгерлік жолмен қайнағаларының біріне қоспақ болған. Әлиман оған көнбеген. Өзінен де гөрі жастау, көрікті жігіт Сатылғанмен қол ұстасып, тартып отырған.

Әлиман ақылды да мінезді, биязы жан еді. Жүріс-тұрысы өте сабырлы. Шешек шығып, шұбарлау болып қалған ақшыл өңі сұлу болмағанмен, біртүрлі мейірбан, сүйкімді.

Қашып кеткен әйелдің соңынан бақан алып қуатын баяғы заман жоқ. Әркім сүйгеніне барады. Қостөбеге аман-есен жеткен соң, Әлиман біздікі болып қала берді.

Жоқты бар етіп, ұқсата білетін алтын саусақ әйелдер болады ғой, Әлиман соның нақ өзі еді. Ас жоқта, түтін түтетіп, ас пісіреді. Киім жоқта, бұрын іске аспай жатқан бірдеңелерді жаңартып, киім жасап береді. Ол келді де, біздің үйде бұрын болмаған береке, тазалық

орнады. Оның өзімен бірге ала келген біраз төсек-орны, дүние-мүлкі бар еді. Солар біздің жаман үйді мүлдем басқаша етіп жайнатып жіберді. Даладан кіріп келгенде, мен талайға дейін, басқа бір үйге кіріп келгендей әсер алып жүрдім. Бұрынғы ыбырсыған көңілсіздіктің қарасы өшкен.

Үй іші тап-таза болып жатқан соң, әкем екеш әкем де сырттан аяғын тарп-тарп басып кіре бермейтін болды енді. Етігін тазалап, сүртіп кіреді. Төрге қорыншақтап, әзер шыққандай болады. Кешке қарай ұлтарақ-шұлғауларын бұрынғыша пештің жан-жағына қоңырсытып жайып тастамайды.

Бұрын жоқ жез самауыр, азын-аулақ бүтін шыны-шәйнек пайда болған біздің үйде. Таза дастарқан пайда болған. Бұлар да жеңгем алып келген мүліктер.

Жеңгемнің бипаз қолы тамақты да дәмді етіп істеуші еді. Ол қуырған арпа-бидай еш уақытта жалындамайды, бадырап әдемі қуырылады. Ол тартқан талқан ұндай майда әрі аппақ. Ол пісірген нан алмадай қып-қызыл. Сіз Әлиман жеңгемнің қолына бір уыс ұн, бір борша ет қана әкеп беріп қараңызшы. Ол одан не істер екен? Бір үйдің іші лықа тоятын, дәмі ауыздан кетпейтін ши кеспе істеп береді.

Жеңгем аз сөйлейтін, дауыс көтеруді білмейтін. Ақылға да, мінезге де бай адам еді. Киімді таза киінеді. Басындағы жаулығы, қанша көрсеңіздер де, шаңқандай аппақ. Көйлекті мол етіп әрі ұзын киеді, үлкен көрсе, алдынан қия басып өтпей, иіліп сәлем етіп тұрады.

Әлиман маған өз шешемдей қалтқысыз мейірбан еді. Бір үйге қыдырып барса, жетектеп ертіп алады. Дастарқанға қолым еркін жететін жерге, өзінің қасына отырғызады.

О, сіз жеңгемнің киім жамағанын көрсеңіз! Жыртық киім оның қолынан өткенде, бүтін киім болып шығады. Қайдан тапса да, киімнің өз түсіне үйлесімді жамау табады. Ол жамаған жамау киімге біртүрлі сән беретін еді.

Кәдімгі ақ киізді сырып, ол маған әрі жеңіл, әрі жылы тамаша пима істеп бергені есімде. Аяқта бар-жоғы білінбейді, жұп-жұмсақ. Киіп қалсаң, өз-өзіңнен жүгіргің келіп тұрады.

Тап-тұйнақтай, әдепті келіннен именіп, әкем енді таңертеңгі шайға ауы мен бауы салбыраған дабы дамбалмен келіп отыруды және қойды.

Қайран ғана Әлиман жеңгем!

Қайран демей қайтейін, біздің сорлы боп жаралған маңдайымызға ол да сыймады...

Әлиман жеңгем Сатылғаннан үш-төрт жас үлкен еді. Әрі бұрын күйеуде болған адам ғой. Біздің үйдің ел санатына қосылуын көре алмаған іші тар ағайынға енді бірінен бірі қағып әкетуге жарайтын өсектің тозбас добы табылады. «Сатылған жігіт болмай, жидіп қалсын! Осы елде қыз құрып қалғандай, байы өлген қатынды алғаны несі? Өз теңі табылмағандай, сарқарын қатынды алып, не басына күн туды? Шеше ете ме?», «Е, Әлиманның көрпе-жастық дүниесіне қызыққаны да...» — Ағатайымды ағаш атқа мінгізген осы тәрізді шақпа әңгімелер Қостөбеде ысқаяқ желдей есе бастайды. Ағайым қайда барса да, құйын боп алдын орап, жүргізбеуге айналады. Он екіде бір гүлі жаңа ашылған жас жігіт бұған, әрине, намыстанады.

Сатылғанның Әлиманға деген жылы қатынасы өзгере бастайды.

ЖҰМАБАЙ

Сағатбай басқа мектепке ауысып кетті де, оның орнына аяқ-қолы бір тұтам, тәмпиген өзге мұғалім келді. Аты Жұмабай. Өзіміз жақсы көретін, үйреніскен ұстазбен айырылысу біз үшін, балалар үшін, ауыр қайғы болды.

Міне, енді күніміз жатқа қарағандай боп, бұрын сырын білмейтін тосын мұғалімнің алдында отырмыз. Қандай адам? Сағатбайдай сүйкімді бола ала ма, жоқ па?

Екі иығы қушиған тәпелтек Жұмабайды арт жағынан қараған адам бала екен деп қалады. Басын төмен салып, аяғын тырп-тырп еткізіп сүйрете басып жүрген жүрісі де құлды бала тәрізді. Бірақ қолтығында күйектей қара папкасы бар. Әне, ол тоқтады. Пальтосының сырт қалтасынан әтірден босаған төрт қырлы кішкентай қара флакон алып шықты. Онысы насыбай екен. Алақанына салып, атып тұр. Арт жағынан келе жатқан сенің аяқ тысырыңды естіді де, жалт бұрылып қарады. Сөйтсең, бала емес, беті қатпақ-қатпақ қартамыш біреу...

Жұмабай сабақ беріп тұрып та насыбай ата береді. Салпиған көнтек ерні ішіндегі насыбайды ауырлағандай салпиып түсіп кетеді, ара-арасынан ел көшкендей сап-сары шірік тістері үнемі көрініп жүреді. Бұл адамның киім киісі де салдыр-салақ. Пальтосының біраз түймелері баяғыда үзіліп, құрыған. Біразы салбырап, үзілуге жақын. Менің әкеме ұқсап, Жұмабай жаздыгүні де пысынап, қалың киініп жүреді.

Үзіліске шыққанда Жұмабай мектептің алдында тәштиіп тұрып, маңайдан арлы-берлі өтетін ауыл адамдарын іздейді. Көзіне түскен біреуді: «Ей, бері кел», — деп шақырып алады да, насыбай сұрайды. Насыбай сұрауы әрі өктем, әрі тұрпайы:

— Әй, шал, әкел шақшаңды!

Өз насыбайын үнемге сақтайды.

Кейде Жұмабайдың насыбайы шын бітіп қалады. Насыбай атып көңілі жай таппай, ол енді сабақты жүргізбейді. Бір баланы біреуден насыбай тостаған әкелуге, бір баланы аршаның күлін тауып келуге жұмсайды. Содан соң класқа тапсырма береді де, өзі әлгі арада отырып насыбай жасауға кіріседі. Көк темекінің ағашын бәкімен бипаздап тұрып турайды. Үстіне күл қосады. Сосын таяқпен мыжғылап езе бастағанда, үйдің іші темекінің ащы иісіне толып кетеді. Балалар шетінен түшкіріп, қақала бастайды.

Талғампаз әйел затының бір мінезіне таңқаламын. Кейде мынау деген әдемі сұлу қыздар өзінен он есе төмен су мұрындарға тиеді. Не басына күн туды, неменеге мәжбүр болып тиді, түсіне алмаймын.

Жұмабайдың әйеліндей көрікті әйел бұл өлкеде сирек. Сұңғақ бойлы, аққұба, алдынан да, артынан да қарасаң, қарап тұрғың келетін келбетті жан. Жұмабай әйелімен қатар келе жатса, бұларды танымайтын адам анау ананың әйелі, анау ананың күйеуі деп тіпті де ойламайды.

Жұмабайдың мінезі әрі ұшқалақ, әрі тұрақсыз. Болмашы бірдеңе үшін аяқ астынан бұлқан-талқан болады. Ұстазға лайықсыз боқтық сөздер аузынан молотилканың топанындай атқылайды. Қол жұмсап, ұрып та жібереді. Қыңқ етсе, жазалауға дайын тұрады.

Оның жазасының түрі санаулы-ақ: кластан тырқыратып қуып шығады. Немесе қолыңды тік көтертіп, қарсыға тұрғызады.

Жұмабай екеуіміздің жұлдызымыз ол алғаш келген күннен-ақ жараспады.

Үзіліс кезі. Бәріміз есік алдына шыққанбыз. Көктемнің жас иісін тамашалап, күн шуақтап тұрмыз. Мен Жұмабайдың артына таман тұр едім. Аяғымның астына төмпектеу жер кез келіп, бойым

Жұмабайдың бойымен теңеліп қалғанын байқадым. Балалардың ішіндегі ең кішкентай тапалымын деп жүрсем, оным бекер екен. Ойыма осы келіп, қызықтап, бет алдыма тұрған балаларға Жұмабай екеуіміздің бойымыз бірдей екенін көрсетіп, қутың қақтым. Балалар күліп, мәз болысып жатыр.

Еңсемді одан бетер созып, енді тіпті Жұмабайдың төбесінен қарай бастадым.

Кенет Жұмабайдың ағаштай қатты шапалағы бетіме сарт ете қалсын. Көзімнің оты сау етіп төгіліп түссін. Мен бұны тіпті де күткен жоқ едім. Соққының қаттылығы сонша, бір сәтке кәдімгідей мәңгіріп, есеңгіреп қалдым.

Сөйтсем, менің сотқарлық қылығымның бәрін де Жұмабай көзінің қиығымен байқап тұрған екен.

Құтырам деп, таяқ жеп қалған иттей болдым. Балалардың алдында кірерге жер таппадым. Ызадан жарыла жаздап біраз тұрдым да, бақырып жылап жібердім. Класқа кіріп, кітабымды алдым да, Жұмабайды жеті атасынан тартып боқтап, енді оқымаймын деп, жөнep отырдым.

Оқымау қайда, ертесінде-ақ Сатылған ағайым қолымнан жетектеп әкеп, Жұмабаймен табыстырғандай болды. Бірақ шекіскен көңілден сиз кетсін бе? Жұмабай осыдан осылай менімен жауығып алды да, болар-болмас бірдеңе істеп қойсам, мысық көрген итше ыр-р ете қалатынды шығарды.

Көркем әдебиетке, әсіресе өлеңге жасымнан құмар болдым. Құлағыма өлең-жыр шалынғанда, ішкен асымды жерге қоятын едім. Хат тани бастаған соң, газет-журнал бетінен өлең көрсем, төніп түсемін. Оқу кітабындағы өлеңдердің бәрін дерлік жаттап алғанмын. Өлеңді ақындар шығаратынын білем. Ақын-жазушы дегенді Құдай көрем.

Екінші кластың оқу кітабында Абайдың «Қыс» дейтін өлеңі бар-тын. Бір күні Жұмабай маған сол өлеңді оқы деді. Мен заулатып оқып шықтым.

- Ал айтшы, Абай осы өлеңінде нені жазып отыр? — деді Жұмабай.

- Қысты жазып отыр.

Жұмабай басын шайқап:

- Жоқ, дұрыс емес, — деді.

Мен таңмын. Несі дұрыс емес? Қыс жөніндегі өлең екені тақырыбынан да, мазмұнынан да ап-айқын көрініп тұрған жоқ па?

- Қане, кім айтады? Абай осы өлеңінде нені жазып отыр? — деп, Жұмабай енді өзге балалардан сұрай бастады. Олар да: қысты жазып отыр, қарды жазып отыр, суықты жазып отыр деген секілді жауаптар айтты.

- Дұрыс емес.

Жұмабайдың енді өзі түсіндіре бастады:

- Өлеңді сендер құр өлең деп қарайсыңдар. Ол дұрыс емес. Өлеңде мән болады, идея деген болады. Идея деп өлеңнің жасырынып жатқан мазмұнын айтады. Ақындар өлеңді еріккендіктен жазбайды. Өзінің жасырын ойын, яғни идеясын жұртқа жеткізу үшін жазады. Мінекей, оқып көрейік.

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,

Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды,

Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Сендер бұны қысты жазып отыр дейсіңдер. Жоқ, қыс емес. «Ақ, киімді, денелі, ақ сақалды, соқыр, мылқау» дегені — ол бұрынғы ел қанаушы буржуй мен байлар. Соларды жазып отыр. «Үсті-басы ақ қырау, түсі суық». Байдың түсі суық болмағанда, жылы болатын ба еді? «Басқан жері сықырлап келіп қалды». Ақын мұнда байдың жүріс-тұрысын жазып отыр. Және кедейлерге «бай келіп қалды, қазір сендерді сабайды» деп ескертіп отыр...

Жұмабайдың Абай өлеңін талдап, түсіндіруі, міне, осындай еді. Мен аузымды ашып, ғажап қалып тыңдадым. Мұғалімнің сөзін біз Құран сөзіндей көреміз, оған қалтқысыз сенеміз. Олай болса, өлең жөнінде мен бұған дейін түк білмейді екем. Мынау мен үшін жаңадан ашылған Америкадай болды.

Иә, мен өлеңге, шынында да, тек өлең деп, құлаққа жағымды әдемі сөз тіркесі деп қараушы едім. Өлеңдегі сөздердің ұйқасуына, көзге елестей кететін суреттілігіне қызығатын едім. Тілге жеңіл болған соң, жаттап алып айтып жүруші едім. Сөйтсем... өлең ол жай өлең ғана емес екен. Жатқан саясат екен. Осы күні жұрт ертеден кешке дейін сөз ететін тап тартысы дейтін мұнда да болады екен.

Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,

Алты канат ақ орда үй шайқалды.

Жұмабай бұны байдың долданып келіп, кедейдің үйін сойылдап сабауы деп түсіндіреді. Менің көзіме уықтар бытыр-бытыр сынып, қатын-бала шұрқырап жылағандай боп елестейді.

Соныға малды жайып, күзетіңдер,

Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды.

- Абай мұнда «қайрат қыл, бұз қамалды» деп нені айтып отыр, білесіңдер ме? — дейді Жұмабай.

Жауабын өзі айта бастайды:

- Езілген еңбекші халықты байларға қарсы күресуге төңкеріске шақырып отыр. Теңдікті қолдарыңа алыңдар деп отыр. Мінекей, бұл өлеңде қаншама жасырын мағына жатыр. Көрдiңдер ғой?

- Көрдiк, — деймiз бiз.

- Сұрақтарың бар ма?

Сұрақ көп.

Ақындар айтайын деген ойын бүркемей, жұмбақтамай, ашық неге айтпайды?

- Сендер әлі баласыңдар, түк білмейсіңдер, — дейді Жұмабай. — Ол кезде үкімет кімнің қолында еді? Байлар мен буржуйлардың қолында болатын. Ақындар әлгінің бәрін ашық айтса, олар не істер еді? Көздерін жойып жіберер еді. Абақтыға тығар еді.

Бізге, екінші кластың оқушыларына, бұл да нанымды.

- Бұдан былай өлең оқығанда, — дейді Жұмабай, — құр өлең екен деп оқымай, идеясына түсініп, ақынның жасырын ойын біліп оқыңдар.

Шынымды айтсам, осыдан кейін мен өлең атаулыға басқаша қарайтын болдым. Әр сөзді оқимын да, астарына үңілемін. Жасырынбақ ойнаған балаша «мені тап» деп бұғып жатқан идеясын іздеймін.

Текстен адам нені іздесе, сол табылады екен. Сонау таршылық заманда ақынның айтпақ боп, бірақ айта алмай кеткен буда-буда ойларын жарыққа сүйреп шығарамын.

Оқу кітабында Абайдың «Жаз» дейтін өлеңі бар. Қандай тамаша көркем өлең! Бұл өлеңді оқығанда бұрын менің көз алдыма жаздың тізбек-тізбек ғажайып суреттері келуші еді. Енді осы өлеңді Жұмабай сауатымды «ашқаннан» кейін оқысам, мүлдем басқа. Бұлақтай

сыңғыраған әдемі сөз тізбегі емес бұл. Әр сөз, әр нүктесіне бас қатырып, ойлануды қажет ететін тас түйін сөзжұмбақ (кроссворд) секілді бірдеңе. Бір оқып, бір бөгелем. Екі оқып, екі бөгелем. Ойық судан балық аулағандай үңіліп, идея іздеймін.

Жаздыкүні шілде болғанда,

Көкорай шалғын, бәйшешек

Ұзарып, өсіп толғанда...

Ақын осында, Құдай біледі, байлардың рақат та әсем өмірін сипаттап отыр-ау деймін.

Ат, айғырлар, биелер Бүйірі шығып ыңқылдап...

Бұл байлардың өзі және әйелдері. Тамаққа тойып алады да, ыңқы-ыңқы етеді.

Арасында құлын-тай Айнала шауып бұлтылдап.

Бұлар байлардың балалары, немере-шөберелері. Қайғы-қасірет дегенді білмейді. Тек асыр салып ойнаумен уақыт өткізеді.

Абай өлеңін мен енді өздігімнен осылай талдай бастаймын. Ақынның қуын-ай, ә, деймін. Өз ойын сол кездегі үстем тапқа байқатпай, қалай айта білген!

Бірақ өлеңге қызығушылығым бұрынғыдай емес, бәсең тартып барады. Өлең көрсем, енді төніп түспейтін болдым. Тіпті өлең атаулыны әлгідей түсінуге қиын машақаты, жалтақтығы үшін жек көре бастадым.

«Дүмше молда дін бұзар» деген мақал бар. Жұмабай, әрине, дүмше еді. Оның кесірінен өзім керемет қадірлейтін поэзиямен талай уақытқа дейін осылайша араз болып жүрдім.

САРЫБАСТАУ САПАРЫ

Қар басқан меңіреу дала. Күн шытқыл. Түні бойы жел соғып, жаяу борасын болған. Шана жолдың көп жерін тып-типыл етіп, жасырып кеткен. Темірдей боп бет қарыған ызғар әлі де басылмай тұр.

Бауырымен жер сызған қазақы тайпақ шана. Қабырғасын сыртынан санап алғандай арық ат. Шана толы бұлтиған-бұлтиған қоржын-кешек жүк. Сол жүктердің үстін басып, үймелесіп отырып алған жеті-сегіз бала. Шана Қостөбеден шығып, он екі шақырым жердегі Сарыбастауға бара жатыр.

Екінші тоқсан біткен соң, біздің ауылдағы мектептің үшінші класы мүлдем жабылып қалды. Бір мұғалім үш класты қабат оқыта алмайтын болды. Жабылған кластың оқушылары осы ауыл советке қарайтын Сарыбастауға барып оқысын деген ұйғарым бопты. Колхоз ат, шана беріп, мынау біздің Сарыбастауға ғылым қазынасын одан әрі үңгі түсуге келе жатқан бетіміз.

Арамызда үшінші кластан тек екі оқушы ғана жоқ: Майра мен Жанбосын. Батырқан балаларын Сарыбастауға жібермеді, орысы бар, орыс тілін үйренуге қолайлы Нарынқолға оқытуға алып қалды.

Нарынқолға тек қолы жеткен барып оқиды. Нарынқол қала, онда әр алуан кеңселер, шатырлы үйлер көп деп естимін. Бірақ әлі көрген емеспін.

Нарынқолдың көшелері түп-түзу, онда қолдың саласындай болып зәулім бәйтеректер өседі дейді. Бір көруге құмар-ақпын.

Сарыбастаудың қайда екенін білемін. Былтыр бірінші май мерекесін екі колхоз бірігіп тойлау үшін арбамен ұбап-шұбап осында

келгенбіз. Сарыбастау дейтін поселкені сонда көргем. Ауылдың дәл қасында үсті жап-жазық көгал дөң бар екен. Әртүрлі ойын-тамашалар сол жерде өткен. Соңынан мектеп үйінде Қостөбеден келген қонақтарға қонақасы берілген. Ет, картоп турап істеген бір-бір табақ майлы сорпа ішіп, қарық болып қалғанбыз. Картопты бұл менің бірінші рет татып алуым болатын. Картоп маған ғажап ұнаған.

Мені бұл тойға тастамай ертіп әкелуші қайран ғана Әлиман жеңгем еді ғой. Қалың нөпір жат адамдардың арасында жеңгемнен ажырап қалмау үшін, мен оның қолынан мықтап ұстап алғам. Дастарқандағы дәмді тағамның ол бірін өз аузына алып салса, бірін менің аузыма салатын еді.

Айтпақшы, біз сол жолы Сарыбастауда қонғанбыз. Кешінде мұндағы бастауыш мектептің ересек оқушылары бізге пьеса көрсеткен.

Бұл менің тұңғыш рет пьеса көруім. Аты есімде қалмапты, әйтеуір, ішінде бай, кедей, кемпір, шал бар.

Балалар сахнаның тура алдына еденге жайғасып отырып алғанбыз. Пьесада алған әсерім керемет! Өзіміздей жап-жас балалардың сақал байлап, шал болып ойнауының өзі-ақ маған тапқырлықтың шыңындай боп көрінген.

Кілең столдарды тізіп, үстіне киіз төсеп, сахнаны солай жасаған екен. Көруші халық бөлмеге сыймайды. Артистер бір сөз айтса, көрермендер бір сөз жалғап айтып, ду-ду етеді. Бұл кеш менің есімнен кетпестей болып сақталған еді.

Сол Сарыбастауға, міне, енді тұрғын болуға, оқып, білім алуға келе жатырмыз.

Арық ат ауылдан шыққан кезде бұлкеңдеп желген болған. Біз шу-шу етіп, еліріп, қамшыны үсті-үстіне баса түскенбіз. Қарды боратып, итті абалатып, Сарыбастауға, міне, біз келдік деп, құйындатып жетіп бармақпыз. Сөйтсек, бұның бәрі орындалмас арман екен. Ауылдан

небәрі Үш-төрт километр ұзаған соң, аты түскір сыр алдыра бастады. Жол көмілген жерде омбылап, жүре алмауға айналды. Тағы біраз жүрген соң, бүкіл денесін қара тер басып, құлақтары салпиып, ұсқыны кетті. Бұл аттың болдыра бастауының нышаны еді. Екі өкпесі солқ-солқ етіп, «ұрмақ түгіл, басымды кесіп алсаң да, жүрерге хәлім жоқ» деп, еңтігіп тұрып қала берді.

Ат айдаушы біздің барлық уақыттағы командиріміз Жүнісбай еді.

- Түсіңдер! Енді жаяу жүріңдер! Ат болдырды, — деді.

Балалардың ішінде жас жағынан да, дене жағынан да ең кішісі менмін. Үстімде Әлиман жеңгемнің сөлбірейген қара шапаны. Жат елге алым-салым жұтап бармасын деп берген еді. Жылы болу үшін белімді сыртынан әкемнің жіңішке қайыс белбеуімен буынып алғам. Шананың артынан зорға ілесіп келемін. Қардың тереңдігі қонышымнан келеді. Малтаңдап, әрең аттаймын. Жел алдан. «Арық атқа қамшы ауыр» дегендей, тентек жел көкірегімнен кері итеріп, одан бетер шаршатады. Бір кезде менің де әлім бітті, діңкелеп, жүре алмауға айналдым. Балалардан анадай жерде жырылып қалып қойдым.

- Адымда! Жүр! — деп бұйырады Жүнісбай. Мен жүруге хәлім қалмағанын айтам.

- Жарайды, отыр шанаға.

Мен қуанып, отырып алдым.

Жүнісбай өзі шанамен қатарласып, жаяу айдап келеді.

Малақайының бауын тартып байлап алған. Екі бетіне, маңдайына, қастарына қырау тұрған. Кей жерде тізеден келетін омбы қарды ол ұзын сирақтарымен екілене кешеді, шаршау түгіл, еңтігуді білмейді. Қырау басқан бурыл қабақтың астынан екі көзі мынадай қиындыққа, қайта, егескендей от болып жайнайды.

Ат бір жүріп, бір тоқтайды. Жүріс Өндімейді.

Міне, тағы тоқтап тұр. Ат тоқтағанда, шананың соңынан үйме-жүйме болып шұбаған балалар да тоқтайды.

Шанада азырақ шөп бар. Атқа шөп жегізіп, Әлдендіріп алдық. Қимылсыз отыра бергенге, Қалтырап тоңып барам. Шанадан түсіп, олай-бұлай жүгіріп, жылынып алуға қайтып отырғызбай қоя ма деп қорқам.

Қыстың бір тұтам күні сарқылып, кешке айналып барады. Сарыбастаудың Әлі қарасы да көрінбейді.

Тағы қозғалдық. Аз жүрді де, ат тағы діңкеледі.

- Түс, біраз демалдың ғой, енді жаяу жүр, — деді Жүнісбай. Жаяу жүрудің азабын ойлап, жүрегім зырқ ете қалды. Бірақ бағынбасқа амалым жоқ.

Тағы да жаяу жүріп келем. Тағы да балаларға ілесе алмауға айналдым.

- Жүнісбай, шаршадым. Жүре алмаймын...

Балалардың кейбірі:

- Жүре алмасаң, қал, — деп жыныма одан бетер тиеді. Жүнісбай ересек балалармен бірдеңені күбірлеп сөз етісіп тұр. Мен өкпем өшіп, қастарына келдім.

- Жарайды, біз сені шанаға отырғызайық. Сен ол үшін бізге бір таба нан бер, — деді Жүнісбай.

Балалардың қай-қайсының да әкеле жатқан азықтары бар. Көбі талқан-тұқан, нан сирек.

Бір дорба талқан, екі таба наным бар менің. Нан дорбаның ауыз жағына салынған. Дорбаның аузы жамау жіппен көктеліп тігілген.

Бүйтіп қолға түсе бермейтін Қайран Ғана нанымнан бір Үзіп жесем деп, Өзім де зар болып келе жатыр едім. Бір таба нанды тектен-текке бере салуға тіпті де қимаймын. Екі бүйрегімнің бірін суырып беретіндей ішім ашиды. Ал жаяу жүрудің азабы одан да жаман.

Не істерімді білмей, күйзеліп тұрмын.

- Өзің біл. Бермесең, біз сені қинамаймыз, — деп Жүнісбай бастатқан обыр топ маған кегжие Қарайды.

«Біздің бұл шартымызға көнесің ғой, көнбей, Қайда барасың» дегендей болады.

Мен қиналудамын. Оңбағандар нағыз жанды жерімнен ұстағанын Қарашы!

- Бол! Бересің бе, жоқ па? Бермесең, Сарыбастауға дейін жаяу жүресің.

Сарыбастау әлі жер түбі. Оған дейін жаяу жүріп, өлмеймін бе! Бір таба нанды тектен-текке бере салу...

Екі оттың ортасында тұрмын. Екеуі де нағыз тозақ оты.

- Жарайды, жарты таба нан берейін, — дедім. Жылағандай болып Әзер айттым.

Үлкен балалар өзара тағы ақылдаса бастады. Бұлар Шықабайдың Тұрсынбайы, Уәлібайдың Әбегі, Өзібектің Әріпбайы секілді кілең қадалған жерінен қан алмай тынбайтын көкжалдар еді. Ақылдасты да, көнді олар.

Дір-дір еткен аяншақ қолмен қоржынның аузын сөгіп жатырмын. Сарыбастауға барғаннан кейінгі хәлді тағы да ойлаймын. Ағайым: «Мырзатай дейтін адамның үйіне түсесің, Мырзатай тосып алады. Сол үйде жүріп оқисың» деген. Жол-жөнекей қоржынның аузы

сөгіліп қалғанын, жарты таба нан ғайып болғанын көріп, олар не айтады? Мен не айтам?

Нан тоң боп қалған екен. Күш жұмсап, сындырып жатырмын. Өзімнен өзім аяп келе жатқан қайран нан қазір ту-талапайға түседі. Кім көрінген сұғанақтың аузында кетеді. Бұл деген қорлық-ақ еді.

- Мәңдер...

Арық ат омбылап тағы да қозғалды. Мен ғана шананың үстіндемін. Жамбастап жатып алғам. Ақысы төленді. Енді маған ешкім де жаяу жүр деп айта алмайды. Тек нанымға ішім ашуы оңайлықпен басылатын емес.

Түн болған, бір тоқтап, бір қозғалып, итшілеп жүріп келеміз. Алдан жылтылдаған от көрінді. Сарыбастау екен деп, қуанып шу ете қалдық. Сөйтсек, қырман екен. Біреу сабанға от қойып кетіпті, қып-қызыл боп қоздап жанып жатыр. Атты тағы да шалдырып, өзіміз жылынып алдық. Және қозғалдық. Ит үргені естілді. Келе жатқан жолымыз қатқылданып, түзеле бастады. Қарауытқай там үйлер, жылт-жылт еткен шам жарығы көрінді. Күні бойы діңкелетіп жеткізбей қойған Сарыбастау осы еді. Рас келдік пе, өтірік келдік пе?!

Сарыбастауда оқып жүріп жаттым.

Мұндағы бастауыш мектеп төрт кластық. Қостөбедей емес, бала саны мол, көңілді. Пионер ұйымы дегенің шақ-шақ етеді. Сабақтан тыс уақытта ойын-сауық үйірмесі, қабырға газетін шығару, т.т. Қол тимейді. Әйтеуір, қалай болғанда да, күнде кешке қарай мектепке жиналамыз. Тым болмағанда, әртүрлі ұлт ойындарын ойнап қайтамыз. Мектеп — ол біздің әрі көңіл көтеруге баратын клубымыз тәрізді.

«Көзден кетсе, көңілден болады үміт» деп Қазекем бекер айтпаса керек. Майра, менің Майрам енді үміт бола бастады. Көңілдің көбелегін өзіне магниттей тартып тұратын басқа гүл табылды. Ол

Күлән еді. Мен үшін енді дүниедегі ең сұлу, ең сүйкімді қыз осы Күлән.

Күлән менімен бірге оқиды. Менімен бір партада отырады. Мен оны басқа біреудің қасына отыруға қимаймын. Күрең шашын дәл желкеден желбіретіп қиып қойған, сұңғақ бойлы, аққұба әдемі қыз.

— «Жүз қызға ғашық болдым мен» деп Расул Гамзатов айтқандай, мен дағы өмірімде жүз қызға ғашық болдым. Соның әрқайсысы дүниедегі ең сұлу қыздар еді. Күлән соның бірі.

Күлән екеуіміз сабаққа бірге келеміз. Сабақтан бірге қайтамыз. Мен жүретін Мырзатай үйімен Күлән үйі көрші. Күләннің әкесімен Мырзатай ағайындас адамдар. Жай уақытта да Күлән бұл үйге келіп-кетіп жүреді. Күләнді жарты сағат көрмесем, елегізіп тұратын едім. Соны сезгендей, Күлән кенет жарқ ете қалады. Әйтеуір, бір сылтаумен Мырзатай үйіне жетіп келеді. Күләнді көргенде, кішкентай жүрегім күмбірлеген қуанышқа толып кетеді.

Сабақта отырмыз. Мұғалім Қатубаев деген өңі суық қарасұр адам. Күләнмен менің сөзім таусылған ба! Оған бірдеңені сыбырлап айтып отырмын. Жарты назарым сабақ түсіндіріп тұрған мұғалімде болса, жарты назарым Күләнда.

Күләнда көбірек.

Мұғалім: «Сөйлеспей, тыныш отырыңдар», — деп бір рет ескертті. Екі ескертті. Өліп-өшкен «Ғашықтарға» бұл ескертулер әсер ете қоймады. Бастарымыз одан бетер түйісіп, сыбырымыз жалғаса берді.

Қатубаев енді одан бетер қатуланды:

- Сен екеуің, шығыңдар кластан! Далаға барып сөйлесіңдер!

Бізді бүкіл класс болып көздерімен ұзатып салды.

Бұндағы мектеп үйі екі ғана кластық, яғни екі бөлме. Ортада дәліз. Біз дәлізде бүрісіп біраз тұрдық. Дала қар, күн суық. Қарсыдағы класқа құлақ түріп байқасақ, тымтырыс. Ешбір сыбыс естілмейді. Есікті ақырындап ашып көрсек, бос. Мұндағы оқушылар тарап кетіпті. Күлән екеуіміз қуанып, жылы класқа кіріп алдық.

Екеуден-екеу оңаша әңгімелесіп отырмыз. Құдай тілекті берді, енді не айтсақ та еркіміз. Жай уақытта менің Күләнға айтсам-ау дейтін сөздерім көп болатын.

Күлән екеуімізді осылай мәңгібақи оңаша қамап қойса, мен өкінбес едім. Құдай әркімнің бір тілегін беремін десе, мен тек осыны тілер едім.

Әлгі арадан бір жыртым ақ қағаз тауып алдым. Қалтамда бір тұтам қарындашым бар.

- Күлән, мен саған бірдеңе жазайын ба? — деп Қулана қарадым.

- Не жазасың?

- Бірдеңе...

- Жаз.

Мен жазбақ болдым. Жүрегім лүпілдеп, қолым дір-дір етеді.

- Сен қарама, — дедім.

- Қарамаймын, — деп Күлән ары бұрылды.

Мен қағазға «м. с. с.» деген үш әріпті асығыс жаздым да, Күләнға ұсындым.

- Бұл не?

- Тап өзің.

Күлән қайдан білейін дегендей иығын қомпаң еткізді. Мен енді өзім талдап айта бастадым:

- Мынау «м» мен деген сөз.

- «с» ше?

- Сені деген сөз.

- Ал мына «с»?

Менің тілім байланып қалды. Маңдайымнан бұрқ етіп тер де шығып кетсе керек. Өйткені пәленің бәрі осы соңғы «с»-да жатыр еді.

- Ал айт? Бұл не деген сөз?

- Тап өзің?

Дәл осы кезде қоңырау сыңғыр ете қалды. Сабақ бітті.

Жамыраған қозыдай боп қазір оқушылар жүгіріп шығады. Күлән екеуіміздің оңашалық өміріміз бітеді. Жұмбақтасып тұруға енді уақыт жоқ. Айтсам, ақырына дейін айтып қалуым керек.

- Бұл ма... бұл «сүйемін» деген сөз...

Дүниеде теңдесі жоқ ерлік іс істедім. Күләнға айтарымды айтып салдым. Күлән өз құлағына өзі сенбегендей маған тесірейіп қарапты да қалыпты. Кенет ол менің қолымдағы қағазды жұлып алды.

- Мұғалімге беремін, — деді де, жүгіріп шығып кетті.

Төбемнен тас құлағандай мелшиіп отырдым да қалдым.

Күләннің аузынан мұндай сөз естігенше, жеті қат жердің астына түсіп жоғалғаным мың есе артық еді.

«Пәленше Қызға хат жазыпты...»

«Сүйемін депті...»

Оқушылардың арасынан мұндай сөз естілуі мектепке өрт шыққанмен бірдей. Кім жазыпты, кімге жазыпты? Жұрт лезде біліп алады да, екеуін екі ағаш аттың басына мінгізіп қояды. Бұдан соң өмір сүргеннен де сүрмеген артық.

Әлгі минуттан — Күлән қолымнан қағазды жұлып алып, жүгіре жөнелген минуттан бастап, менде зәре қалмады. Ажал сағатын күткен тұтқын тәрізді іші-бауырым қалтырап күтудемін. Менің ендігі өмірім санаулы.

Бір күн өтті, тыныш.

Екі күн өтті, тыныш.

Бұның бәрі де мен үшін азапты күндер еді. Сабақта бұрынғыша Күләннің қасында отырамын. Бірақ тілдеспеймін. Сабақтан тыс уақытта оған жоламаймын. Мұғалімді немесе вожатыйды көрген жерде жүрегім зу ете қалады. Міне, осы тап қазір:

— Әй, ұятсыз, сен не істеп жүрсің? — деп жерлей бастайтын тәрізді.

Сабақта отырғанда да, мұғалім бетіме қараса, жаным тырнағымның ұшына келеді.

Қара қарындашпен асығыстау болып «м. с. с.» дейтін үш қана әріп жазылған, умаждалған бір жыртым жаман қағаз — менің күндіз-түн ойлайтыным тек осы. Күлән мұғалімге беремін деді, яғни берді. Мұғалім оны қалтасына салып алып, енді әдейі үндемей жүр. Менің жанымды қинай түскісі келеді. Қайда кетер дейсің? Ерте ме, кеш пе, жазасын тартады дейтін шығар.

Бұл күндері менің ішкенім ірің, жегенім желім. Күтудемін! Күте-күте тіпті жалықтым. Енді, не болса да, болса екен! Құртатын болса, құртса екен. Бірдеңені күндіз-түні қалтырап күтуден жаман іс жоқ.

Мұғалім атымды атаса, дір ете қалам.

- Тақтаға шық, — дейді. Өлім сағаты жетті, құрыдым деп ойлаймын. Балалардың алдына шығарып алып, жер етпек қой.

Жоқ, тыныш. Әңгіме «м. с. с.» жайында емес, сабақ жайында.

Вожатый шақырып жатыр десе де зәрем қалмайды. Е, сол үшін шақырып жатыр ғой деймін. Қашан жетіп, естігенше ішіме қан құйылғандай болам.

Сөйтсем, тыныш.

Бүйткен тыныштығы бар болсын. Бір өлем-ау деп мың өліп, әбден қор болдым.

Және бірнеше күн өтті. Көңілім аздап орнығайын деді. Үйде жалғыз отыр едім. Күлән кіріп келді. Келі сұрай келген екен. Артынан есік алдына ере шықтым. Маңайда ешкім жоқ екенін көріп:

- Күлән, — дедім.

- Не?

- Сен әнеүнгі қағазды бермеші мұғалімге...

- Қай қағазды... А! Оны мен баяғыда-ақ жыртып тастағам.

Уһ! Жүрегім орнына жаңа түсті.

ҚАРА ШАПАН

Класта сабақ жүріп жатқан. Кенет есік айқара ашылды да, ар жақтан біздің ауылда бригадир болып істейтін Нұрғазы көрінді. Үстінде етегі жерге шұбалған сеңсең ішік, аяғында пима. Бір қолында жұмарлап ұстап алған қап тәрізді бірдеңесі бар.

- Біздің ауылдың Бердібек дейтін баласы осында оқи ма? — деп, Нұрғазы бәрімізге шола қарап тұр.

Үйдің іші маған бірдеңе беріп жіберген екен деп, орнымнан ұшып түрегелдім.

Табанының қары сықыр-сықыр етіп, Нұрғазы бері класқа кірді.

- Әй, ағаң мен жеңгең ажырасқалы жатыр. Сен жеңгеңнің шапанын киіп кетіпсің. Жеңгең шапанымды беріп жіберсін деді. Саған мынаны кисін деді, мә, — деп Нұрғазы қолындағы нәрсені алда отырған балалардың төбесінен маған қарай асыра лақтырмасы бар ма.

Сөйтсем, әлгі нәрсе қаудырлаған бір жаман плащ екен. Тура менің алдыма, партаның үстіне топ ете қалды. Сия сауыт, қағаз-қаламды шашып, машақаттап кетті.

Мен не істерімді білмей, асып-сасып қалдым. Масқара! Мұндай да масқара іс болады екен. Кіріп кетуге жер тесік емес. Бүкіл класс маған қарайды, мен жерге қараймын.

- Бол, бол! Жеңгеңнің шапаны қайда, бер! — дейді Нұрғазы. Сабаққа бөгет жасадым-ау деген ой оның басына енді ғана келген тәрізді.

Класта киім ілгіш болмайтын. Сырт киімдерімізді терезенің алдына үйіп қоятынбыз. Қара шапан сол киімдердің арасында. Кірмегенім қара жер, қара шапанды Нұрғазыға алып беріп жатырмын.

...Бос класс. Балалар тарап кеткен. Мен ғана орнымда тапжылмастан отырмын. Жылап отырмын. Ағайымнан ажырасып кетіп бара жатқан Әлиман жеңгемді қимаймын. Нұрғазы алып кеткен бүтін қара шапанды қимаймын. Атаңа нәлет жоқшылық, мұншама қор етерлік мен саған не істедім деп, ыза болып жылаймын.

Құрғыр Нұрғазы-ау! Сен мені мектепке іздеп келмей-ақ, сабақ бітуін тоссаң қайтетін еді. Сосын мен жүрген Мырзатайдың үйіне келсең, әлгінің бәрін сонда айтсаң, қара шапанды үстімнен сонда сыпырып алсаң болмас па еді?

Қайран ғана надандық-ай! Көңілдің көрсоқыр болуынан жаман не бар екен!

...Бос класс. Қаудырлақ жаман плацты үстіме олай киіп көрем. Былай киіп көрем. Біздің үйде бұл тәрізді киім жоқ секілді еді. Ағаларым бұны қайдан алды екен?

Әлдекімнің бастан құлақ садақа деп, күресінге лақтырып тастаған салабасы емес пе?

Бұл плацты бұған дейін не тракторшы, не мал соятын қасапшы киген. Өйткені май болмаған жері жоқ. Әсіресе екі жеңнің ұшы мен екі қалтаның аузы майға әдейілеп малып алғандай.

Плацтың ішіне мен тәрізді екі адам мол сиятын. Етек шұбалып жерге тиеді, жең сала құлаш. Әр жеңнің кеңдігі қасқырдың апанындай.

Қанша сорлы болсам да, мына плацты киіп көшеге шығуға бетім шыдайтын емес. Тым құрса, өз денеме шақ болса екен-ау! Бұны киіп

алғанда, Қойшылардың ит-құсты үркіту үшін қора шетіне орнатып қоятын қарақшысынан аумайтын тәріздімін.

Не істеймін? Басқа киер киім тағы жоқ. Тым құрса, жылы кез болса екен, жейдешең-ақ жүрер едім. Қазір қыс, күн суық. Кебінің сүйреткен өлік тәрізденіп, жексұрын плащты қаудыр-қаудыр еткізіп, Күлән үйінің есігінің алдынан өтіп бара жатқанша, өлгенім артық емес пе?!

Күлән тіпті танымай да қалар.

Күлән шошыр! Нағыз «м. с.с.» енді бопсың демей ме?

О, тағдыр! Көрсеткен азабыңның бәріне де көніп келем. Тек осыңа — мына жексұрын плащты киім етуге көне алатын емеспін.

Бұны киіп көшеге шыға келсем, ауылдың бүкіл иті менің соңымда болуында дау жоқ.

— Бұл плащты киіп, сый елге күлкі болып жүргенше, өшір қараңды! Кет! Жоғал бұл арадан, — дейді ар-намысым.

Мектеп үйі көшенің төмен жақ шетінде. Қостөбеге қарай қасқайып кетіп жатқан шана жолдың бойында. Етегі жер сызған жаман плащқа оранып, кітабымды қолтығыма қысып алдым да, ұрыша жан-жағыма сығалап қарап, сыртқа шықтым. Маңайда ешкімнің қарасы байқалмайды. Маған керегі де, міне, осы еді. Жан адамға көрінбеген қалпымда, Қостөбе, қайдасың деп, тартып отырдым.

Қостөбедемін. Үйдемін. Аанада арық ат бір күн сүйреп әрең жеткізген аралыққа екі сағаттай уақытта зымырап келдім. Күннің суықтығы зымырамасыма қоймады. Жай жүрсем, тоңып, өліп барам.

Сезінгіш жүрегім есіктен аттап кірген бетте-ақ үй ішін ала құйын кезіп өткенін, аға, жеңгемнің арасындағы әуелгі сүттей ұйыған татулықтан түк қалмағанын бірден байқады. «Құлыным, неғып

келдің? Тоңып кетіпсің-ау» деп жеңгем үстіме төніп түспеді. Бұрынғы тазалық, бұрынғы береке — бәрі Ғайып болған.

Кешкі шайды, қос басында отырғандай, әркім әр жаққа қарап, томсырайып отырып іштік. Әлиман жеңгемнің қабағы түсіп кеткен. Күйеуіне деп құйған шайды Сатылғанның алдына жеткізбей, орта жолға торс еткізіп қоя салады. Бұл тәрізді тұрпайылық бұрын одан шықпайтын еді.

Ағайым мен жеңгем біреуіне біреуі тіл қатыспайды.

Түнде де екеуі, «ары жат, бері жат» деп, кең төсекке сыймай шықты.

Ол екеуінің арасын кезіп өтіп, мұндай халге түсірген елдің сыпылдап өрши берген өсегі еді. Өсек — ол ағаш тамырына түскен құрт тәрізді емес пе? Дер кезінде бір шара қолданбасаң, үңгіп жей береді де, сап-сау ағашты құлатып бір-ақ тынады. Мәуелеп тұрған жас терек — жас семья ғұмыры бітіп, құлауға жақын еді.

Ертесінде Әлиман өзіне тиесілі нәрселерін буып-түйіп алды да, кетіп қалды.

Өсекші ағайынның тілектерін берді. Сатылғанға енді үлбіреген қыз алып берулеріне болады.

Әйелі кеткен үйдің қандай болатынын сіздер сұрамаңыздар, мен айтпай-ақ қояйын.

Әйел мен еркек қосылғанда, бір-біріне дүниедегі ең асыл сөздерді тауып айтса, ажырасқан кезде небір адам құлағы төзбейтін лас сөздерді түйдек-түйдегімен боратады екен. Ол сөзді мен айтпайын да, сіздер сұрамаңыздар.

Сөйтіп, Әлиман жеңгем кетіп тынды, біз баяғы таз кебімізге қайтадан түстік.

Қара шапан Әлиманның үстінде кетті.

СҮМБЕ САПАРЫ

Кеш бойына дөңбекшіп жылаумен болдым. «Сатқақ-сатқақ жексұрын плащты кимеймін, киім тауып беріңдер. Бұны киіп, Сарыбастауға енді қайтып өлсем де бармаймын!» — деймін ағаларыма. Оқудан қалатын болдым-ау деп, және қайғырам.

Бір жағынан, әйелі кетіп, бір жағынан, киім тауып беріңдер деп мен жылап, әптер-тәптері шығып жатқан сорлы үйге сол күні кешке шешемнің ағасы Қағазбай нағашым келе қалар ма! Әлдеқандай шаруамен Нарынқол барып, қайтып келе жатқан беті екен. Өзінің кішкене қаракер биесін жеккен тәйпиген жеңіл ғана шанасы бар.

Екі көзім былаудай боп, мұрнымды қорс-қорс тартып отырған мені нұсқап, Қағазбай:

- Мынаған кім тиді? Бұл неғып жылап отыр? — деді.

Әкем менің жылауымның жайын айтты.

- Жылама. Жүр, сені ертең Сүмбеге алып кетейін. Сонда оқисың. Киім де, бәрі де табылады, — деді Қағазбай.

Мен бұған қуана-қуана келістім.

Қазір көктем басы. Қар босап, ери бастаған. Жол үсті түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз. Шанаға күндізгі жол ауыр. Сондықтан Қағазбай нағашым ел жата, жол қатқақта жүріп кетеміз дегенді айтты. Таңертең түк көрмегендей боп Сүмбеде отырмақпыз.

Ағаларым жексұрын плащты Сүмбеге дейін кие кет деді. Мен кимедім. Қағаз аға киім де, бәрі де табылады демеді ме? Сол сөзді көкейіме түйіп алғам. Әдейі сырт киімсіз, жұрдай болып баруды дұрыс көрдім. Нағашым үйі мына суықта мені мектепке көйлекшең

тіпті де қуаламайды. Бір сырт киім қалайда тауып береді. Қандай киім тауып берсе де, мына лағынет плащтан жаман бола қоймас.

«Жыртық шалбардан жалаң бұтым артық» деген екен бір кедей. Мен тұпадан-тура сол принципті ұстадым.

Қағаз ағаның үлкен сары тоны бар екен. Мені соған тұмшалап орады да, шананың арт жағына көлденең жатқызып қойды. «Сүмбеге жеткенше, ұйқыңды қандырып ал», — деді.

Ол өзі бешпетшең.

Қаракер бие бүлкектеп жүріп келеді. Кешкі суықта қатқақ боп қалған жолмен шана жеңіл сырғиды. Қарны кебежедей буаз бие қатты жүріске жарамайды. Өрлеу жерге келгенде, Қағаз аға оны еркіне қойып, жай ғана аяңмен жүргізеді.

Жолдың күнес жақ шетінің кей тұсы қарайып, ашылып қалған. Қара жер шана табанына дөп келсе, жабысып ұстап алады. Қаракер бие сол кезде мықшиып, жіңішке аяқтары маймаңдап, күшке салып тартады. Қара жер шананы алып қалмақ боп, қаракер бие көнбей, күш сынасып жатқан тәрізді. Делбе ұстап отырған Қағаз аға құйрығын қопаң-қопаң еткізіп, қаракер биеге көмектескендей болады. Соның арқасында бие шананы жұлып әкетеді.

Бала кезімде мен, ой, ұйқышыл едім. (Сол әдетім әлі қалмаған. Дүниеде екі рақат болса, ұйқыны соның біреуі деп қараймын). Тонға оранып, қисайғаннан кейін-ақ маужырап ұйқым келе бастады. Содан ұйықтап кеткен екем. Біреу:

- Ей, Бердібек! Тұр! Тұр, ей! — деп дауыстағанға, көзімді ашып алдым. Қасқа жолдың үстінде, ашық аспанның астында жатырмын. Бұл не ғажап?

Сөйтсем, мына қызыққа қараңыз: жолда Тереңөзек дейтін шұңғыл сай бар. Соның шыға беріс қабағында шананың шөңкие

берген артынан мен домалап түсіп қалыппын. Оянбаппын. Қағаз аға ештеңе сезбейді де, кете береді. Әлден уақытта артына бұрылып:

- Бердібек, тоңған жоқсың ба? — дейді.

Сөйтсе, мен түгіл, менің көлеңкем де жоқ, шананың арты боп-бос. Қағаз ағаның жүрегі су ете қалады. «Япыр-ау, бұл қайда кетті? Жын боп, ұшып кетті ме?»

Қағаз аға ат басын кейін бұрады. Тереңөзектің шыға беріс қабағында, қасқа жолдың үстінде тонға оранған қалпымда пыр-пыр ұйықтап жатқан мені көреді.

Оянып алып, не болғанын білген соң, күлмеске лажым жоқ. Қағаз аға да күледі.

- Сол бойда артыма қарамастан кете берсем той, қаласың. Қасқырға жем боласың. Адамның ұйқысы мұндай да қатты болады екен, ой, тоба! — дейді.

Халқының жарым бөлегі ұйғыр болып келетін Сүмбеде тауық көп. Тауық көп жерде қораз көп. Таң атқанын білдіріп, қалың қораз өңештерін жырта әнге салып жатқанда, қыстақтың шет жағындағы нағашым үйіне ат басын біз де тіредік.

ТОҒЫЗ АУЫЗ

Нағашым үйі сегіз жаны бар үлкен семья. Олар: Сембай атам, Бөпке әжем. Екеуінің жасы да жетпіс бірде. Одан соң олардың балалары Қағазбай, Қырық жеті жаста. Қағазбайдың әйелі Зәуре, күйеуінен екі-үш жас кіші.

Қағазбайдың екі ұл, екі қызы бар. Ұлдары Қасымқан, Рамазан. Қасымқан менен үш жас үлкен, Рамазан құрдас. Қыздары Оралхан, Оразхан, екеуі де мектепке бара қоймаған.

Тықса, тығын шақ келмейтін мауыздай сегіз ауыздың үстіне мен тоғызыншы болып қосылдым.

Бұл үйде жұмыс жасында саналатын екі ғана адам бар. Олар Қағазбай мен Зәуре. Зәуре науқасшаң, ауыр еңбекке жарамайды. Таңертең бригадир келіп:

— Жұмысқа шығыңдар! — деп айқай салғанда, қыс демей, жаз демей, ешқандай бөгеліссіз суырылып шығатын көнбіс Қағазбай ғана.

Бұл — бір адам тоғыз ауызды асырайды деген сөз. Тоғызы да ересек, сау ауыздар. Тамақ түгіл, тас тастасаң, Қарш-Қарш шайнап, қылғып қоюға дайын. Мықты болсаң, тойындырып көр енді!

Қазақтың бойындағы бір асыл мінез — жақынын далаға тастамайды. Аузындағы асынан жырып береді. Нағашым үйі маған ешқандай да ауырсынған қабақ білдірген жоқ. Осы үйдің өз адамындай, менің басқа жаққа бармай, осында салмақ салып келуім заңды дегендей шұрқырап қарсы алды.

Атам Сембай тіп-тік биік денелі, бурыл сақалды, келбетті, мінезі Қаталдау адам. Маңдайымнан бір иіскеді де Қойды. Жақындығын, мейірімін солай білдірді.

Бөпке әжем ондай емес, көңілшек. Мені көрген жерде-ақ көңілі босап, кемсеңдеуге дайын тұрды. Бетіме бар сілекейін жұқтыра жабысып, сүйіп-сүйіп алды да, қайтыс болған қызы Әсбетті — менің шешемді еске алып, жоқтай жөнелді. «Әсбет-ау! Асылым-ау! Шынымен-ақ көз көрмес, құлақ естімеске кеткенің бе!».

Қағазбайдың әйелі Зәуре орта бойлы, шұбар жүзді, салмақты адам. Талайдан аурушаң әрі баланы көп көтерген. Өзі шұбар бет-аузын жыпырлаған әжім қоса басып, апамнан да бетер кәрі етіп жіберген. «Айналайын Беркенім! Жігіт бопсың ғой», — деп, ол дағы бетімнен мейірлене сүйіп жатыр.

Балаларды қойшы, менің келгеніме олар мүлдем қарық. Менің енді осында оқитынымды біліп, әсіресе Рамазан мәз, өйткені ол екеуіміздің арамызда ауыз жаласудан гөрі шекісулер көбірек болатынын әуелгі күні ол да, мен де болжай алмаған тәріздіміз.

Қағазбай нағашым нағыз ғажап адам. Біреуге иненің жасуындай жаманшылық ойлауды білмейді, өзім деген кісіге қоң етін ойып беруге дайын тұрады. Қағазбайлар көп болса, жер бетінде ешқандай қайғы да, қасірет те, ұрыс та, талас та болмас еді. Күн ылғи күлімдеп, адамдар бір-біріне тек ізет етіп тұрар еді.

Қағазбай тәрізді адамдар көп болса, жетімдік пен жесірлік білінбес еді.

Бой жағынан әкесіне тартпаған, аласа келген, бет-жүзінен, көзінен адамшылық сезімінің небір жақсы нышандары нұр боп саулап тұратын бұл тамаша жанның мейір-ықыласына құрық бойламайды.

Таңертеңгі шайдан кейін, Рамазан екеуіміз мектепке жинала бастадық. Қағазбай сол кезде әйеліне:

— Зәуре, сен пешпентіңді Бердібекке бер. Бердібектің сырт киімі жоқ екен. Мына суықта мектепке жейдешең бара алмайды Ғой, — деді.

Зәуре қыңқ деместен берді.

Астарына жылылап мақта салған, қоңыр матадан тігілген көнетоз пешпент екен. Жексұрын плащқа қарағанда тәуір. Киіп алдым. «Мә, беліңді мынаумен буып ал, жылы болады», — деп, Қағаз аға өзінің жіңішке қайыс белбеуін белінен шешіп берді.

Менің белім бір уыс. Талыстай әйел киім етіп жүрген пешпенттің екі өңірін айкастырып салып қапсырыңғанда, бір емес, екі пешпентті қабат киіп алғандай болдым. Белбеудің бұрынғы тесіктері бір жақта қалды да, Қағаз аға беліме лайықтап, жаңадан тесік тесіп берді. Өзімнен бойы ұзын, қоңқақ мұрын Рамазанның көктен салаң етіп түсе қалған көмекшісі тәрізденіп, міне, енді оның қасына еріп, өзім әлі үйір болмаған жат мектепке, жүрегім дүрс-дүрс етіп, толқып келе жатырмын.

Сүмбе бұл аймақтағы ірі селоның біреуі. «Қызыл шекара», «Ынтымақ», «Үлгілі», «Большевик» аталатын төрт колхоздың орталығы.

«Большевик» колхозы түгелдей ұйғырлар.

Басқа үш колхоз қазақтың осы арадағы негізгі үш руынан: «Қызыл шекара» — Айт. «Үлгілі» — Жанбаба. «Ынтымақ» — Қыпшақ руынан. Кәдімгі Қара Қыпшақ Қобландының тұқымдары. Ішкері жақтан ауып келіп, осында сіңісті боппыз деп өздері айтып отырады.

Көріп отырсыздар, үш рудың да қоныстары бір. Бір өзеннен су ішіп, бір жердің отын отайды. Мектеп бір, магазин бір. Ауыл совет, яғни өкімет бір. Ал бірақ үш ру өз алдына бөлек-бөлек үш колхоз.

Ұйғырлар Қазақтай емес, жер кәсібіне шебер халық. Там үйді де жұтындырып әдемі салады. Балшықтан қамыр илеп, түйме түйеді. Әр ұйғырдың үйінің іргесінде қорық соғып, қоршап алған бақшасы бар. Картоп, пияз, сәбіз, асқабақ, күнбағыс, капуста егеді.

Қазақ ауылдарында, айталық, біздің Қостөбеде бұның бірі жоқ. Қазекең мал, мал дейді. Мал жоқ болса, есінеп аш отырады. Тамақтың көкесі аяғының астында, Қара жерде жатқанын түсінбейді. Ұйғырлар жер шұқылап, жер емеді.

Сүмбедегі қазақтар ұйғырлардың үй салу, жер игеру шеберлігін үйрене бастаған. Олар да қорық соғып, бақша егеді, құс ұстайды. Нанды тандырға пісіреді.

Мұндағы мектеп жеті жылдық. Мектеп үйі кесектен қаланып салынған, үлкен, шатырлы. Терезелері көшедей. Мұндай үлкен терезелерді менің бірінші көруім. Ауылда там соққанда, қыста суық болады деп, терезелерін сығырайтып, кішкентай жасайтын. Мұншама үлкен терезелі үйде қыста адам қалай шыдайтынына таңмын.

Кейін, қыс түскен соң білдім, үлкен терезеден жарық көп түседі екен де, қыста да жылы болады екен.

Терезесі үлкен үй әрі жарық, әрі көңілді.

Мектептің асты да, үсті де тақтай. Қабырғасы бір метр. Мен үшін дүниеде бұдан әсем, бұдан берік үй жоқ секілді.

Класқа бөтен баланың кіріп келуі мұндағы кәрі тұрғындар үшін зор оқиға. Бәрінің назар тіге қалғаны мен болдым. Ех, шіркін! Бұндайда үстіндегі киімдерің инеден қазір ғана шыққан жаңа киімдер болса. Мына су мұрындарға, «жоламаңдар, киімді былғайсыңдар» дегендей, шекеңнен қарап тұрсаң. Ал енді мен секілді жабағы жамылған байғұсқа бұлар адам деп қарамайды. Мойнына бір-ақ секіріп мінеді.

- Мынау кім, ей?

- Бұл қайдан келді? — десіп жатыр. Әп-сәтте біраз бала өзімді қоршап та алды.

Ауыл итінің құйрығы қайқы. Ал сен болсаң, өзіңді кірмедей сезінесің, жүрегің қобалжып, арты не болатынын күтесің.

Дегенмен, мен сыр білдірмеуге тырысам. Ә дегенде, мә демесең, бұлардың желкелеп алатынын жақсы білем. Сондықтан көрген құқайым бұл ғана емес дегендей өзімді тосын жағдайдың қандайына да дайын ұстаймын.

Тәкәппар сұраққа тәкәппар жауап қайырам. «Бұл менмін! Қайдан келгенімде сендердің не шаруаларың бар!» — деймін.

Менен гөрі бойы ұзындау, тақыр бас сұрша бала басқаларды киіп-жарып, тура бетпе-бет келді. Көз қарасы өткір, осылардың ішіндегі нағыз пәлесі көрінеді. Менен емтихан алатын адамша тақ-тақ етіп:

- Білсең, айтшы, неше көсем бар? — деді.

- Төртеу, — дедім мен.

- Кім-кім?

Мен санап бердім.

Галстугімнің түйінінен шап беріп ұстай алды. Бұндайда не айту керек екенін жақсы білем:

- Әрқашан дайынмын! — дедім.

- Мынау не? — деп, тақырбас галстугімнің ұзын ұшын көрсетті.

- Партия.

Қысқарақ ұшын көрсетті:

- Мынау ше?

- Комсомол.

Галстуктің желкедегі үшкілін нұсқады:

- Мынау?

- Пионер.

Галстуктің түйінін көрсетті:

- Мынау не?

- Үшеуінің бірлігі.

Сол заманда пионерлер бір-бірінің саяси сауаттылығын осылай сынайтын.

Жаттамалы сұраққа жаттамалы жауап, мүдірмедім, сарнап айтып бердім. Тақыр бас мені сүріндіре алмағанға өкінген тәрізденіп, желкесін қасып, мүдіріп қалды. Сонда да тақала түсіп: «Түймең қандай, ей, белдігің қандай?», — деп, енді ол маған тиісудің басқыншылық жолына ашықтан ашық түсе бастады.

Мен жәутеңдеп, сен маған неге болыспайсың деп, Рамазанға қараймын. Сөйтсем, бойы ұп-ұзын болып, шеттеп, Рамазаным бейқам тұр. Тегі, ол тақыр бастан жасқанатын тәрізді. Мені қорғап бір ауыз да емеурін білдіре алмайды. Өзім аман болсам, болды дегендей қалып танытады.

Сыриған қайран бой, қайран дене! Жасқаншақ Рамазанға біткенше, маған неге бітпеген!

Кенет тақыр бас мені көкірегімнен оқыс итеріп келіп қалсын. Шалқалаған қалпымда мойным астыма қайырылып, оңбай құлап түсейін. Шүйдем қақ айырылып, миым аузыма төгілгендей болды. Тақыр бастың ымдауымен басқа бір бала артыма төрт тағандап жата қалған екен. Әлгіге сүрініп жығылған едім.

Менің Өле жаздағаныммен ешкімнің шаруасы жоқ, бәрі дуылдап күлісіп жатыр. Оларға бұл ермек.

Мен осы арада тілмен айтып жеткізгісіз жалғыздық көріп, қорланып қалдым. Ызадан жарылып кетуге бармын. Өзімнің Қостөбемде болса, тақыр баспен шайнасып өлер едім. Ал дәл қазір, мынау жат орта, бөтен балалардың арасында, менен ондай ерлік шықпады. Шаңырақ иесі біз дегендей еліріп, Өрекепе күлген содыр топтың пысы еңсемді басып кетті. Жылауды намыс көріп, жыламауға шыдамым әрең жетіп тұрмын.

СЕМБАЙ АТАМ ЖӘНЕ БІЗ

Нағашым үйіндегі бар адамды Әскер деп қарасақ, сол Әскердің бас қолбасшысы Сембай атам. Үйдің іші-тысындағы тіршіліктің бәрі де қолбасшының бұйрығымен істеліп жатады. Бұл беделге атам қартайған жасы мен қардай болған сақалын сатып, сол арқылы жетіп отырған адам емес. Шындығына келсеңіз, ол осы үйдің, осы үлкен семьяның Қағазбайдан гөрі де белді асыраушысы. Өмірде көрген, түйгені мол, жақсылық-жамандықты алыстан танып, аққаптал болған тәжірибелі қорушысы. Осы қара шаңырақтың береке-панасы.

Желкесінде зілдей боп жетпіс отыруына қарамастан, атам еңсесін тік ұстайды. Бойындағы қаруы бар жігіттен кем емес. Еңбек сүйгіш әрі шаруақор. Қаракер биеден өзге, бұл үйде адал етіден қаны шермиген сынық мүйіз ала сиыр бар. Екеуіне де Сембай атам жем-шөпті өзі дайындайды, екеуін де өзі күтіп-баптайды. Сол күтімнің арқасында сиыры да, биесі де жыл сайын төл береді. Биыл да буаз.

Сембай атам бір қора тауық, бір қора қоян өсіреді.

Бүлкең-бүлкең еткен кілең қаракөк қоян там үйдің іргесін іш жағынан үңгіп ін қазып алған. Сол індерден бірі кіріп, бірі шығып, өріп жүреді. Адамнан үркіп, қорыққанды білмейді, сенімен сөйлескісі келгендей қол созым жерде құлағы тікірейіп, көзі мөлдіреп шоқиып қарап отырады.

Бұл үйдің еркектері мен қыздарының бастарында осы кезде қоян терісінен істелген бір-бір қаракөк малақай. Әрі жібектей жұмсақ, әрі жылы. Осы тәрізді малақайым болса деп қызығамын.

Ұйғырлардың дәстүрімен есік алдынан қорық соғып, қоршап алған аз ғана жер бар. Жарымына картоп егіледі, жарымына пішен өсіріледі. Осы жұмыстың бәр-бәрін атам бір өзі тындырады.

Дәл қазір, мен келген кезде, атам үйінде жарты ұра картоп бар екен. Кеспеге мол етіп картоп турау бұлардың дәстүріне айналған. Әрі ұнға үнем, әрі кеспе дәмді.

Бір қора тауық бір қора жұмыртқа береді.

Мауыздай тоғыз ауызға жем тауып тығындауда атам атқаратын қызмет осал емес екенін енді өзіңіз де көрдіңіз.

Қонаққа қой ала жүгіріп үйренген қазекең тауық етін ет деп қарамайды. Онысы бекершілік.

Ал жұмыртқаны атам бізге жегізбейді. Жоқ, улайсың дегендіктен емес. Кебек салған жәшікке мол қылып жинайды да, әр талын бес тиыннан дүкенге өткізеді. Әйтпесе, бұлар ақшаны қайдан алады? Ақшасыз бұларға дүкенде сатылатын шайды, кездемені, киім-кешекті кім береді?

Нағашым үйіндегі адамдар киім сәндемейді. Дүние, жиһаз жинамайды. Күндіз-түні ойлайтындары кеңірдектің қамы ғана. Күн жылыда жалаңаш, күн суықта үсіп өлмесе, болды.

Адамның жасы молайған сайын ұйқысы азаяды. Құс ұйқылы Сембай атам таңертең бәрімізден бұрын түрегеледі. Малға шөп салады, тауыққа жем шашады. Содан кейін есіктің алдын сыпыра жүріп, дауыстап үйдегі кемпірін оятады:

- Бөпке! Әй, Бөпке! Тұр!

Айқай тек әжеме арналғанмен, бәрімізге бірдей жетеді. Бәрімізді бірдей оятады. Өйткені бәріміз бір бөлмеде ұйықтаймыз.

Екі кісілік бір ғана көне ағаш төсек. Онда Қағазбай мен Зәуре жатады. Басқамыз төр алдына жерге жаппай тізіліп, «колхоз» болып ұйықтаймыз.

Бөпке Әжем атам тұр дегенде бірден ұшып тұрмайды. Естісе де естімеген болып, тыпыр етпей жата түседі. Аз кідірістен кейін атам тағы дауыстайды. Бұл жолы үні Әлгіндегіден қатуырақ шығады:

- Әй, Бөпке! Тұрамысың, жоқ па? Ана сиырды падаға қос!

Шалының маза бермесін білген Әжем:

- Таң атпастан қаңқылдап, осы қақпастан тарттым-ау, жағың қарысқыр! — дейді де, тұрып жатады.

Атамда Әйел затын кемсітіп қарайтын мінез бар. Әсіресе өз кемпіріне қатал-ақ. Екі-үш дауыстағанда Бөпке Әжем ұшып тұрмаса, қолындағы сыпырғыны қабырғаға сүйей салып, ол үйге кіріп келеді. Жыртық көрпенің астында бір уыс болып жатқан апама төне түсіп, кіжініп:

- Әй, мына неме әлі жатыр ма? Жыл келгендей тырайып, не көрінген! Әй, Бөпке, өліп қалғаннан саумысың?! — дейді.

Атамның тілі найзаның ұшы тәрізді. Жерлеп, зекіп ұрса бастағанда, етің түгіл, сүйегіңнен өтеді.

Таршылық өмір атамды үнемшіл болуға үйреткен. Бір тал шеге жатқанын көрсе, ол аттап өтпейді. Айдалада бір жаңқа кезіксе, үйге алып келеді.

Таңертең жуынған кезде біз сабынды қолымызға көбірек езіп жіберсек, және оны әбден уқалап сіңірмей, шайып жуа бастасақ, атам зекіп ұрса бастайды:

- Әй, санасыз неме! Сабынды сонша көпіртіп езіп... Әне, не болды? Бәрін құр текке су шайып кетті!

Атам бар жерде біз нені де болса үнемдеп, байқап істеуге тырысамыз.

Сүмбеде отын тапшы, жақын маңда орман жоқ. Отқа құрай, сабан, тезек, көң жағылады. Қарағайды таудан күші жеткендер ғана әкеледі.

Шайлық суды нағашым үйі сабан жағып, әуелі қара қазанда қайнатып алады. Сосын самауырға құяды. Үстіне тамақ ішетін аласа дөңгелек столды мұндағы қазақтар ұйғыршалап «жозы» деп атайды.

Шайға тоғыз ауыз лап беріп, бірден келіп отырамыз. Төрдің тақ төбесінде атам. Атамнан ары қыздар: Оралхан мен Оразхан. Оразханға жалғас апам.

Атамнан бері қарай тағаша иіліп Қасымхан, Рамазан, мен отырамыз, Менен төменірек Қағаз аға. Қағаз ағаға жалғас Зәуре. Зәуре мен апамның екі аралығында баяғы заманда Тулада жасалып, содан бері талай теперішті бастан кешкен, талай-талай жандарға қызмет етіп, бүйірінің талай жері майысқан, сонда да істен қалмай келе жатқан көне жез самауыр. Диаметрі бір метрден асатын қына түсті тақтай жозы жұтынған тоғыз ауыздың тас қоршауында қалғанын сіз енді көріп отырсыз.

Тамаққа отырудың осы тәртібі еш уақытта да өзгермек емес.

Нанды нағашым үйі тандырға пісіреді. Піскен нан төрдегі сыртына әшекей үшін темір шегелеген қаракөк кебежеде сақталады. Кебенің аузы іш жағынан құлыптаулы. Жо, жоқ, шегемен ашамын деп әуре болмаңыз. Рамазан екеуіміз мұндай әрекетті оңашада талай жасағанбыз. Түк шықпайды. Құлыбы о баста осы кебежемен бірге жасалған. Жер бетіндегі кілттің бір де біреуі оған шақ келмейді. Бір де бір шеге оны аша алмайды. Кілт салатын ойығын ақ жемдеп, майыстырып, босқа бүлдіресіз.

Бұл кебенің кілті әрі үлкен, әрі тұмсығы ойлы-қырлы біртүрлі.

Ха-ха! Сіз дағы қиялдайды екенсіз! Бұл кілтті қолға түсіру ол ертегілерде айтылған хор қызын қолға түсірумен бірдей. Ол үшін сіз Зәуре жеңешемнің жар дегенде жалғыз бұрымын пышақпен кесіп

алуыңыз керек. Қалайша дейсіз Ғой. Міне, бұлайша: кебеженің кілтін бұл үйде тек Зәуре жеңешем ұстайды. Ол оның бауын бұрымына қосып өріп, шашының ұшына байлап алады. Кілт байланған бұрымының ұшы әменде пешпенттің қалтасында. Ал енді, мықты болсаң, ол кілтті қолға түсіріп көр!

Дастарқан жайылып, әбден шай ішілер кезде Зәуре кебежеге барады. Ғажап кілтті сұғып жіберіп, ішкі музыкалы құлыпты «ізің» еткізіп ашады да, дастарқанға тандырдың кейде екі, кейде үш тоқашын әкеп салады. Екі тоқаш салынған күні кем салынған бір тоқаштың орнына тостағанмен талқан қояды.

Кебеженің аузы дереу қайта бекітіледі.

Бас қолбасының бұйрығынсыз атақаға шығу — дастарқандағы нанға шабуыл жасау — болмайды.

Атамның қолында мүйіз сапты өткір қара пышақ. Нанды ол сонымен жұп-жұқа етіп, бипаздап турауға кіріседі. Біз бұл кезде сілекейімізді жұтып, тамсанып қарап отырамыз. Жаңағы шағын ғана екі немесе үш тоқаш әлгіндей қаңылтақ боп турала келе ғажап көбейіп кетеді. Береке дарып, үйеме дастарқан нанға айналады.

Ірі, кесек-кесек етіп тураса, көбеймес еді. Тоғыз жақтан тоғыз қол лап қойғанда, бірден ойсырап қалар еді. Атамның нанды соншама ұсақ етіп, көпсітіп турауында үлкен психологиялық есеп жатыр.

Туралған нанды ол дастарқанға бірдей етіп тегістеп шашып тастайды да, бір талын өзі алып, аузына салады. Бұл — телміріп, тосып отырған тоғыз ауызға енді атақаға шығуларыңа болады деп команда берілуі. Сақадай сай тұрған тоғыз жауынгер — тоғыз қол лап береді, Тоғыз турам нан дастарқанда жоқ болып шығады.

Үлкендердің қолдары бір барғанда, біздің қолдарымыз екі барып үлгіреді.

- Ақырын! Ақырын! Немене, жау қуып келе ме? — деп, атам бізге сұрлана қарап қояды.

Өрт тигендей жапырылып, дастарқандағы нанның әуелі біз отырған — ер балалар отырған жағы сап болады. Үлкендер жақта ғана аздаған нан қалады. Біздің нысапсыз қолдарымыз енді солай қарай сумаңдап, тықсыра береді. Сол кезде атам:

- Болды! Енді талқан жеңдер! — деп бұйырады.

Кейде дастарқанда талқан болмайды. Біздің жалақтап, тоймай қалған түрімізді көріп, ондайда Қағаз аға:

- Зәуре, наның бар ма? Әкел, мына балалар тоймай қалды, — дейді.

- Бүгін нан жаппаймын. Аз ғана нан тұр. Түсте, кешке нелерін жейді? — дейді жеңешем.

- Әкел. Сабақтарына тойып барсын. Кешке көжелерін ішер.

Жомарт бейілді Қағазбайды біз жанымыздай жақсы көреміз.

Электр ол кезде мұндағы жұрттың ойы түгіл, түсіне кірмейді. Әйнекті шам жермайды көп тартады дейді де, нағашым үйі бөтелке шам жағады. Кәдімгі жарты литрлік бөтелке, фарфор шайнектің қақпағы. Мақтадан есілген білте. Шам дайын.

Дүкенде мақта сатылмайды.

Оның есесіне, мақталы киім кімнің де болса үстінде бар. Ол киімнен бір түгіл, бірнеше жыртық іздемей-ақ табылады. Мақта керек болса, менен ал деп, әр жыртық аузын ашып тұрады.

Жермай — ол дағы оңайлықпен табылатын пәле емес.

- Қараңғы үйде қалдық. - Бір қасық, жарым қасық кәрәсінің бар ма? — деп, біреуден біреу сұраншақтап жүргені.

Нағашым үйіндегі жандар Әңгімеші, ертегіші жандар емес еді. Әңгіме айтып отыруға, тіпті, уақыт бар ма? Кеш болып, тамақ ішілісімен жатудың қамы.

- Болыңдар! Кірәсін бітіп барады. Жатыңдар! — деп, атам жан алқымға алумен болады.

Ұйқың келген-келмегені есеп емес.

Ұйықтамасаң, ұйықтама, бөтелкедегі жермай үнемделсін. Көп жатқаннан жамбасың тесілмейді. Ал көп жанса, жермай бітіп қалады да, ертең тағы да қолыңа бөтелке ұстап, көршілерді ақтап шығасың.

Бөтелке шамның бір жаманы, ішіндегі жермайдың қалай азайғаны көрініп тұрады. Білте жетпес болғанда, майдың үстіне су құйылады. Физиканың заңы өз қызметін мүлтіксіз атқарып шыға келеді. Суды астына, майды үстіне құяды.

Майдан бір елі қалды.

Жарым елі қалды.

Әне, пышақ қырындай ғана қалды. Атам енді қалай күйінбесін:

— Жат! Жатыңдар! Өңкей көр соқыр! Көресіңдер ме, ана шам қазір сөнеді.

Үйдегі жалғыз ағаш керуетке кімдер жататынын айтқам. Басқаларымызға төсек төр алдына қатар салынады. Ұзындығы үш метр, көлденеңі екі метр келетін қалың ақ киіз бар. Күндіз бас жақта бүктеулі жатады да, кешке қарай жазып жібереді. Бір-екі жыртық көрпе астымызға жаппай төселіп, бір-екі жыртық көрпе үстімізден жаппай табылады. Төсек дайын!

Жастық әркімнің өзінің күндізгі киіп жүрген сырт киімі.

Терезе жақта ең шетте атам, одан соң апам. Одан бері: Оралқан, Оразқан, Қасымқан, Рамазан, мен. Қолдың саласындай боп тізілген адам денесі біртін-біртін кішірейе келіп, Қағаз ағаның керуетіне тақалғанда бір-ақ таусылады.

Үш ер бала бір көрпенің астындамыз. Астары сүзіліп, тозып кеткен шоқпыт шыт көрпе. Ақжайма дегенді біз білген бе екенбіз? Қысы-жазы монша көрмеген денемен ақжайманың үстінде тыраю обал да ғой.

Бес уақыт намазын атам қаза жібермейді. Ораза кезінде ауыз бекітіп, азан шақырады. Діни мерекелерді, шама-шарқы келгенше, құрметтеп атап өтеді. Атамның ерекше жағдайда ғана киетін киімдері бар. Олар: құлын терісімен қапталған қара сеңсең бөркі, жаңа шекпені, күмістеген жалпақ қайыс белбеуі. Жай күндері аталған үш киімнің үшеуі де төрде ағаш қазықта ілулі тұрады. Әр-әр кезде атам оларды сыртқа алып шығып, шаңын қағып, қайтадан іліп қояды.

Атам бұ дүниеден гөрі о дүниенің қамын көбірек ойлайды. «Бүгін болмаса, ертең тырайып өле қалуым заңды. Бұ дүниеде жалба-жұлба болып жүрсем де, о дүниеге жалба-жұлба болып бармаймын. Әлгі аталған бағалы киімдерді рызығым таусылып, демім біткен күні сүйегіме түскендер алсын», — дейді. Сол үшін де шаң жуытпай қорып, көзінің қарашығындай сақтайды. Өліп жатып, өлігіне жиналған жұрттан: «Е, бейшара-ай! Бір киер бүтін киімі жоқ екен-ау!» — деген аяныш сөз естігісі келмейді.

БӨПКЕ ӘЖЕМ ЖӘНЕ БІЗ

Бөпке әжем де сүйегі асыл адамның біреуі. Үйдегі әйелге тән жұмыстың бәрін де Зәуре жоқта сол тындырады. Ертеден қара кешке тыным алғанды білмейді. Табиғат оны жасаған кезде мәз болып, күліп отырса керек. Бөпке әжем жомарт табиғаттың аузынан жаз күніндей жайраңдап түсе қалған. Салдырлаған ақкөңіл, ашық адам. Көрген-білгенін айтып сап, қарап отырады.

Көктем шығысымен Қағазбай мен Зәуре үй көрмейді. Осыдан жеті шақырым жердегі Үшқаға — егінжайға кетеді. Алты ай жаз — күзгі жиын-терін біткенше сонда болады. Осы уақыттың ішінде бізге тамақ жасап беретін, кірімізді жуып, үй ішіне қарайтын жетпіс жасар қаусаған кәрі кемпір Бөпке апам.

Әжемді біз «апа» дейміз.

Жоқ, «қаусаған» деген сөз оған жарамайды.

Таңертеңгі шайды апыл-ғұпыл береді де, апам қап алып, тезек теруге кетеді. Мал жайылатын қырқа жақты кезіп, түске таман бір қап тезек теріп әкеледі. Мұрнынан су кетіп жүріп, түскі шайды береді. Сосын, қол орақ, арқан алады да, сонау төменгі жазықтан бір арқа қурай немесе ши орып әкелуге кетеді.

Өрістен мал қайтатын кешкі мезгіл. Апам әлі жоқ.

— Әлгі Бөпке көріне ме, қараңдаршы, — дейді атам.

Біз үйдің үстіне шығамыз. Апам келетін жолға қараймыз.

Апам жоқ, түйе беліндей етіп нығарлап буған бір арқа нән қурай келе жатыр. Иә, иә, тек қурай. Олай-бұлай сәл ырғалып, кәдімгідей жылжып келе жатады. Тағы біраз жақындаған кезде, сіз қурайдың

астында жыбырлаған аяқ бар екенін байқайсыз. Адам аяғы. Қурай тура біздің үйте қарай келе жатады.

Қурай әбден жақындағанда, сіз енді оның астынан ауыр жүктің салмағымен жерге тие жаздап келе жатқан, кимешек киген әйел басын қоса байқайсыз. Бұл менің әжем. Қажымас Бөпке әжем. Түйе беліндей нән жүкті арқасына қондырып алған. Үй іргесіне келгенде, ол Қурай-мурайымен шалқалап бірден құлайды. Бұл дүниенің бір азабынан құтылғандай кеудесін кере күрсініп, кимешегін басынан сыпырып жібереді. Тер шүмек-шүмек аққан кәрі басын кештің салқын самал желіне тосып, жан шақырады. Түйе беліндей Қурайға сүйеніп отырып, қолтырмаштап алған жібін ағытады. Дем алып, есін жинайды.

Үш мезгіл күніне тамақ пісіруге жұмсалатын және қыста үй жылытатын отын бұл үйге осылай жиналады.

Біз отқа Қурай жақпаймыз, Бөпке апамның терін жағамыз.

Бөпке апам кәріліктің басына теуіп жүрген адам.

Бір күн жұмыссыз отырса, екі қолы алдына сыймайды. Есіне, кенет, Үштағы Қағазбай мен Зәуре түсіп кетеді. «Ол екеуі не күн көріп жүр екен? Хәлдерін білейін. Шайларына қататын қаймақ апарып берейін. Әнеугүні барғанда Қағазбай тісім деп жүр еді. Сонысы қойды ма екен, не болды екен?» — дейді де, әжем жеті шақырым жердегі Үшқа жаяу тартып жөнеледі. «Кешке мал келгенше, кеп қалармын», — дейді.

Ары жеті, бері жеті шақырым жаяу жүріп қайту оған түк те емес. Көршінің үйіне кіріп шығайын дегенмен бірдей ғана.

Апам сөзінде тұрады. Ойға алған жұмысының бәрін тындырып, мал қайтар кезде үйге ол да келеді. Бос қол және келмейді. Жол үстінде кез болған кебу жапаларды теріп, бір етек тезек ала келеді. Көпірдің сынық тақтайы кезіксе, оны да тастамайды.

Мен апамның «ойбай, ауырдым» деген сөзін өмірі естіген емеспін. Өле-өлгенше аузына дәрі салғанын көрген емеспін. Күтіну, демалу дегенді, марқұм, білмейтін еді.

Апам 1953 жылы сексен тоғыз жасында дүние салды. Бұл деген мойымайтын, тозбайтын болат адам еді.

Бөпке апамның бойындағы бір кемшілік — ол аяғына су жұқпас қыдырмашы. Үй жұмысынан қолы қалт етсе-ақ тоқтамайды, ауылды шарлап жөнеледі. Бас, аяғына ат шаптырым ұзын көшелердің о шетінен бір көрсең, бұ шетінен қылаң етіп шыға келгенін және бір-ақ көресің.

Жоқ, ол тектен текке қыдырмайды. Өз үйінің жұмысы аздық еткендей, елдің тынбай, бітпей жатқан іс-місі болса, жинап, тернеп жүреді. Біреуге жіп иіріп бермек боп, бір дорба жүн әкеледі. Біреудің жыртық қабын алып кеп, жамап отырады. Тағы біреудің қатып жатқан елтірісін уқалап, әуреленіп жатқаны.

Немесе, апам сол кеткеннен мол кетеді. Кешке дейін үйге оралмайды. Артынан іздеп барсаң, әлдекімнің көрпесін қабысып отырады.

Қызмет еткен үйінен апам бос қайтпайды. Пешпентінің дорба тәрізденген түпсіз терең қалталарына салып, кимешегінің ұшына түйіп, нан, бауырсақ, құрт, кәмпит, қант секілді бірсыпыра олжамен оралады. Кейде бір табақ үн, бір жілік ет әкеліп, бізге дәмді етіп кеспе істеп береді.

Апамның ел қыдырып, табыс табу кәсібін біз, балалар, намыс көруші едік. Әсіресе, жігіт боп қалған Қасымқан қатты ренжитін:

- Апа, қайыршы құсап бұның не? Ұят емес пе? Осы ел қыдырғаныңды қашан қоясың? — дейді.

Апам мойымайды:

- Қайыршы боп, мен біреудің бірдеңесін сұрап алды деймісің? Өзі берді.

- Сен алма!

- Е, неге алмаймын! Мен оның бір шекпендік жібін құдайы қып иіріп бермеді деймісің?

- Әне, қайыршы сөйтеді. Ел қыдырып, кім көрінгеннің жұмысын істейді. Ал сен істеме! Үйде отыр! Үйдегі өз жұмысың аз ба!

- Мен жұрттан не жұмыстарың бар деп сұрайды ғой деймісің. Жалынатын өздері. «Бөпке, айналайын, мынаны істеп бере салшы» дейді...

- Істеме! Жалынбақ түгіл, өліп кетсін!

- Мақұл, ендігәрі істемейін, — дейді Бөпке әжем. Онысын бес минуттан кейін ұмытып кетеді.

Ел қыдырудан оралған Бөпке апама жан-жақтан жамырап, ұрса тұрып, біз оның қалталарын ақтарып қараумен боламыз. Әкелген пісі-күйік нәрселерін талапайлап жеп аламыз. Сол кезде Бөпке әжем бізді әжуалап:

- Кәне, менің ел қыдырғаным сендерге жаман болды ма? Бір-бір қауждандасып қалдыңдар, — дейді.

Ел болған соң, біреу қыз ұзатқан, біреудің әйелі босанып, ұл тапқан. Біреу жегені желкесіне шығып, қамалып қалған. Біреу түрмеден келген. Біреуді ит қапқан, енді біреу қатынын сабаған... Осы хабардың бәр-бәрін де біз Бөпке апамнан еститін едік. Ауылдағы жаңалық атаулыны Бөпке апам елден бұрын біліп алады. Сосын көршілерге, бізге жеткізеді. Мен білгенді жұрттың бәрі білсе екен дейді.

- Әлгі Нұрбекті ит қауып алыпты. Барып, біліп келейін, — дейді де, жөнep отырады.

Келген соң:

- Ит Нұрбекті қаппапты. Нұрбектің Жұмабек дейтін сотанақ баласы бар емес пе? Соны қауып алыпты. Балтырының мына арадағы көк етін оңдырмай бөліп түсіпті, — дейді. Ұзын балақ дамбалын түріп жіберіп, иттің дәл қай араны қапқанын саусағымен ұстап көрсетеді.

Қазақ тәуір деген тамағын кешке ішеді. Нағашым үйінде кешке қарай, әдетте, дәу қазан кеспе істеледі. О, Бөпке апам жасаған кеспе ерекше! Дүние жүзіндегі айтулы ресторандардың бір де біреуінен сіз ондай кеспе таппайсыз!

Ауыз үйдегі қара қазанда қара су шымыр-шымыр қайнап жатады. Осы жетеді-ау деген шамамен апам баспақтан бір уыс тұз алады да, тастап жібереді. Кеспе дәмді болу үшін қасықтың басындай тоңмай салады.

Кеспе істейтін ұнды апам елеп әуреленіп жатпайды. Кебек шықса, ұн азайып қалады дейді ол. Қамыр түйе терісіндей қалың иленеді. Кескен кеспенің жуандығы саусақтай болады.

Жіңішке етіп кесуге апам, біріншіден, асығады. Екіншіден, көзі көрмейді. Кеспе орнына саусағын қоса турап алмасына кім кепіл? Сосын сиырды кім сауады? Қурайды кім орып әкеледі?

Туралған кеспені апам қазанға себездеп, талдап салып жатпайды. Ұмар-жұмар тастай салады. Былай да жуан кесілген кеспе пісе келе таяқтай болады. Қамыр түйін-түйін байланысып жүреді.

Кеспеге картоп салынады. Біз көз болып отырмасақ, апам картопты қазанға қабығымен салып жіберуге бар. Ортасынан бір-бір бөлінген картоптың әр түйірі торғайдай.

Сыпыраның бетінде қамыр кескеннен қалған ұн бар емес пе? Көже маңызды болады дейді де, апам кеспенің үстінен оны және себеді.

Тамақ қазанның сақыр-сақыр қайнауы әбден басылған соң түсіріледі. Ауыр қақпақтың астында тұншыққан бу бүкіл ауыз үйді алып кетеді.

Апам будың арасынан көрінбейді. Тек қазандағы кеспені темір шелекке қотарып құйып алып жатқан дыбысы ғана естіледі.

Қына түсті дөңгелек тақтай стол тағы да жұтынған тоғыз ауыздың (Зәуре мен Қағазбай жоқ болса, жеті ауыздың) қоршауында.

Әркімнің кеспе ішуге арналған тиесілі ыдысы бар. Біреудікі табақ, біреудікі құрсаулы үлкен кесе, тостаған... Үлкен ожауды шелекке малып алады да, апам кеспені ыдысына толтыра бір-ақ құйып береді. Кеспе дерлік кеспе емес. Ботқа дерлік ботқа емес. Қасығыңды шаншысаң, жығылмай, тіп-тік тұрады. Қарын шығару жағына келгенде, өзге тамақтың бәрін алып ұрады.

Ал іше бер. Тоймай қалсаң, апам тағы құйып береді. Тек сақ бол! Торғайдай картоптың сырты салқын болғанға, іші де сондай екен деп, алданып қалып жүрме. Түйіліп қалған қамырдың арасы да сондай — оңайлықпен суымайды. Тіс етіңе ып-ыстық болып жабыса қалса, қолдыратып түседі.

Бөпке апамның кеспесіне қарнымыз шеңбірек атып тойып алғаннан кейін, енді біраздан соң шөлдей бастаймыз. Ауыз үйде шелекте тұрған суға дамыл жоқ. Біресе біріміз, біресе екіншіміз темір кружкамен іліп алып, сімірумен боламыз. Белтоған үйдің дәл қасында, су арзан. Шелегімен түгел қотарып ішсең де, ешкім ештеңе демейді.

РАМАЗАН ЖӘНЕ МЕН

Сарыбастауда бөтен біреудің үйінде жүргендей емес, нағашым үйіне келгелі көңілім өсіп, қоңайып қалдым. Сабақты да жақсы оқып жүрмін. Шынымды айтсам, Қостөбеге тіпті барғым келмейді. Не қызық көрем деп бармақшымын?

Рамазан екеуіміз егіз қозы тәріздіміз. Күндіз де, түнде де жұбымыз жазылмайды. Мектепке бірге барамыз. Бірге ойнаймыз. Бірге ұйықтаймыз. Екеуіміздің тату болуымыз да, араз болуымыз да оп-оңай. Болмашы нәрседен бала қораздарша кідің-кідің етіп, шекісе қаламыз. Арада жарты сағат өтпей, тағы да ауыз жаласамыз.

Рамазанға Қарағанда мен Қушыкеш пысықпын. Оны оп-оңай алдап кетем. Рамазанның жібі бос, аңқау. Алданғанын артынан бір-ақ біліп, дүрсе қоя береді. Қара күшінің менен гөрі артықтығына сенеді.

Денем кіші болғанмен, шақырамын, беріспеймін. Рамазандай емес, әдіс-айлаға шебермін. Үйдің дәл қасындағы көгал алаңда жатып кеп күресеміз. Бірде ол жытады, бірде әдісімді асырып, мен жығам.

Әр алуан өнер жарыстырамыз: жүгіру, тас лақтыру, биіктен, ұзындықтан секіру, т.т. Мұнда көбінесе мен озатын едім.

Тек озып қана қоймаймын. Пәлекештігім ұстап, Рамазанды неше саққа жүгіртіп мазақ етем. Қыршаңқы тіліммен ызасын келтіріп, шатып алам. «Кемиек» деймін.

Рамазанның кемиек екені рас, ол бұл сөзге қатты намыстанады. Есе қайырмақ боп, оның мені қорлап айтатын сөзі «мыртық». «Мыртық» десе, мен намыстанам. Рамазандай ұзын бойлы боп

тумағанымға кәдімгідей қорланып қалам. Кейде күніне бірнеше рет қызыл шеке болып төбелесіп те аламыз.

Төбелестің шығу себебі тіптен оңай: айталық, мен күрескен кезде Рамазанды алып ұрдым. Жығып, жайыма кете бермеймін. Қияңқылық істеп, «күшің маған» деп, басынан аттап өтем. Балалардың ұғымында бұл жаман ырым. Рамазанның бар күші енді маған бітеді де, ол күшсіз қалады.

Рамазан ыза болады:

- Қайтар күшімді! Мен жаңа сенің басыңнан аттаған жоқпын ғой? — дейді.

Мен қайтармаймын.

Қайтарсам, өз еркіммен еңкейіп, Рамазанға басымнан аттатуым керек. Оған мен өлмей көнермін бе!

- Қайтар, иттің баласы!

Рамазаннан нендей пәле келсе де тосып алуға бармын. Ал бірақ оның күшін қайтармаймын.

Осыдан соң екеуіміз жат та кеп төбелесеміз. Әкең, шешең, жеті атаң деген сөздерге тежеу жоқ кетіп жатады.

Жаға, жең пәре-пәре болады. Кектескен қораздардай өлімтіктеніп, бірімізге біріміз беріспейміз.

Екеуіміздің төбелесіп жатқанымызды бір кезде Қасымқан көреді:

- Өй, иттің балалары, сендерге не жетпей жатыр!

Қасымқан жүгіріп кеп, балғадай ауыр жұдырықтарымен көк желкеден аямай түйіп-түйіп жібереді. Оның жұдырығы тиген жер талайға дейін зырқырап ауырып жүреді.

Үлкейгенде қызыл әскер болу Рамазан екеуіміздің көкейтесті арманымыз. Тек осы үшін тезірек Әссек, тезірек мектеп бітірсек деп арман етеміз.

Рамазан мені қорлап:

- Сені Әскерге алмайды. Кішкентайсың, — дейді.

- Мені емес, сені алмайды. Өйткені сенің қолыңнан түк те келмейді. Сені Әскерге алса, ең мықтағанда, повар боласың. Ал мен командир болам, — деймін.

- Болмай қал, мыртық неме!

Командирлік орынға таласып, Рамазан екеуіміз тағы да төбелесеміз.

Қазақтың құмар асының бірі — қымыз.

Қаракер бие құлындаған. Өзі тәрізді әдемі Қаракер құлын тапқан. Жер отыққан кезде атам, жылдағы әдетімен, жалғыз биені сауып, қымыз жасайтын болды.

Ол кезде, сірә, мал аздықтан болар, ауыл маңы қазіргідей шаңы бұрқырап, тақырайып жатпайды. Қорық-қорықтың түбі, арық-арықтың жағасы көгал шөп болады. Қаракер биені атам үйден онша ұзатпай, шідерлеп қоя береді. Құлынның алдына жас көк салып, қорада ұстайды.

Жалғыз бие ертеден кешке дейін алты-жеті рет сауылады. Әр екі, үш сағатта атам оның бауырына сүліктей жабысып алып отырғаны... Ағаш күбімен орта күбідей сүт алады. Отан сиыр сүтін қосады. Сонымен күбі аз толмаған қымыз болып шығады.

Кеште, жатар кезде бізге, балаларға, атам күбідегі саумалды әрқайсымызға пәлен жүзден санатып піскізеді. Бетіне қап-қара май

түсіп, күбі сырты ып-ыстық болғанша пісілген саумалды Өзінің ауыр тонымен балаша Құндақтап орап тастайды.

Таңертең атам бәрімізден бұрын түрегеледі. Бет-Қолын шаяды да, шампанша божылдап дайын тұрған қымыздан бір тостағанды өңешіне тастап алады. Рақаттанып кекіреді..

Жалғыз биенің қымызынан дәметіп, қыдырып келетін жұрт бірсыпыра. Олардың көпшілігі атамның достары — шалдар. Қыдырмашылар келмес бұрын, атам күбіндегі қымызды ыдыс-ыдысқа бөлектеп құйып, жайғап үлгереді. Шалдар да құр ауыз қайта қоймайды.

Қасиетіңнен айналайын Қамбар атаның сүті, шынында да, шипа той. Үлкен бір кесе қымызға ақ талқанды қоймалжың етіп сеуіп, тастап алсаң, бұдан артық тамақтың не керегі бар? Күні бойы екі бетің албырап, балқисың да жүресің. Кекірсең, әдемі иісі мұрныңа келеді. Үнемі қымыз ішіп жүрген адамның бет нұры да, көзіндегі от та бөлек емес пе?

Атамның дүңгірлеген қошқар мүйіз кене торсығы бар. Өзіне деген қымызды соған бөлектеп құйып, жүктің астына тығып ұстайды. Күні бойғы тамағы да, сусыны да, міне, сол. Торсықтағы қымызды біз атама жалғыз ішкізбейміз...

...Рамазан екеуіміз, әдеттегіше, сабақтан қарнымыз ашып келдік. Үйде ешкім жоқ. (Ауыл қазағы ол кезде есік құлыптауды білмеген. Кетем деген жағына есікті ашық тастап кете берген).

Жей қоятын пісі-күйік тамақ іздеп, таба алмадық. Осындай оңашалықты пайдаланып, торсықтағы қымыздан ұрлап ішпекші болдық. Суық қолымызды бұдан бұрын да талай сұққан тәжірибеміз бар.

- Әуелі мен ішейін, сен терезеден қарап, бақылап тұр, — дедім Рамазанға.

- Мақұл.

Жүктің астынан өзім білетін қуыстан торсықты шешіп алдым. Шайқап-шайқап жібердім де, жұта бастадым. Шақтап ішпесе, болмайды, атам біліп қояды.

Енді кезек Рамазандікі. Мен қарауылда тұрмын.

Рамазан қорқақ. Торсықты қолына алысымен көздері алақтап, берекесі қашып кетті. Әне, енді ішейін деп жатыр.

Қуақылығым ұстап, басыма қияңқы бір ой келе қалар ма! Рамазан қымыздан қылқылдатып жұта бастаған кезде, қайтер екен ден, қарбаласып:

— Атам кеп қалды! — дедім.

Сужүрек Рамазанда үрей қалмаса керек. Аузындағы қымызды жұтып үлгерместен, бырш етіп қақалып-шашалды да қалды. Аузынан, екі танауынан кері атылған қымыз омырауын, үстін жауып кетті. Сасқаны сонша, торсықты орнына жөндеп қоя алмай жатыр.

Мен күлкіден өліп қалыппын.

Кенет, қарасам, атам, шынында да, үйге кіріп келе жатыр. Көзім атыздай болып, күлкім бірден тыйылды. Сыртқа періп ұрып жөнелдім.

Рамазан қаша алмай, қалып қойды.

Үйдің сыртында анадай барып қарап тұрмын. Рамазан жоқ әлі. Қылмысымен қолға түскен батырдың хәлі не болып жатқанын мен көрмей де жобалаймын.

Бір кезде Рамазанның сыңсып жылаған дауысы естілді. Әне, өзі де шытып келеді. Екі құлағын қолымен басып ұстап алған. Атам ыза болғанда, құлақтан созатын.

Мен Өзім Қолға түсіп Қалмағанымға тәуба дедім.

ЖІБЕК БЕЛБЕУ

«Қымбатты, жаннан артық көруші, ай жүзді, алтын дидарлы ағайым Сатылған! Әкем Ыдырыс, тәтем Смағұл, інішегім Тұрдыбек! Қалай, бәріңіз де сау-саламат, Текестің кең даласында, жұпар ауасында денсаулықтың арқасында, Құдай деп, аман-есен, Өкімет пен партияның тапсырмасын адал атқарып жүріп жатқан боларсыздар. Ал енді менен амандық білмек болсаңыздар, мен де аман-есен, оқушылық борышымды адал орындап, Сүмбенің жұпар ауасында, өз тең құрбымның тең қатарында жүріп жатырмын. Нағашым үйі түгел өздеріңіз көргендей аман-есен. Атам мен апам да аман-есен. Қағазбай нағашым да аман-есен. Үшта Зәуре жеңешем екеуі жұмыс істеп жүр. Мен Өкімет пен партияның тапсырған оқуын жақсы оқып, мектепке Зәуре жеңгешемнің пешпентін киіп барып жүрмін. Жейдем әбден тозып кетті. Апам күнде жамаса, күнде жыртылады. Сымының құйрығы — ол да жыртылып еді, апам бір сары шүберек тауып, жамап берді. Сондықтан сіздерден өтініп сұрайтыным: қатынаған адамнан маған бір-екі езім сия және бес-алты қаламұш беріп жіберіңіздер. Және жейдем әбден тозып кетті. Бір жейде тіккізіп, беріп жіберсеңіздер екен. Және арифметика кітабын алуға ақшам жоқ. Маған қатынаған адамнан азырақ ақша беріп жіберсеңіздер екен.

Амандық хат жазушы Бердібек, 1935 жыл, 13 апрель».

Дәптердің бір парағына жазылып, үш бұрыш етіліп бүктеле салған, ешқандай марка жапсырылмаған менің бұл хатым осы арадан әуелі біздің Қостөбені басып өтіп, Нарынқолға почтаға барады. Сол арада сорттаудан өтіп, әлгі ізімен қайтадан кейін қайтып, Қостөбеге келеді. Талай жерді шарлап, айқыш-ұйқыш сапар шегіп, Сатылған ағайымның қолына тиеді. Жайдан жай тие салмайды, ол оны маркасыз хат болғандықтан, бір сомға сатып оқиды. Сондағы хат мазмұны жоғарғыдай.

Мен оқу оқып жүрген Сүмбе мен Қостөбенің арасы салт атты адамға түстік жер. Кісі Үзбей қатынап жатады. Айтылмыш хатты мен солардың біреуінен беріп жіберсем де болар еді ғой. Әрі тез, әрі әуресі аз.

Жоқ, мен өйтпеймін. Адамзат почтаны не үшін ойлап тапты деймін де, реті келіп тұрғанда, пайдаланып қалуға тырысам. Почта арқылы барған хат мәндірек, жауаптырақ тәрізді.

Сүмбеде дүкен бар. Дүкенші жігіт мені жақсы таниды. Бір күні сол кездесіп қалды да:

— Атаң сатан жиырма бес сом ақша беріп жіберіп еді, жүр, берейін, — деді.

Мына хабарды естіп, Рамазан екеуімізде ес қалмады. Бір сом, екі сом емес, бақандай жиырма бес сом! Біз мұнша ақшаға өмірі ие болып көргенбіз бе? Жүрегіміз алып-ұшып, дүкеншіге ілесіп, оның үйіне келдік.

Неге екенін білмеймін, дүкенші жиырма бес сомды түгелдей тиынмен санап берді. Әйтеуір, бақыр берген жоқ, он бес, жиырма тиындық күмістер. Соның өзінде қос уыстан асып кетті. Бұны енді қалай алып жүрем? Қалтама салып едім, бір қапталым салбырап түсіп кетті. Салбыраған қапталды қос қолдап көтере ұстап, танауымыз желп-желп етіп, үйге келдік.

- Сатылған Бердібекке жиырма бес сом ақша беріп жіберіпті! — деп Рамазан анадайдан жар сала келді.

Бала мінезді Бөпке апам:

- Рас па? Қане, көрсетші? — деп үйіріле қалды.

- Міне! — деп, қалтамдағы тиынды саудыр-саудыр еткізем.

- Маған бес-алты сомын берші, шай алып ішейін.

- Өзім кітап-Қағаз алам.

Отырып, санаймын ақшамды. Дәл жиырма бес сом ба? Не артық, не кем емес пе? Рамазанның болысқысы келсе, қолын қағып, жолатпаймын.

Міне, енді Рамазан екеуіміз дүкенге келе жатырмыз. Жол-жөнекей кездескен балаларға мұрнымды көкке шүйіріп, бүгін жер бетінде бізден бай адам жоқ екенін айтамын. Қалтадан күміс ақшаларды уыстап алып көрсеткенде, кім де болса есінен танып қала жаздайды. Соңымыздан ілесіп, бірге жүреді.

Ақшаның төл иесі менмін ғой. Олар маған қызғанышпен қарайды. Дәл қазір дүниеге мен болып келмегенге өкінеді.

Дүкенге кеп кіргенде, менің соңымда шұбырған бес-алты атқосшыларым бар.

Бір қазақ түйе сатып, базар базарлағанда, он шақты қазақ тырп-тырп етіп, әлгінің қоржын-кешегін арқалап, артында босқа жүретін. Құлды сол тәрізденіп, түйе сатқан мықтының өзімін.

- Не алсам екен? — деп дүкен сөрелеріне тәштиіп көз тастаймын.

Қалтамда жиырма бес сом емес, қазына тұнып жатқандай.

Атқосшы балаларда кінә жоқ. Ананы ал, ананы ал деп, бірімен бірі жарысып ақыл береді.

Бір-екі оқулық, дәптер, блокнот, сызғыш секілді өзіме аса қажет заттар сатып алдым. Тағы не алсам екен?

- Анау барабанды сатып ал! — дейді кеңесшімнің біреуі.

- Бәкі ал!

- Белбеу ал!

- Анау айнаны ал. Қалтаңа салып, бетіңді көріп жүресің.

- Бет май ал.

Бәрі де қажет нәрселер. Ақшам жетсе, бәрін алар едім, ештеңе қалдырмас едім.

Бір кило қант сатып алдым. Бір-бір кесегін өзіміз жеп, басқасын үйге апармақпыз. Осындай байып тұрған кезде атам мен апамды да қуантпасам, адамшылық бола ма?

Кішкентай дөңгелек айна сатып алдым. Пластмассадан жасалған жиекшесі бар. Сықпа вазелин алдым. Кеңесшілерімнің тілімен айтқанда, бет май. Аяқ-қолым тілік-тілік боп, азап көріп жүрмін. Кешке, бәлем, сылап жатып тастамақпын.

Есептетіп көрсем, ақшам тағы да қалып барады. Енді не алсам екен?

- Белбеу ал! Беліңе тағып жүресің.

Ұшында күлтілдеген сәнді шашағы бар, ақ жібек белбеу менің көптен қызығып жүрген нәрсем. Әрі осы күні сән. Сылқым бозбалалар ақ көйлектің сыртынан шашағын салбыратып, буынып алады.

Қалған ақшама белбеу сатып алдым.

Атқосшыларымды шұбыртып, дүкеннен шытып келе жатырмын. Менен бай, менен бақытты адам жоқ.

Көшенің қақ ортасында тұрмын. Атқосшыларым қасымда. Сатып алған нәрселерімнің әрқайсысын олар бір ұстап көріседі.

Мен үшін ең қымбат мүлік — шашақты ақ жібек белбеу. Соны қоңыр пешпенттің сыртынан беліме буынып көріп жатырмын.

Сылқым бозбалалардың Әдетімен шашақтарын Ұзынды-Қысқалы етіп, жамбасыма салбыратып түсіріп:

- Қалай, жараса ма? — деймін.

- Қатып кетті! — дейді кеңесшілерімнің біреуісі.

- Бұны бүйтіп пешпенттің сыртынан буына ма екен? Жейденің сыртынан буынады, — дейді екіншісі.

Тәуір, бүтін жейдем жоқ болса, қайтуші едім? Қашан тәуір жейде біткенге дейін буынбай, сақтап қоюым керек пе?

- Пешпент түгіл, шапанның сыртынан буынса да бола береді. Білсең, бұл қайыс белбеуден он есе мықты, — деймін. Бұл әншейін, өзімдікі дұрыс деп, бер жағымнан айтып жатқаным. Ал ар жағым басқаны арман етеді. Әуелі, басымды тақырайтпай, шаш қойсам. Шашымды бір шекеме қарай жылтырата тарап, қайырсам. Шалбарымның қыры пышақтай болса. Аяғымда жып-жылтыр қара туфли, үстімде аппақ қардай ақ жейде. Міне, осыдан кейін шашақты жібек белбеуді буынып, көшеге: «Ал қане, маған қараңдар!» — деп шыға келсем!

Ех, шіркін!

Бірі табылса, бірі жоқ. Міне, белбеулі болдым. Белбеуіме сән беретін басқа киімнен менде түк жоқ.

Кедей байыса, жомарт келеді. Бүгін мен жомартпын. Атқосшыларымды да бір-бір қуантып тастауды борыш санадым. Сықпа вазелиннен әрқайсысының алақанына күзгі торайдың саңғығанындай етіп шоқитып-шоқитып салып бердім. Беті-қолдары жарылып, су тисе, ашып, азап көріп жүрген бейшаралар мәз болысып жатыр. Олжаға батып, қуанысып жатыр.

Мейлі, қуансын! Менің бұл жақсылығым бірінен болмаса да, бірінен қайтар.

Қайтпаса және бопты.

Күс-күс қолдар мен қарала тұмсықтарға май жағылған соң, жылтырап шыға-шыға келісті. Жуып жақпаған соң, кір қоса езіледі екен. Бетті бір сүйкеп өтсе, бес саусақтың ізі баттыып түгел түсіп қалады...

- Өй, ақымақ неме! Шапанның сыртынан жібек белбеу буынған кімді көрдің? Буынсаң, жейденің сыртынан буын, — деп, мені атам да әжуамен қарсы алды.

Біріншіден, күн өлі салқын. Жейдемен жүрер кез емес. Екіншіден, жейде дейтін емес, қырық жамау.

Күн әбден жылып, қашан тәуір жейде біткенге дейін белбеуімді сақтап қойып, шыдай алар емеспін. Ертесінде мектепке, тәуекел деп, пешпентімнің сыртынан буынып барайын. Тым болмаса, бір рет көрсін балалар. Содан соң, мүмкін, тығып та қоярмын.

Балалар бір дегеннен-ақ қоршап алды. Бірі құптайды, бірі келеке етеді. Белбеуімнің шашағынан тартқылап, тәлкек етушілер көбірек. «Комиссар болып кетіпсің!», «Өкіл болып кетіпсің!», «Прокурор болып кетіпсің» деп мазақтайды.

Сабақ басталды.

- Бердібектің жібек белбеуі бар! — деп, біреулер ең маңызды соңғы хабардай етіп, мұғалімге айтып жатыр.

Мұғалім Назар дейтін жуас, сүйкімді адам. Миығынан күліп, жымыды да қойды.

Бір сабақ біткен. Үзіліске тысқа шығып келем. Әнеугі тақырбас Баймырза бастатқан бірнеше бала жан-жағымнан жабысып, қоршап алған. Бұлар мұнша неге жабысады?

Баймырза жүрген жерде бір сойқан қоса жүретінін жүрегім сезінетін тәрізді.

Далаға шыққан кезде, әлгінде үймелеп қоршап алған баланың бірі:

- Өй, белбеуіңнің шашағы қайда кеткен! — дейді.

Жүрегім су етіп, жалт бұрылып қарадым. Белбеуімнің екі шашағы бірдей жоқ. Біреу пышақпен шорт кескен де алған. Шолтиып жұқанағы қалған. Балалар енді одан әрмен мазақтап, ду-ду күліседі.

Мен ызадан жарыла жаздап тұрмын, кімге тиісерімді білмеймін. Баймырзаға:

- Сен! Сен кесіп алдың! — деймін.

- Оттама! Кесіп алсам, мә, қара! Тауып ал!

Баймырзадан табарсың!

Қайран ғана белбеуім-ай! Ішім удай ашып барады. Өзім де ақымақпын-ау! Мектепке неге буынып келдім! Атамды тыңдап, күн жылынғанша неге тығып қоймадым!

Сабақ біткен. Мектептен тарап келе жатырмыз. Баймырзаның үйі көшенің басқа жағында. Анадай ұзаңқырап алып, ол маған айқай салады. Өлген торғай секілді жалбыраған бірдеңелерді аспанға лақтырып: «Көрдің бе?» — дейді. Көрдім, таныдым, менің белбеуімнің шашақтары.

Боқтап, тұра құдым. Тұра қашты, жеткізу қайда. Қашып бара жатып та шашақтарды аспанға атады.

- Тоқтап тұр, ертең ағайға айтам!

Ағай не істейді? Кесіліп қойылған шашақтарды қайта жапсырта алмайды.

Қыруар ақша төленген қайран белбеу осылайша істен шықты.

МЕНІҢ КЕРБЕЗ ЖЕҢГЕМ

Үшіншіні Рамазан да, мен де мақтау грамотасымен бітірдік. Бұл біз үшін, Әрине, зор Қуаныш.

Қостөбеден тағы да бір жақсылық хабар келіп жетті. Сатылған ағайым үйленіпті. Бұл жолы ол ағайыңның көңілінен шығып, үлбіреген қыз алыпты. Қостөбедегі кәдімгі кербез Күлімбала сұлу бар емес пе? Оның есігін үйір-үйір болып торыған жігіт-бозбалалардың аузын аңқитып, соның дәл өзіне үйленіпті.

Күлімбала шал-кемпірдің ортасында бұлаң өскен жалғыз қыз. Әкесі қой бағады. Орта бойлы, толықша, қасы-көзі қиылған қараторының әдемісі.

Кәдімгі жұрт танып мойындаған Күлімбала сұлу.

Сатылған соны алыпты!

Жолшыбай бір арбамен Қостөбеге келдім. Үйдің іші тағы да жөнделіп қалған. Жаңа төсек-орын, біраз жаңа мүліктер пайда болған. Әйел болған осы деп, үлбіреп жас жеңгем отыр.

Ағайым бұл кезде колхозда есепші.

Ыдырыс пен Смағұл колхоз жұмысында. Үйде болғандарынан болмағандары көп. Жас жеңгем жұмыс істемейді. Қыз күнінде ол колхоз жұмысына араласпайтын. Бригадир кербез Күлімбаланы мазаламауға үйреніп алған. Жеңгем бойын күтіп, үйде отырады. Айнаның алдында бір сағат шашын тарап, қасын жөндеп тұрады. Ерінбесе, күйеуіне шай қайнатып береді.

Колхоз бізді, балаларды, үйде отырғызып қоймайды, оқу тарасымен жұмысқа қуалайды. Егіннің арам шөбін жұламыз. Көк

егінді тазартып Қарық Қылғаннан да тап-тап бұлдіруіміз көбірек.

Шілденің дәл Қайнап тұрған кезінде ағайымды колхоз Алматыға Үш айлық есепшілік курсқа оқуға жіберді. Енді үйде жас сылқым жеңгем екеуіміз ғанамыз.

Бригадир — Көпекбайұлы Бәзіл. Қара күшке мығым, бойдақ жігіт. Таңертең үй-үйді кезіп, жұртты жұмысқа шығарады. Бұрынғыдай емес, енді ол біздікіне де келеді. Ат үстінен:

- Кім бар? — деп дауыстайды.

Бұл Ыдырыс пен Смағұл үйде бар ма, жоқ па деп тексергені оның.

Жоқ екенін біледі де, аттан түседі. Атын есіктің дәл көзіне қаңтарып қоя салады. Есектей жуас мал қойған жерден тыбыр етпейді. Аласа тар есіктен Бәзіл қолбиған үлкен денесімен екі бүктеліп, әрең сыйып кіреді.

- Әй, сен неғып жұмысқа шықпай отырсың? Бар! — дейді Бәзіл маған.

Оны-мұны сылтаумен мен дереу кете қоймай, бөгеле берем. Бәзекеңнің басында жаман ой бар екенін сезем.

- Сен келіншектің үйде отыруың жетті, енді жұмысқа шық, — дейді Бәзіл Күлімбалаға.

Бұйырып, шындап айтқан болады. Бірақ арғы көмекейі бос.

Күлімбала сызылып:

- Сонда не жұмыс бересің?

- Күрек ал да, ана Мәриялармен бірге арық қаз.

- Оған менің күшім келмейді.

- Онда Қамба тазала.

- Шаңға тұншығып өлмеймін бе?

- Шөмеле сал.

- Күн өтсе, басым ауырады.

- Сонда не жұмыс істейсің? Тепсең, темір үзгендей күшің бар, — дейді де, Бәзіл жеңгемді бүйірден түртіп келіп қалады. Күлімбала: «Әй, шешек! Мына шешек қайтеді», — деп сылқ-сылқ күледі. Бәзекеңе керегінің өзі де осы. «Е, немене, өтің жаралып кетті ме», — дейді де, енді ол жеңгеме дүрсе қоя береді. Тышқанды бассалған мысықша нәзік жеңгемнің әптер-тәптерін шығарады. Ойнаған болып, құшақтай ма-ау, шымши ма? Төсекке алып ұрып, қытықтай ма, әйтеуір, білгенін істейді. Мені адам екен деп көзге ілмейді.

Жеңгем менен қаймығып қана: «Қой, ей, бала, қой» деген болады. Бірақ онысында зіл жоқ. Оның «қойы» «е, тағы тұрт, тағы шымшы» дегенмен бірдей. Аю тұлғалы Бәзілге әлі келмесін білсе де, Күлімбала оған, өш алған болып, енді өзі тиіседі. Бәзілді өшіктіре түседі.

Он екі, он үш жасар бала бола тұрсам да, менің білмейтінім бит астында. Бәзілдің біздің үйге келуін жаратпаймын. Ол аттан түсе бастағаннан-ақ, кеудемде жеңгеме деген қызғаныш оты тұтанып, қолымнан келсе, Бәзілді шайнап жеп қоюға дайынмын.

Күндіз Бәзіл біздің үйде көп бөгеле алмайды. Жеңгем мен үйдің ішінің әптер-тәптерін шығарады да, жөнеп отырады. Кешке жатар кезде тағы да сопаң ете қалады. Бұл жолы от ат мініп, айқай салып келмейді. Жаяу. Үн-түнсіз, «кеш жарық» деп кіріп келеді. Жеңгем кесте тігіп, мен кітап оқып отырмын. Аласа есікті денесімен жауып, Бәзіл қалбиып тұрып қалады.

- Ыдырыс, Смағұл қайда? Келмеген бе? — дейді.

Олардың қайда жүргенін бригадир білмесе, кім білуші еді.

Бәзіл қасақана сұрайды.

- Келген жоқ, — деп жеңгем дұрыстап жауап қайырады.

- Сен келіншек, не істеп отырсың? Бұ не бұл? Күндіз-түні қадалып тігесің де отырасың? Колхоз жұмысына шық десе, шықпайсың. Тоқтап тұр, байың келсін.

Бәзіл, ешкім отыр демей-ақ, төсек үстіндегі жеңгемнің қасына, зілдей боп, сеткалы керуеттің белін қайыстырып, отыра кетеді. Әдемі жиналып қойылған жастықтар орындарынан шоршып-шоршып түседі.

Кешқұрым келген Бәзілге менің көз қарасым бөлек. Бірақ оны ол байқамаған болады. Жеңгеме залалсыз қалжың айтқан болып, ара-тұра колхоз жұмысын да сөз етіп қойып, асықпай отыра береді. Қолдан туралған көк темекіні таяқтай етіп шылым орап тартады. Желдеткіші жоқ үйдің іші ащы көк түтінге толып кетеді.

Жеңгем маған қамқорсығандық білдіріп:

- Ұйқың келсе, жатып, ұйықтай ғой, — дейді.

Бәзіл кетпей — ішімді сақардай қайнатқан қызыл көз пәле кетпей, — менің ұйқым келетін бе еді!

Ақыры Бәзіл кетпек болады, орнынан тұрады.

- Әй, келіншек. «Қуыс үйден құр шықпа» деген. Тіпті ырымға жаман ғой, тым болмаса, бір шыны суың бар ма?

Жеңгем ауыз үйден Бәзілге су әкеліп береді. Бәзіл жарымын ішеді де, жарымын Күлімбаланың бетіне шашып жіберіп, тұра қашады. Жеңгем: «Қу шешек, сені ме!» — дейді де, тұра кеп қуады. Ауыз үйдің, тор үйдің есіктері аңқиып ашылған күйінде қалады.

Дала қараңғы. Тас қараңғы. Қашушы да, Қуушы да Қара сияға батқандай жоқ болады.

Мен жеңгем тез оралса екен деп, күтіп отырамын. Ішім безгек болған адамдай бір суып, бір Қызынады.

Жеңгем кешігеді.

Жүгіріп есік алдына шығамын. Олай-бұлай көз тігіп, құлақ түрем. Ешбір сыбыс естілмейді. Менің безгегім асқына түседі.

Бір кезде өкпесі өшіп, алқынып, жеңгем келеді:

- Қу шешекті сонау көшенің басына дейін құдым, жете алмадым. Бәлем, тоқтап тұр! Ертең осы үйге келерсің!

Жеңгемнің шашы мен киімдері, Бәзілді «Қуамын» деп, одан бетер ұйпа-тұйпа болған. Арқасына шөп-шалаң жабысып қалған...

«КЕҢСЕ АНА АУЫЛДА!»

Жұрт түгел колхоз болып біріккен. «Жекеше» деген сөз енді ауызға да алынбайды. Бәрі колхоздікі: жер де, су да, адам да.

Қостөбеде тұрақты дүкен ашылған. Ауыл совет кеңсесіне телефон түсірілген. Жеке адамдар жаздырып алатын газет-журнал көбейген. Сауыны, малы жоқтарға бір-бір ешкі, бұзау, тана секілді мал үлестіріп берген.

Біздің үйге тигені тәйпиген қоңыр құнажын. Келер жылы бұзаулауы мүмкін. Ол бұзауласа, Құдай бізді жарылқайды, өзіміздің сүтіміз, айранымыз болады. Көже-қатығымыз болады.

Май, құртымыз болады.

Қазақтың қарны малмен ғана тоғаяды.

Қорадан мал иісі шыққанның өзіне береке кіріп қалғандай болады.

Осы жаз Қостөбеде жаппай отырықшылану басталған. Жаңа поселік — «төшке» салу қолға алынған. Киікбай ауылы мен Найза ауылының екі аралығы бос жатқан жазық еді. Қазір сол жазықта қыбырлаған көп адам балшықтан кесек құйып, екі пәтерлі, екі-екі бөлмелі, түзу көшелі еңселі үйлер тұрғызып жатыр. Осыны ауыл адамдары «төшке» дейді.

Қабырғасы қаланған үйлердің саны біртін-біртін көбейіп келеді. Іші-сыртын сылап, есік, терезе орнатса, төбесін жапса, қазіргі қожалақ тамдардан он есе артық, ақ сарайдай әдемі үйлер болып шығады. Нағыз жаңа ауыл, міне, сол.

Біз, балалар, бұған қуанамыз. Қаланып болған үйлердің ішін аралап, тамашалап қараймыз да: «Мынау біздің үй болады. Мына үйге біз кіреміз», — деп, үлкендердің атынан сөз сөйлеп, тон пішеміз.

Төшке салу жұмысы жаз бойына бір бәсеңдемеді. Қайта, көрші колхоздардан көмекшілер келіп, екі-үш айдың ішінде оннан аса үй тізіліп тұра қалған еді. Күндердің бір күнінде бұл жұмыс тоқтады. Неге екенін кім білген, қайтып қолға алынбады.

Күз өтті. Көктем өтті. Жаңа үйлер сол күйде ұмыт болды. Төбелері жабылмай, есік-терезе орнатылмай, қалып қойды. Бітпеген үйлерге бір де бір адам көшіп барып кірмеді. Жауын езіп, жел сабалап тоздырған қабырғалардың үстінде зая кеткен мол еңбектің жоқтаушысы тәрізденіп сұңқиып қарғалар отыратын болды.

Ешқандай пайдаға аспай құрыған сол үйлерге менің күні бүгінге дейін жаным ашиды.

Ат орнына адамдар жалаңаш аяқтарымен балшық кешкені, зілдей ауыр кесекті арық қабырғалары тырбың-тырбың етіп қайысып қалап жатқаны менің көз алдымда.

Түскі үзілістің кезінде жұртты, «көп отырып қалдыңдар» деп, «бол, болдың» астына алып, шақ-шақ еткен өкілдер көз алдымда. Сүйретпе шанамен балшыққа қосатын сабан тасып, ыстық күнде тілі салақтаған өгіздер, емшектегі балаларын көлеңкеге жатқызып қойып, кесек құйып жүрген әйелдер көз алдымда.

Мезгілімен ембей, шыр-шыр етіп жылаған жас сәбилер менің көз алдымда.

Соның бәрі не үшін? Қарға-құзғынға қонақтап отыратын жар жасап беру үшін бе? Текестің жары да соларға жететін еді ғой.

Айтпақшы, бітпей қалған сол көп жаңа үйдің біреуі ғана пайдаға асты.

Қостөбеде Ауғанбай дейтін бала-шағасы мол, кірме біреу бар-ды. Әлгінің меншікті тамы болмайтын да, Әркімнің шаңырағын бір паналап күн көретін. Қысқа қарай Ауғанбай кесектен қаланған еңселі үйдің шеткі біреуісін өз күшімен жабады да, кіріп алады. Ауғанбай бұрын орыс арасында болған, үй салудың жон-жосығын білетін адам екен. Үйіне биік есік, үлкен терезелер орнатады. Іші, сыртын әдемілеп сылап, әктейді. Сонымен, Қостөбедеті ең биік, ең көрнекті үй Ауғанбайдың үйі болады да шығады.

Және оның тұрған орны қандай! Киікбай мен Найза ауылының қақ ортасында, оқшау. Төңірегі тап-таза көгал жазық. Бұрқыраған шаң, бықыған көң-қоқырдан оңаша.

Нарынқол жақтан келе жатқан адамға әуелі Қостөбеде бірінші боп жарқырап Ауғанбай үйі көрінеді. Ауылдағы ең тәуір үй, әдетте, не кеңсе, не мектеп. Қостөбеге тосын келетін жолаушының көбі, кеңсе екен деп, енді Ауғанбай үйіне түсіп, шатаса бастайды.

Сөйтсе, кеңсе емес. Бықыған жас бала, бықсып жанған от. Ауғанбайдың әйелі бала басты салақтау адам.

- Әй, кеңсе қайда? — дейді таңырқаған жолаушы.

- Кеңсе ана ауылда!

Шатасып жөн сұраушылардан Ауғанбай балалары біраздан соң мезі бола бастайды. Енді осы үйге беттеп келе жатқан тосын адам көрсе-ақ, алдынан жүгіріп шығып:

- Кеңсе ана ауылда! — деп айқай салуды олар әдетке айналдырады.

ШАЙТАН ЕКЕН ДЕП ҚАЛСАМ

Менің ертеңді-кеш үйде, жас жеңгемнің қасында күзет болып отыруым Бәзілге ұнамаған тәрізді. Бір күні ол маған:

- Шөпке барасың, шөмеленің атына мінісің, — деді.

Шөп ору — астық ору секілді ол дағы қарбалас науқан. Шабындық ауыл маңынан алысырақ болады. Шөп оратында істейтіндер сонда түнеп, сонда тамақтанады. Бәзекең мені көзімді ауылдан жойғалы отыр.

Қарсыласар менде шама жоқ. Бригадирге мінгестім де, кете бардым.

Текестің арты өңірі тоғайлы алқап, саздауыт. Шөбі қалың. Шөп машина еркіндеп жүре алмайды. Шөпті жігіттер тоғай арасындағы алаң-алаңнан шалғымен шабады. Мая салатын жерге шөмелені арқанға орап, атпен сүйреп жеткізеді.

Атқа бала мінеді, ол — мен.

Мая салушы Жылқыбай, менің ескі «досым».

Орта қазан Текестің бергі солтүстік қабағында, әрі биік, әрі ашық тақыр жазықта. Тоғай арасында маса көп, бұл арада аз.

Күлімбала енді үйде күндіз де, түнде де жалғыз өзі.

Түнде мен қоста жатып, жөндеп ұйықтай алмаймын. Үйдегі жас жеңгемді ойлаймын. Көзім ілініп кетсе, жаман түстер көрем. Түсімде Бәзілді көрем. Әне, ол шылымды бұрқ-бұрқ сорып, жеңгемнің

керуетінің үстінде отыр. Күлімбала қасында. Ол да шылым шегіп отыр. Екеуі сықылықтап күле ме-ау. Бірін бірі құшақтап, бірінің аузына бірі түтін үрлеп ойнай ма-ау! Мен төр алдында өтірік ұйықтаған болып жатыр екенмін деймін.

Мен енді шыдамаймын. Айқай салып тұра ұмтылғанда, өз дауысымнан өзім оянып кетем. Сөйтсем, қос басында жатырмын. Қасымдағы адамдар қоса оянады. Жылқыбай маған зекіп ұрса бастайды: «Не көрінді, ей! Бірдеңе басып жатыр ма! Осы неменің дені сау емес қой деймін!».

Менің шошып оянуымды әркім әр саққа жориды.

- Шешесі түсіне кіретін шығар, — дейді біреулер.

- Етпетінен жатып, бастырылып қалған ғой, — дейді екіншілер.

Кейде шошып оянған соң, қасақана, әлдененің шалығы тиген тәрізденіп, бақырып жылай берем. Қос басындағыларды дүрліктіріп түгел оятам. Талайға дейін жұбанбай, әлек қыламын. «Не болды? Не түс көрдің? Айтшы».

Мен ештеңе де айтпаймын, үйге барам деймін.

Түсіме шешем кіретіні ол да рас.

Өсти-өсти мен, шынында да, ауру бола бастадым. Бірдеңеге қатты ренжісем, ашулансам, етім қызып шыға келеді. Екі шекем солқылдап, басым ауырып, жатып қаламын. Бұндай кезде дүниенің бәрінен безер болам. Нәр татып алмаймын. Айқай-шуды жақтырмаймын, тек өлі тыныштықты қалаймын. Басымды таңып алып, жатқанды білем. Не ұйықтап тұрсам, не құссам, сонда тәуір болам. Жұрт енді мені:

- Бұның басының сақинасы бар, — дейтін болды.

Күнде түсте тамақтануға Текестің суынан өтіп, Орта Қазанға келетінбіз.

Орта Қазан маса аз, дөңес жерге тігілген оқшау киіз үй. Мұқамедидің Қант дейтін әйелі тамақ жасайды. Таңертең шай, кеште шай. Түсте кейде шай, кейде талқан көже.

Оқта-текте өлген малдың еті келіп қалады. Тартқыласаң, тіс өтпейтін көк жасық шандыр.

Бір күні, әдеттегіше, түскі үзіліске шықтық. Атты-жаяулы шұбап, Текестің арты бетіндегі Орта Қазанға келе жатырмыз. Мәссаған безгелдек! Тоғайдың ішін қаптаған су басып кеткен. Көктен түскен су емес, әрине. Шілденің нағыз ыстық кезінде тау басындағы Қар ағыл-тегіл ериді де, Текеске құяды. Әншейінде моп-момақан болып жататын Текес өстіп шарасынан асып тасиды.

Бүгін күн ерекше ыстық болған еді. Соған орай Текестің тасуы да сойқан екен. Судың түсі қызыл күреңденіп өзгеріп кеткен. Тоғай ішіндегі су мұнша болғанда, Текестің өз арнасынан дәл қазір көлік өтіп болмайды. Атты да, адамды да жаңқа құрлы көрмей, ағызып әкетеді.

Шөпшілер Орта Қазанға бара алмай, қаңтарылып тұрмыз. Не істеу керек? Көпір мен Қостөбенің тұсында. Көпір айналып баруға тым алыс.

Маяшы төрт адам. Шөмеле салушы төрт-бес әйел және бар. Бәріміз он шақтымыз.

- Мен барып, тамақ әкелейін. Судан өте аламын, — дедім.

- Қалай өтесің?

- Жүзіп өтем.

Жұрт жамырап кетті: «Қой! Сумен ойнама! Ағып өлесің», — дейді біреулер. Біреулер: «Өлгің келсе, бара ғой», — дейді. Үшіншілер: «Бұл өлмейді. «Текестің суы арық емес пе, Бердібек балық емес пе?» деп бекер айтылды деймісің. Барсын», — дейді.

Мен баратын болдым.

Тоғайдағы судың біраз жеріне дейін атпен кешіп келдім. Әрмен қарай терең, жұмыстан қажып жүрген арық атқа сену қиын. Атты сол арада қалдырмақ болдым. Бар киімімді шешіп, ердің үстіне байлады. Енді, міне, тыр жалаңашпын. Труси менде жоқ-ты. Шалбармен жүзе алмайсың.

Тоғай ішіндегі судың өзі көкірегімнен келеді.

Монтиып жататын Текес көк долы дарияға айналған. Жүрексініп біраз қарап тұрдым да, қойып кеттім. Құлаштап жүзіп келем. Өзіме өзім сенем.

Атын күндегіден қатты. Маған ырық бергісі келмейді.

Жаға жақын. Міне, қолым ілінді.

Тыр жалаңаш болып жағада тұрмын. Ар жағымда жүз метрдей жерде киіз үй. Орта қазан. Онда қазір тым-тырыс. Судың бұ жақ бетінде істейтін басқа шөпшілер тамақтанып, тарап кеткен.

Не істеймін? Тапайдың тал түсінде тыр жалаңаш қалай барам?

Бармай және болмайды.

Киіз үйге қарай жүгіріп келем. Кім болса, сол болсын, үйге тез кіріп, қолыма іліккен киім, бірдеңемен тәнімді бүркей қалмақпын. Есік түсірулі, тым-тырыс. Үйге жақындап қалдым.

Кенет, киіз үйдің есігі жалбаң етіп ашылды да, қолында тегеші бар қант шыға келді. Ол үйде жалғыз екен. Тыр жалаңаш жүгіріп келе жатқан мені көріп, шайтан көргендей баж ете қалсын. Қолындағы қамыр салған тегеш құлап қалды. Менің бөгеліп, түсінісіп жатуға уақытым жоқ. Тоқтамастан, үйге зып беріп кірдім де кеттім. Керегенің көгінде Мұқамедидің ұзын шекпені ілулі тұр екен. Үстіме

соны жамылып, далаға қайта шықсам, Қант жоқ. Сөйтсем, жаулығының ұшы желбең-желбең етіп анадайда безіп барады.

- Қант! Қайда зытып барасың? Бұл мен ғой!

Қант сенбегендей таңырқап қарап қалыпты.

Ақыры таныды. Уһілеп, бырбық қолымен жүрегін ұстай береді:

- Ой, қу шешек! Тырдай боп жүгіріп келе жатқанға, қайдан білейін. Шайтан екен деп қалдым.

Мен күлкіге қарық болып жатырмын.

Біреу шыны ыстық шай ішіп, әлденіп алдым. Енді ар жақтағы шөпшілерге тамақ алып қайтуым керек. Қазанға қарып пісірілген үлкен бір жаппа нан берді Қант.

- Бұны қалай әкетесің?

- Бір шүберек бер. Соған орап, арқама байлап алам.

Қанттың үлкен қызыл шыт дастарқаны бар екен. Қинала тұрып, әрең дегенде соны берді. «Дастарқаным ағып кетіп жүрмесін» деп таптап айта береді. «Байқа, су жаман, өзің атып кетіп жүрме» демейді.

Су бойына дейін Мұқамедидің шекпенін жамылып келдім. Қант анадайда қарап тұр. Нанды арқама келтіріп, дастарқанды мойныма байлап жатырмын.

Шекпенді сыпырып тастап, суға қойып кеттім. Жотамдағы нан су болмас үшін, кеудемді, мүмкін болғанша, көтере малтуға тырысам.

Шөпшілер риза болып, қаужандасып қалды. Төбемнен төгіліп жатқан мақтау сөздер қаншама!

КӨНЕ ЗАТТАР МУЗЕЙІ

Төртінші оқымаққа тағы да Сүмбеге келдім.

Нағашым үйі бұрынғы тамда емес. Ол арадан кешіп, басқа тамға кірген. Бүлкең-бүлкең еткен көп қаракөк қоян бар емес пе? Ескі үйдің түбіне солар жеткен екен. Іргеден үңгіп қазып алған қалың іннің бірінен бір күні түн ішінде сарқырап су кіре бастайды. Төр алдында жатқандар дүркіреп шошып оянады. Шам жағып қарайды. Сөйтсе, қоянекең інді қаза-қаза үйдің сыртындағы су ағып жатқан арыққа жеткен екен. Арықтағы су үйге қарай лап қойған.

Онсыз да асты шылқып жатқан су там енді тұруға жарамсыз боп қалған.

Осыдан соң атам қоян атаулының бәрінің басын кесіпті. «Енді қоян асырасам, екі көзім желкеме бітсін!» — деп, ант ішіп отыр.

Нағашымдар отырған қазіргі үй де бұрынғы үй секілді үш бұлың қоржынға ұқсас. Бір бөлмеде өздері тұрады, ортаңғы бөлмеде ас дайындалады. Кітап бетіндей ғана ойық терезесі бар оған жалғас үшінші бөлме қойма. Онда әр алуан зат сақталады.

О, бұл бөлмеде жоқ нәрсе жоқ!

Қап-қап арпа, бидай, қыста жағатын отын (қурай, тезек), сонау көшпенділік заманда баспана еткен киіз үйдің уық, керегелері, киіздері. Ескі ер-тұрман, т.т. Қысқасы, бұл бөлмеде не зат бар екенін түгел санап шығу мүмкін емес.

Одан да сіз кіріңіз де, өз көзіңізбен көріңіз.

Мынау үңірейген үлкен қуыс — есік. Төбеңізді соғып алмай, еңкейіп, байқап өтіңіз. Жарық бұл бөлмеге кітап бетіндей ойық

терезеден емес, негізінде, осы есіктен түседі. Сыртқы есік жабық болса, бұнда тас қараңғы. Сыртқы есік ашық болса, осындай алакеугім.

Қапа болмай, аз ғана сабыр етіңіз. Кім де болса, көзі үйреніп болғанша өстеді — ештеңе байқай алмайды. Әне, енді көріне бастады. Анау бұрыштағы текшелеп жиналған зат — тезек. Отан қатарлас қаттап тізіп тастаған қалың бау — ши-қурай. Бұның бәрі Бөпке апамның қыста жағу үшін тасып жинай берген отын қоры. Анау үйіліп жатқандар әлгі айтқан киіз үйдің аташ, киіздері. Мынау үлкен фанера жәшікте үн сақталады. Анау кішірек жәшікте кебек, кебектің іші толы жұмыртқа.

Тоқтаңыз! Төбе жақты байқап алмай, ілгері қарай баспаңыз. Ондай ағаттық істесеңіз, өкінесіз. Көне, жоғарыға қараңызшы. Белағаштың қуыс-қуысына, төбені жапқан сырғауыл мен талға жыпырлатып іліп тастаған, сүмеленіп шаң басқан мынау нәрселердің бәрі-бәрі де қажет заттар. Қажет болмаса да, атам қажет деп, тастамай, іліп қойған. Ескі бесік, ердің күмістеген жүген-құйысқаны, аузы салпиған ескі бәтеңке, ескі пиманың қонышы, тот басқан көсеу темір, сынық шалғы, сапсыз орақ...

Жоқ, бұл бөлме қойма ғана емес. Сембай әулетінің бәз заманнан бері пайдаланған көне заттарын сақтайтын музей тәрізді. Осындағы әр бұйым әр заманның куәсі, көзі есепті.

- Ата, анау бесік қашан жасалған? — деп сұраңызшы.

- Әкемнен қалған бесік, — деп жауап береді Сембай атам.

Сонда бұл бесікте, ең бері болғанда, үш ұрпақтың бала-шағасы тербеліп өскен.

- Ал мынау қамшы ше?

- Жігіт кезімде Бөпкені аларда осы қамшыны ұстап барған едім.

- Ал мынау ескі күміс белбеу?

- Бұл әкемнің әкесінің белбеуі екен. Қайын атасы зергер адам болып, оған оны сол сыйласа керек.

Қаңсыған көне заттардың әрқайсысының осындай әріге кетіп жатқан тарихы бар.

ҚАПАСҚА ҚАМАЛҒАНЫМ

Күнде кешқұрым, өрістен мал қайтатын кезде, бала-шаға табынның алдынан шығамыз. Жан сақтап отырған бір-бір сиырымызды тосып алып, үйге айдап келеміз. Әдетте, ала сиырды қарсы алуға Рамазан екеуіміз шығатын едік. Бір күні, Рамазан сырқаттанып қалды ма, есімде жоқ, қолыма жіңішке бір шыбықты ұстай салып, дағды болған қызметіме мен жалғыз кеттім.

Табын Сүмбенің сайының ішіне жайылады. Қарындары шеңбірек атып тойынған мама сиырлар қара жолдың бойымен шұбап келе жатыр. Бұзауын сағынған кейбір шыдамсыз құнажындар жіңішке дауысымен өңешін соза мөңіреп, «мен келе жатырмын» деп хабар беріп қояды.

Біздің жасамыс ала сиыр өзін маңғаз ұстайды, жөн-жосықсыз мөңіремейді. Әне, ол екеуіміз бірімізді біріміз алыстан таныдық. «Маған келе жатырсың-ау» дегендей, ала сиыр алдыма түсіп, айдалуға бейімделе берді.

Жалаңаш аяғыммен жолдың май шаңын бұрқ-бұрқ кешіп, қаннен-қаперсіз сиырдың соңында келе жатырмын. Қай жермен қалай жүріп отыруды ала сиыр өзі біледі.

Жолда колхоздың ат қорасы бар. Сол араға келгенде, кенет, ағаштан мылтық, қылыш асынып, жасанып алған үш бала жау көргендей еліріп, қалқадан уралап шыға келді. Үшеудің бірі менің ескі жауым Баймырза. Бұлар мені анадайдан көріп, бұғынып тосып тұрған.

Қарақшылар жолымды бөгеп, қоршап алды. Кеуделерімен қатып, қылыштарын көтере ұстап, қоқаң-қоқаң етеді. Баймырза бұйырып:

- Қайт кейін, — деді.

- Неге?

- Біздің көшемен неге жүресің? Ана өз көшеңмен жүр.

Шатақ іздеген Баймырзаға бұл тек сылтау ғана.

Жігітті намыс өлтіреді. Жалғыз бола тұрсам да, айбарымды сақтауға тырысамын.

- Сенің әкең салған көше ме?

- Қайт деген соң, қайт!

- Қайтпаймын!

Баймырза мен оның нөкерлері енді сөзден іске көшті. Көкірегімнен итеріп, тықсырып, күш көрсете бастады. Баймырза кеудемнен бір түйіп қалса, мен де бір түйіп қалам. Ол екі түйсе, мен де екі түйем. Түйген олай емес, бұлай деп, есемді жібермеуге тырысам.

Жерде жұдырықтай тас жатыр екен. Соны тез еңкейіп, іліп алдым. Ал бәлем, енді мен даты құр қол емеспін. Аналар қылыштарымен ұратын болса, мен бас, көз демей, таспен ұруға дайынмын.

- Ал ұра ғой, — деп Баймырза кеудесін алдыма тосып, қасқая қарайды.

- Сен ұр!

- Жоқ, сен ұр!

- Сен ұрсаң, мен де ұрам!

Төбелесқой Баймырзада өткірлік те, шапшаңдық та бар еді. Тас ұстаған қолымнан қалай шап бергенін байқамай да қалдым. Екеуіміз

алысып жатырмыз. Баймырза маған қарағанда сүйектілеу әрі күштілеу. Айт десе, шап беруге дайын тұрған екі көмекшісі тағы бар. Мен лезде-ақ үшеуінің астында қалдым. Бір аяғымнан басып, атаманның өзі өр кеудеме атша мініп алды.

Менің ашуым шетіне жеткен. Беріспеудің бар әрекетін істеп жатам. Бұлқынып, тыпырлаймын, Баймырзаны желкеден теппек болам. Аузыма іліккен жерін бөксеріп, тістеп те алмақпын.

Бірақ үшеудің аты үшеу, әлімді келтірмейді. Баймырза кеудемді одан бетер жаншып, екі қолымды екі жаққа тарбита жерге тіреп, ұстап алған.

- Ағатай де. Жалын. Жалынсаң, тұрам, — дейді.

Басымды кесіп алып жатса, жалынармын. Жалынбақ түгіл, жеті ата, жеті бабасынан тартып, тілімнің жеткенінше тұздықтап тұрып боқтаймын. Құдай күшті мол етіп бермесе де, қалақайдай ащы тіл берген. Баймырза мен оның серіктерінің ар-ожданын пышақша тілгілейтін небір аяусыз уыт сөздерді тауып айтам. Өлген-қатқан, тірі жүргендерінен бір де біреуін құр тастамаймын.

Баймырза мен оның нөкерлері одан бетер егесе түседі.

- Бір жіп тауып әкеліңдер! Иттің баласының аяқ-қолын байлап, шұңқырға тастайық!

Нөкерлерінің бірі қораға кіріп кетті де, жіп тауып әкелді. Үшеулеп, қолымды артыма қайырып байлап жатыр.

- Байла! Байла, әкеңнің аузын... Бәрібір, түбінде өшімді бір алармын!

Ат қораның төңірегінде бір кезде балшық жасағаннан қалған терең апан шұңқырлар. Мені соның біреуіне тастап жібермекке үшеулеп сүйреп әкеле жатыр.

Ала сиыр Әлгінде артына бірер Қарап, бөгелгендей болып еді, енді ол да көрінбейді.

- Тастандар! Тастап өріңдер! — деймін сес қылып.

- Шұңқырға тастамай-ақ, өзін мына жәшікпен бастырып тастасақ қайтеді?

- Дұрыс!

- Бері тарт! Бастырып тастайық. Шыға алмай жатсын, бәлем!

Ат қораның алдында астық таситын үлкен арбаның қалың тақтайдан істелген зілдей ауыр қорабы жатқан. Мені соған бастырмақ.

- Бастыр! Бастыр, әкеңнің...

- Ағатай де! Ағатай десең, бастырмаймыз.

Өліп кетсем де, дегенімнен қайтатын мен емеспін.

Қораптың дәл қасына мені етпетімнен сұлатып жықты да, Баймырза тізесімен қимылдатпай басып тұрды. Ана екеуі қорапты оңай аунатып, үстімнен көміп тастады. Табытқа салынған адам тәрізденіп, ауыр қораптың астында қалдым. Тек тұмсығыммен жер сүзіп жатырмын.

Жеңуші әрқашанда мәз. Жеңілуші қор. Үш қарақшы қораптың үстіне шығып, тасырлатып би билейді. Табандарының астында жатқан мені мазақ етеді. Кенет тысырлап өткінші жауын жауа бастады. Үш қарақшы мені тастап, кетіп қалды. Бірдеңе етіп қолдарымды босатып алсам, қорапты қалайда көтеріп, шығар едім. Иттің ғана күшігі Баймырза, бір білегімді бір білегіме қабыстырып, аямай, қатты байлаған. Қанша жұлқысам да шешілмейді, кендір жіп екі білезігімді қиып, ауыртып барады.

Жауын бір мезетте сатырлап күшейіп кетті. Тақтайдың жарығынан үстіме тамшы тама бастады. Тамшыдан қашып, қораптың бір қапталына тақалып, енді бір қырыммен жатырмын. Бұлай жату кішкене жайлырақ көрінеді.

Тірі болсам, Баймырзадан қалайда өш алатыным даусыз. Оның мына көрсеткен қорлығы есімнен, сірә, кете қоймас.

Жауын басылды. Қарақшылар тобынан хабар жоқ. Сиыр айдаған бала-шаға мана-ақ кетіп қалған. Төңірек енді тым-тырыс. Айқай салып бақырғанмен, ешкім ести қоймайды. Жақын маңда тұрған үй де жоқ.

Ат қора қазір иесіз. Колхоз мұнда жұмыс көлігін тек қыста ұстайды. Баймырзалар өздері келіп босатқанша, шыдап жатқаннан басқа лаж жоқ.

Ал олар келмесе ше? Ертең таңертең үй іші мені қайда жоғалып кетті деп іздей бастағанда бір-ақ келсе ше?

Мен өзімді батыр болуға дайындап жүрген адаммын. Егер патша кезінде, әділсіздік заманда тусам, онда революционер болар едім деп ойлаймын. Революционерлер оттан, судан қорықпайды. Айлар, жылдар бойына қол-аяғы кісенделіп түрмеде жатады. Аш-жалаңаш болады, неше түрлі қинау көреді. Сонда да дұшпандарының алдында тізе бүгуді, жалынуды білмейді. Өз дегендерінен қайтпайды. Өлімді қасқайып, бетіне түкіріп қарсы алады.

Сол үшін де революционерлердің аттары тарихта мәңгі қалады.

Иә, мен патша кезінде тумағаныма өкінемін. Ол кезде тусам, қазір атым тарихта жүреді. Балалар мен туралы оқып, менің ерлік істеріме таңырқасады.

- Неткен батыр адам! — деп бас шайқасады.

- Неткен қайсар!

- Неткен төзімді!

- Мен, Құдай ақында, мұнша азапқа төзбес едім. Шынымды айтқан болар едім, — дейді кейбір жаны тәттілер.

Менің рухым, менің Әруағым бүгінгі жас ұрпақтың арасында қызу талас туғызады. Мен оларға кітап бетінен тек күлімсіреп қарағанды білем.

Осы кезде біздің Атымтаев дейтін аға пионер вожатыйымыз бар. Қалтаңдаған тарамыс арық қара жігіт. Өз жұмысына жанын салады. Сабақтан тыс уақытта бізге маза тапқызбайды. Күнде таңертең мектепке сабақ басталардан жарты сағат бұрын келеміз. Атымтаев таң асып шыққан атша бізді сылаң ұрып қарсы алады. Мектептің алдындағы ашық алаңға тізіп тұрғызады да, дене шынықтыру жаттығуларын жасатады. Жүгіртеді. Кешігіп қалсаң немесе келмесең, о, онда ол әкеңді танытады. Мәселеңді пионер жиынында қарайды.

Атымтаев саясатсыз бір ауыз сөз сөйлемейді.

Пионер жиынында не мәселе қаралмасын, Атымтаев әңгімені 1917 жылдан бастайды. Тап тартысы, Ленин, Октябрь революциясы. Барлық сөздің түйіні, міне, осыған келіп саяды.

- Патша заманы болса, сен оқу оқымақ түгіл, қой бағып, құл боп жүрер едің. Осыны неге түсінбейсің? Физзарядкаға неге кешігесің? Ұйықтап қаптын деген де сөз бола ма екен? Бұрынғы заман болса, бай сені таң бозарып атысымен оятып, малға қуар еді. Ұйқы қанбау дегеннің не екенін сонда анық білер едің, — дейді Атымтаев.

— Енді аз жылда бізден басқа елдерде де революция болады. Капитализм жер бетінен мүлдем құриды, — деп, Атымтаев күн демей, түн демей құлағымызға сіңірумен болатын еді. Яғни революция әлі біткен жоқ.

Революцияның көкесі әлі алда! Ол — дүниежүзілік пролетариат революциясы. Мен, тым құрыса, соған қатыссам деп армандаймын.

Осыған іштей дайындалып жүрген адаммын.

Қораптың астында жатып, өзімді өзім сынаймын. Қиыншылыққа төзе алам ба, төзе алмаймын ба? Мына тар қуыс патшаның түрмесі болсын. Мен батыр революционермін. Ал Баймырзалар мені азаптаушы жендеттер.

Мен оларға еш уақытта да жалынбақшы емеспін. Өздері босатпаса, қыңқ деместен жата берем..

Бір күн түгіл, бір ай жатсам да шыдаймын.

Қайта олар келмесе екен, босатпаса екен деп тілеймін. Өйткені талайдан көксеген арманына жеткен адаммын.

Күн кешкіріп, қараңғы тартып барады.

Бір кезде біреудің келе жатқан дыбысы естіледі. Сөйтсем, Қасымқан екен. Менің қамауға түсіп қалғанымды жендеттер өздері айтқан.

Қасымқан оларды боқтай жүріп, мені түрмеден босатып алды. Өзімді өзім ақырына дейін сынап көруге мүмкіндік болмай қалды.

ӨЛЕМ-АУ, ӨЛЕМ!

Баймырзаның ызасы әбден өтіп бітті. Бір емес, екі емес, үш рет ол маған білгенін істеді.

Бірінші рет осы мектепке алғаш келген күні шалқамнан омақастыра жытып, миымды аузыма түсіре жаздады ма? Жаздады. Екінші рет қыруар ақшаға сатып алған жібек белбеуімді шашағын кесіп, істен шығарды ма? Шығарды.

Үшінші рет, бүгінгі істеп отырған ісі және мынау.

Күнбе-күн ол екеуіміздің арамызда талай болып тұратын ұсақ-түйек текетірестер бұл есепке кірмейді.

Жоқ, мен бұған төзе алмаймын — Баймырзаны шексіз басындырып қоя алмаймын. Шешем мені туғанда да қалжа жеген. Мені де ұл деп тапқан. Баймырзадан қалайда өш алуым керек.

Басқаларды қайдам, ал менің қайда жүрсем аңдысқан бір жауым болады. Қостөбедегі жауым Жанбосын еді. Мұнда келіп, Баймырзаны таптым.

Баймырзадан қалайда өш алуым керек. Қалай алам?

Баймырза жалғыз жүрмейді, ылғи да сойыл соғар нөкер жиып жүреді. Ендеше, маған да нөкер керек.

Бір нөкерім дайын, ол — Рамазан. Тек аздап жүрексіздеу.

Тағы бір нөкер таптым, ол — Іргебай.

Іргебайдың үйі бізбен көрші. Әкесі Жаппар қарт адам, аң аулап күнелтеді. Шешесі менің шешем тәрізді о дүниеге сапар шегіп кеткен.

Екі әпкесі бар Іргебайдың. Үлкен әпкесі бойжеткен сойталдай қыз. Осы үйді үй етіп отырған сол. Кішісі мен құралыптас.

Іргеш бізден кіші — екінші оқиды. Біздің көшеде Іргебайдан қу, Іргебайдан шақар бала жоқ. Жаныңа келсе, денесіндегі мың бір құрты жыбырлап, тиіскісі кеп, құтырынып тұрады. Тиіспей қоймайды, тілімен болса да шағып алады. Бүкіл Сүмбеде боқтасуға Іргебайдан шебер бала жоқ.

Аңшылықтан өзге кәсібі жоқ Жаппардың хәл-тұрмыстары нашар-ақ. Екі бөлме үйдің ауыз бөлмесін жауып алуға күштері келмейді. Қар жауса, жауын жауса, ауыз үй толарсақтан саз болып жатады. Сонда өздері бір ғана бөлмеде тұрады. Тамақты сонда ішеді, отын-су да сонда сақталады. Жалғыз сиырдың бұзауы сонда байланады.

Әрі үй, әрі қора.

Есікті ашып кеп қалғаныңызда, жаман бір иіс кеудеңізден соғып, кіргізбейді.

Іргебай, міне, осы үйдің тұрғыны.

Таңертең тұрған соң Іргебай жуына ма, жуынбай ма, білмеймін. Ал бірақ оның қолы мен мойнына, құлағының ішіне жер жоқта картоп ексе болар еді...

Іргештің денесінде қысы-жазы, негізінен, екі-ақ киім болады: қап жейде, тақыр тері шалбар. Екі аяты алты ай жаз жалаң аяқ. Алдына жан салмай зымырап жүгіргенде, тақыр шалбар қаудыр-қаудыр етіп, маңайда жайылып жүрген малды үркітеді.

Іргебай ойын іздеп (әрі шатақ іздеп), Рамазан екеуімізге келуші еді. Бірінші боп өзі тиіседі, үлкен екен деп бізден жасқануды білмейді. Біз екеулеп Іргебайды жығып саламызда, аямай мытып-мытып аламыз. «Ағатай, ағатай! Енді өйтпейін де бүйтпейін», — деп, ол астымызда жатып ант-су ішіп, жалынады.

Босатсаң, періп ұрып жөнеледі. Және жай қашпай, жер-жебіріңе жетіп, боқтап бара жатады. «Әкеңнің аузы... кем иек! Кемтар иек! Кесіліп қалған сор иек» деп неше саққа жүгіртіп шұбыртып боқтағанда, шыдап тұру еш мүмкін емес.

Тұра кеп қашқан Іргебайды біз тұра кеп қуамыз. Аяғы аяғына жұтыспай, бұлдыраңдап жүгіргенде, тері шалбар мықынына түсіп кетеді. Ол оны ышқырынан екі қолдап шеңгелдеп ұстап алады. Жетсең, түлкіше бұлт-бұлт етіп, оңайлықпен ұстатпай, ыза қылады. Әбден құтылмасын білгенде ғана күн ілгері ойбайлап, лақтырған тымақтай боп домалап жата кетеді.

Көлденең қараған адам төрт мүшесінің біреуі қирап жатыр екен дегендей. Ойбайлаған дауысы Құдайға жетеді.

Іргебайды тағы да мытып-мытып аламыз, ол ағатайлап тағы жалынады. Енді одан мүсәпір, одан көнбіс жан жоқ. Айт дегеніңнің бәрін қайталап айтады.

- Ағатай де!

- Ағатай!

- Көкетай де!

- Көкетай!

- Енді тиісsem, ит, шошқа болайын де!

- Енді тиісsem, ит, шошқа болайын! Доңыз болайын! Хайуанның ішінде ең жаман тағы не бар? Соның-ақ өзі болайын! — деп Іргебай артығымен қайталайды.

Іргебайдың бойындағы бір қасиет — оған таяқ өтпейді. Бүкіл денесі ет пен сүйектен емес, темір пружинадан жасалғандай. Ұрып жатсаң, біресе ойбайлайды да, біресе сақ-сақ күледі. Мазағы,

жалынғаны бәрі бірдей. Шымбайына батырып, мейлінше қатты ұрайын десең, өзіңнің қолың ауырады.

Араз кезімізде біз оны «апар-жапар...» деп келеке етеміз, ісіміз түссе, «Іргеш» деп еркелете қаламыз.

Мен, міне, оған Іргеш деп қиылып тұрмын: «Маған нөкер бол, оңбаған Баймырзаларға біз әлі танытамыз.

Олардың қарулары қару ма, тәйірі. Біз нағыз атылатын қарудың өзін жасап аламыз», — деймін.

Шатаққұмар Іргебайға тамақ бермесең, берме, төбелес тауып бер. Ол менің ұсынысыма қуана-қуана келісті.

Рамазан мен Іргебай — нөкер, мен — командир. Енді тек қарулану қалды.

Шындап қарулану.

Кәдімгі тарс етіп атылатын наганның өзін жасамақ болдым. Бәлем, Баймырзаның үрейін мықтап бір ұшырмақпын. Көзден атып жазым қып, пәлесіне қалып жүрмеймін, әрине. Басынан асыра гүмп еткізсем де, екі көзі алақандай болмай ма?

Менің атағы жер жарған конструктордың иығында тұру үшін жаралған тапқыш басым шын наганды қалай жасауға болатынын оп-оңай-ақ ойлап тапты.

Атамның көне заттар «музейінде» бел ағашта шылбыр тәрізді жіңішке, іші қуыс мыс түтіктер қыстырулы тұратын. Соның бірін дүниеқор қартқа білдірмей жымқырдым да, нөкерлеріммен бірге үй маңынан аулақ оңаша кетіп, іске кірістім. Түтіктен бір сүйемдей кесіп алдым. Бұл — болашақ наганның стволы. Ағаштан істелген ойыншық наганның үстіне әлгі стволды екі жерден сыммен буып бекіттім. Стволдың түп жағы қайырып жапырылған, бітеу. Дәрі аузынан салынады. Түбіне тақау арадан егеумен егеп, тебеннің

көзіндей тесік жасадым. Дәріге осы арадан сіріңкемен от бермекпін. Сонымен, кісі өлтіруге жарайтын сұсты қару оп-оңай дайын болды.

Іргебай тақыр шалбарын қаудырлатып үйіне жүгіре жөнелді де, аңшы әкесінің оқ-дәрі сақтайтын қобдиынан бір уысқа жуық дәрі ұрлап әкелді. Шырпының күкіртін уатып салса да атылар еді. Мүмкіндік боп тұрғанда, шын дәрімен атқанға не жетсін!

Стволға әуелі шақтап дәрі салынды. Одан соң қағазбен тығындалды. Оқ орнына бірнеше түйір тас салынды. Және тығындалды. Енді айбынды қаруды тек атып сынау ғана қалды.

Үй маңынан алыс кетіп атпасақ, атам естіп, сезік алуы мүмкін. «Үлгілінің» бас жағындағы жаман тамдарға қарай келе жатырмыз. Құр далаға атпай, сауысқан, қарға атып, мылтығымыздың керемет күшін көзбен көріп білгенше асығыспыз.

Содан кейінгі кезек менің ата жауым Баймырзанікі.

Ауыл маңында не көп — қарға көп. Жарбиған бір қарға тамның қырында ары қарап қонақтап отыр. Бізден сезік алып, ұшайын демейді. Бізді тіпті адам орнына оқынбайды. Шамасы отыз метрдей жақын кеп, тұра қалдым.

— Ал ат!

Әскери адамдардың тік тұрып наған атқанын көргенім бар. Соларға ұқсап, бір аяғымды алғарақ жіберіп, көздеп тұрмын. Іргебай мен Рамазан екеуі екі жағымда.

Қарға тіпті селт етпейді. Тигізбей қал деп, мені келеке еткендей, жалпиған жон арқасын қайта тоса түседі.

Стволдың түп жағына, тесікшенің дәл аузына тақап бекітілген шырпы талын сіріңке қорабымен сүйкеп келіп қалайын. Бжт!

Бұдан соң не болғанын есіме алсам, күні бүгінге дейін денем түршігеді. Жарқ еткен Қызыл жалын беті-басымды көміп кетті. Наган ұстаған қолымды Әлдекім керемет қатты күшпен артқа қарай серпіп лақтырып жіберді. Көзімді тарс жұмып, мәңгіріп тұрып қалдым.

Көзімді қайтадан ашсам, көкала түтіннің ішінде түр екенбіз. Бармысыңдар, тірімісіңдер дегендей екі нөкеріме қараймын. Бар, тірі, бірақ екеуінің де түрлері түр емес. Көздері бақырайып, боп-боз боп, қандары қашып кеткен. Сия шашыраған тәрізді шұп-шұбар бірдеңе беттеріне жұғып қалған.

Менің қолымдағы наган қайда? Наган жоқ.

Неге екенін білмеймін, жарбиған жаман қарға өлмек түгіл, ештеңе де болмаған. Анадайда қалбақтап ұшып бара жатыр. Артына жалтақтап қарап қойып ұшады. Өлмесе, өлмесін, зәресі зәр түбіне кетіп, қорықты.

Наган табылды. О, ғаламат! Жерде жатыр, стволдың орнында оттан суырып алған мыж-тыж жаман қара темір...

Біртіндеп есімізді жиып, бірімізді біріміз, не болғанымызды зерттеп, қарап жатырмыз.

Іргебайдың шекесін оқ сызып кеткен, болар-болмас қан шығады. Қолына жұққан қанды көріп, дереу жылап жіберді.

- Өй, неге жылайсың?

- Өлем-ау, өлем! — дейді Іргебай.

- Осыған да кісі өле ме екен?

- Оқ тиген адам өлмегенде...

Іргебай жылап-жылап басылды. Сірә, өлмесіне көзі жетсе керек. Бірақ оның есесіне:

- Мен саған нөкер болмаймын! — деп, үзілді-кесілді бас тартты.

ЖОЛ ҮСТІНДЕГІ КЕЗДЕСУ

- Алматыдан оқудан ағаң кепті. Саған бастан-аяқ жаңа киімдер әкепті! — деген мен үшін дүниеде теңдесі жоқ, қуанышты хабар жетті. Өзімді қоярға жер таппадым, Қостөбе, қайдасың деп, жаяу тартып жөнелдім.

Қол көтерсең, бірі болмаса, бірі тоқтай қалатын қазіргідей машинаның ағылып жатқан кезі емес. Арбаның өзі сирек. Даланың төсін шұбалып тіліп өткен шаңдауыт қара жолға түсіп ап, жалаң аяқ тартып келем.

Бастан-аяқ жаңа киімдер... Не киімдер екенін тез барып көргенше ынтықпын. Үстімдегі мынау жаман салабалардан құтылатын, маған да жаңа киімдер киетін заман болады екен-ау.

Мектепке бармаған кезім. Шешем қызыл ала шыттан қолмен көктеп, жейде тігіп берген. Соны киіп, қуанып, көршілерден байғазы сұрап жүрмін. Жанбосын кездесе кетті. Менің мақтаным еткен жейдемді нұсқап:

- Қызтеке, қызтеке! — деп келеке ете бастады.

Мен әуелі түсінбедім. Сөйтсем, «қызылды тек қыздар киеді, сен енді қызсың» деген сөзі екен.

Мақтанудың орнына, сосын, қорланатын болдым.

Ескі былғары етіктің қонышын бастатып, аяғыма шап-шақ етік тіккізіп берген. Әлгіні киіп, құр ат мінгендей жетісіп қуанған едім. Жас кезімнен осы екі уақиға менің есімде қалыпты.

Бұдан басқа жаңа киім киіп қуанғанымды біле қоймаймын.

Сөйтіп, Қостөбеге жаяу келе жатырмын.

Бұл, сірә, октябрьдің іші болуға керек. Аспан сол күні құбылыңқы. Жентек-жентек түсі суық бұлттар шығысқа қарай ауыр сырғып көшуде. Бұлт қарасы біртін-біртін қалыңдай түсетін тәрізді. Менің бет алдымнан ызбар жел соғады, омырауымнан кірген жел қойын-қолтығымды аралап, денемді тітіретіп өтеді.

Қарасұр бұлттар әрі түнеріп, әрі төмендеп келеді. Әне, тысырлап тамшы тама бастады.

Мен бұл кезде Сүмбе мен Ұштың дәл екі арасында, Қара моланың желкесінде келе жатырмын. Айдала. Жолдың асты-үсті құлазыған аңыз. Жаңбырдың тысырлауы жиілей бастады. Құлағымды, маңдайымды тамшылар сап-салқын болып шертіп-шертіп өтті. Бір тамшы тәмпіш мұрнымның ұшына тиді.

Жаңбыр лезде нөсерге айнала бастады. Үдеп, көп жауатын түрі бар. Не істерімді білмеймін, жақын маңда жүгіріп барып бас сауғалар пана жоқ.

Не болса да көндім.

Нөсер де ештеңе емес екен. Тамшы орнына аспаннан бармақтай-бармақтай бұршақ түсе бастады. Нағыз масқара енді болды. Түйе құмалағындай көк соқта шымыр бұршақтар жерді түтіп, тесіп жібере жаздайды. Баскиімсіз шекеге дөңк ете қалуы таспен ұрғаннан бір кем емес. Пешпентімнің жағасын екі қолдап созып, құлақтарымды бүркеймін. Тақырайған төбем сонда да ашық, бұршақ екіленіп төбеке, қолымның сыртына келіп соғылады. Қолы қатты біреу аямай шертіп жібергендей тыз еткізеді.

Бұл да ештеңе емес екен. Келесі бірнеше минуттың ішінде жер беті бұршақтан әппақ ақ қарға айналды. Жалаң аяқпын ғой! Енді қалай жүрем? Қар-бұршақтың суықтығы мұздай, табанымды қарып, өлтіріп барады, ызғары шекемнен шығады.

Ақ көрпесін жерге төсеп тастады да, бұршақ басыла қалды. Селдіреген сұйық бұлттың арасынан жарқыраған күн көрінді. Одан маған не пайда? Жол шетіндегі биік бір шидің ық жақ тасасында алақандай қара жерде бүрісіп, жан сауғалап тұрмын. Дүниені сел алғанда бір түйір томарға шығып аман қалған қоян тәріздімін. Енді мына жолмен кім өтер екен? Мені мына ауыр халден кім құтқарар екен?

Егер ешкім кезікпесе, қашан бұршақ еріп, жол қарайғанша өстіп тұра бергеннен өзге лаж жоқ.

Бірақ кездеспеуі мүмкін емес. Бұл аймақтағы үлкен жол тек осы. Халық үзбей қатынап жатады.

Ура! Мен неткен бақытты едім! Құдай мені өлтірмейін деген екен. Сүмбе жақтан бір аттық арба зырлатып келеді. Ұшқа тоқтамай, Қостөбеге бірден баратын арба болса игі еді.

Арба жақындап қалды.

Ұшқа барса да маған бәрібір. Ұшта Зәуре жеңешем мен Қағаз аға бар. Сол арада шай ішіп жылынып, жолдың қараюын тосам.

Арбаға биік қара ат жегілген. Жалғыз адам. Жолдың ауырлығын елеместен, екпіндеп қатты келе жатыр. Яғни жүгі жеңіл. Мен арбаның алдын торып, жолға қарай жүгірдім. Кім де болса, менің мына хәлімді көріп, отырғызып алатынына сенімім кәміл.

Рессорлы жеңіл арбаның үстінде маған қодия қарап отырған жасөспірім, сөйтсем, Жанбосын! Менің ескі жауым әрі жерлесім. Астында арбаның он бойына қарай ұзынынан сұлатып салып қойған бір қап ұны бар. Сүмбеге диірменге барып келе жатқанын бірден білдім.

Жанбосын мені танып, тоқтар емес. Атына одан бетер қамшы басып, зырлатып өте шықпақ. Мен ақ бұршақты жалаң аяғыммен шалп-шалп кешіп, арбадан қалмай, жалынып жүгіріп келем:

- Ағатай, Қостөбеге дейін ала кетші!
- Ат тарта алмайды, алмаймын.
- Ағатай, Қарашы, аяғым үсіп кететін болды!
- Үсісе қайтуші ем? Жалаң аяқ неге шығасың!
- Ағатай, сөйтші!

Мен енді Жанбосыннан рұқсат күтпей-ақ, арбаға арт жағынан жабыса бастадым. Жанбосын өңін суытып:

- Түс! Түс! — дейді.

Мен тыңдамадым. Мені біраз бүрсеңдетіп жүгірткісі келген ойыны шығар деп ойладым. Арбаның кіндік ағашына мініп те алған едім.

- Түс деймін! Ұрам! Түсесің бе, жоқ па?

Мен әлі де болса Жанбосынның домбытуы шығар деп, түспедім.

Сөйтсем, әлгі ит нағыз жансыздың өзі екен. Шұбалған арба қамшымен тартып келіп жіберсін. Жұқа киімнің сыртынан шың етіп осып түсті. Жаныма батып кетті.

Бұл аз дегендей, тағы ұрғалы келеді.

Амалым жоқ, арбадан секіріп түсіп қалуға мәжбүр болдым. Жанбосын енді қарқылдап күліп кетіп барады.

Тілім жеткенінше сыбап боқтап жатырмын.

Анадай ұзаған соң, Жанбосын атының басын тежеп, тоқтайын деді. Маған қарап дауыстады:

— Кел, отыр!

Бәсе, ала кетпей, не көрініпті. Қап, боқтауым асығыстау болған екен!

Арбаға қарай жүгіріп келем.

Жақындап қалдым.

Жанбосынның бұл мазақтауы екен. Кенет, мен жеткенше, атына қамшы басып, қуа жөнелді. Мен ақ бұршақтың үстінде ақымақ болып бүрсеңдеп қала бердім.

Тағы да бір шидің қарайған түбін басып тұрмын. Табаным мен саусақтарым бұршаққа тоңып, қып-қызыл болып кеткен. Тызылдап ашып, жанымды көзіме көрсетеді. Шіркін-ай, тым құрыса, баскиімім болар ма еді. Ойланып-толғанбастан, аяқтарымды соған орап жылытар едім.

Кенет, Сүмбе жақтағы ойдан бір салт атты шыға келді. Бөрік, шекпен киген егде адам. Астындағы бие болса керек, сипап қана қамшыланып, бұлкек желіспен келеді. Нағашымдардың Үсейін дейтін жамағайыны болушы еді, сол екен.

Үсейін мені мүсіркеп кетті, артына міңгестіріп алды. Тоңған аяқтарымды шекпенінің ұзын етектеріне орап, биенің майда желісімен лезде Ұшқа алып келді.

Үш құп-құрғақ, бұл араға бұршақ та, жауын да тамбаған.

ЖАҢА КИІМДЕРДЕН КӨРГЕН АЗАБЫМ

Бастан-аяқ түгел болмаса да, ағайымның маған біраз сыртқы киімдер әкелуі рас екен. Тері жағалы қыстық бобрик пальто, калошымен жаңа сұр пима әкелген. Жүні сабалақтау малақай алып келген. Жазда киімнің бар-жоғы онша білінбейді, жалаң аяқ, жалаң бас шапқылап жүре бересің. Киімі жоқ адамның қор болып бітетіні қыстыгүні. Ағайым маған киім сатып аларда көптен-көп осыны ойлаған.

Өмірі киім киіп жарымаған, базар киімін иығына да іліп көрмеген мен байғұста қуанғаннан ес қалмады. Пальтоны да, малақайды да, пиманы да (әрине, калошымен) киіп алып, былай-былай жүріп қараймын. Жаңа киімнің аты — жаңа киім, үстіме қонымы да, денеме сезілуі де мүлдем бөлек. Айнаға қарап, өзімді өзім танымай қалғандай болам. Иә, «Адам көркі — шүберек, ағаш көркі — жапырақ» деп бекер айтылмаған. Күндегі жарбиған жаман емеспін, сүйкімді, әп-әдемі болып шыға келгем.

Шіркін-ай, дәл қазір далада қыс болса деп тілеймін. Қар борап, аяз шытынап тұрса. Мына киімдермен аяғымды шіреп басып көшеге шыққан болар едім. Жұртқа көрсетіп, мақтанар едім.

Жер қара, күн жылы кез. Бұл киімдермен қазір көшеге шықсам, мақтаншақтың өзі болып қаламын.

Үстім көпсіп, терлеп барам. Жаңа киімдерімді сонда да шешкім келмейді. Малақайдың құлағын біресе түсіріп, біресе түріп киіп қараймын. Иә, енді маған қыстың қандайы да қорқынышты емес.

Төсекке жатқаннан кейін де ойлағаным ағайым Әкеп берген жаңа киімдерім. Үйде жеке өзім болсам, мен оларды киіп жатып ұйықтаудан да тайынбас едім.

Алматыда оқыған бірнеше айдың ішінде-ақ Сатылған ағайым кәдімгідей өзгеріп, мәдениеттеніп қалған. Ақ жейдеге галстук тағатын болған. Галстукті ауылда тек балалар тағады және қызыл галстук. Ал ағайымның мойнында көкала галстук. Мен үшін бұл сөлекет болып көрінеді.

Ауылдағы кемпір-шалдар Сатылғанға үдірейе қарасады. Қайбірі қасына шақырып алып:

- Қарағым, мойныңдағы не зат? — деп сұрайды.

Ағайым күліп жауап береді:

- Бұл галстук.

- Оқыған балалардың бәрінің мойнына өстіп байлап жібере ме?

Шын сұрақ болсын, кекесін сұрақ болсын, Сатылған ашуланбайды. Одан бетер күле түсіп, дұрыстап жауап береді. Қалада галстукті жұрттың бәрі тағатынын, магазинде еркін сатылатынын айтады.

Кемпірлер ауыздарын сылп еткізіп:

- Құрып қалсын, ит құсатып адамға қарты бау таққаны не сән екен, — дейді.

Мұндағы жұрттың ұғымында галстук тағу — ол өкіметші болудың, комсомол болудың және бір нышан-белгісі тәрізді. Ескілік салт-санадан алшақтау, орыстану. Әсіресе қарттар жағы Сатылғанның бұл мінезін құп ала қоймайды.

Қалада ағайым әрқилы болып суретке түскен, өзінің бірталай сурет-карточкаларын әкелген. Төр жақ бұрышта үстіне кітап-журнал жиналған стол бар емес пе? Сол тұсқа қабырғаға газет қағып, газетке бірсыпыра суреттерді шет-шетін кіргізіп іліп қойған.

Үйге келген қарттар осы суреттерге көп үңіліп қарайды. «Адамның өзінен айнытпайды екен», — деп, ғажап қалып, бастарын шайқасады. «Орыстан өнер қалған ба» деген тәрізді сөздер айтады.

Мен әлі күнге суретке түсіп көрген емеспін. Колхоздарда сурет тартатын адам жоқ. Суретке түсу, қағаз бетінде түр-түсім қандай болып шығатынын көру — ол менің аңсаулы арманымның біреуі.

Кім де кім суретке түссе, мен оны бақытты деп қараймын. Сатылған ағайым, міне, бақытты.

Сүмбеде жаяу қайтып келе жатырмын. Ағайым әкеп берген жаңа киімдерімді түгел орап, көтеріп алғам. Аға-жеңгем:

- Қазір күн жылы, бәрібір кимейсің, тастап кет. Соңынан қатынаған адамнан беріп жібереміз, — деп еді. Көнбедім. Өлгенде көрген киімдерімді көзімнен таса етіп шыдай алатын емеспін.

Нағашыларыма көрсетіп мақтанғанша және асықпын.

Күн бүгін жылы, жарқырап тұр. Айдала, қара жолдың үсті. Не алдымда, не артымда менен басқа қыбыр еткен пенде жоқ. Мынау елсіз далада жаңа киімдерімді тағы да түгел киіп аламын. Тағы да қақаған қыс болып тұрмағанына өкінемін. Екі қолымды қалтама салып, біраз жер жүріп барам. Содан соң жүгіремін, Құдайдан қыстың тез түсуін тілеймін.

Жаңа калоштың ізі жолға мөр басқандай болып түседі. Мен оған үңіліп, тамашалап қараймын. Бір кезде Жанбосынның аяғындағы бұжыр табан бәтеңкенің ізіне сонша қызығатын едім. Мен үшін ол қол жетпес арман еді.

Сөйтсем, арманы қалай орындалғанын адам білмей де қалады екен.

«Ағасы бардың жағасы бар» деген рас сөз-ау. Мен осы жолы Сатылған ағайыма шексіз разымын.

Өмір бойы осындай дәрменсіз балалық халде тұрып қалмайтын шығармын. Мен де өсіп, ержетермін. Мал табармын. Сонда ағайымның осы жақсылығын он есе, жүз есе қайтармасам, ит болайын.

Сонау көз ұшынан адам қарасы көрінсе, үстімдегі киімдерімді дереу шешем де, орап алам. Күн жылы, жер қарада қыстық киіммен қорбиған қандай есуас демей ме?

Біраздан соң шаршай бастадым. Қалың пальто, пима, малақай, калош жаяу адамға бірсыпыра жүк екен. Сүмбеге қас қарая әрең жеттім.

Менің бір құшақ жаңа киімдер арқалап келуім нағашым үйіндегілерге ғажап әсер етті. Рамазан мен Қасымқан іштері күйіп қарайды.

Дәл сол күні Сүмбеде Қали дейтіннің үйінде той бар екен. Той десе, қу бас домалайды. Ел шұбап келіп жатыр. Мұндағы жұртқа шақырған, шақырмағаны есеп емес.

Бір үй той жасапты десе, еліріп кететін әдет бізде, балаларда да, бар. Бізсіз тойдың сәні келмейтін тәрізді. Міне, Рамазан екеуіміз тойға барамыз деп, қамданып жатырмыз.

Кеш, әрине, күндізгідей емес, салқын. Соны сылтауратып, жаңа киімдерімді түгел киіп бармақ болдым. Ауылдың бар баласы жиналады, көрсін, бәлем. Іштері күйсін. Қашан қыс түскенше тосып шыдай алатын емеспін.

- Бұл киімдерді қайдан алдың, ей? — деп олар сұрайды ғой.

- Ағайым Алматыға оқуға барған еді, сол әкеліп берді!

Алматы бұл араның халқы үшін жер түбі, екінің бірі бара алмайды. Бұл киімдердің Алматыдан әкелінуінің өзі-ақ біраз жұртты «оу!» дегізеді.

Алматыда оқып келген ағайым бар екенін Баймырза секілділер біліп қоюы және теріс емес.

Сонымен, Рамазан екеуіміз тойға келе жатырмыз. Рамазан пешпентшең, басында кепка. Самдағай. Мен болсам, солтүстік полюстен самолетпен келіп түсе қалған адамдаймын: үстімде қорбиған қалың пальто, басымда малақай, аяғымда пима калошымен.

Мен бұған дейін өмірі калош киіп көрген адам емеспін. Калоштың қажеттігі, менің түсінігімде, тек аяқтан сыз өтпеу үшін емес. Әрі пиманың табаны тозып, тесілмеу үшін. Яғни аяқ киім көбірек киіс беру үшін. Бұл бір.

Екіншіден, калошты және сән үшін де киетін тәрізді. Әсіресе, өңін кірбің шалмаған жаңа калош аяқта жалт-жалт етіп тұрса, ғажап емес пе?

Төңірек қараңғы тартып, көз байланып қалған.

Мынау сол ғой жасап жатқан үй. Сүйек-саяқ дәметкен иттер мен балалар есік алдында торуылдап жүр. Біз де келіп қосылдық. Қараңғыда менің қандай киім киіп келгенімді жұрт онша байқамайды. «Қорбиған мынау кім, ей», — деп, біреулер үңіліп қарап өтті.

Күресіп, алысып-жұлысып ойнай бастады балалар. Мен араласпаймын, аулақ тұрмын. Әлі киіліп жұмсармаған пима жүргенде тобықтарымды қажап, ауырта бастады. Арқа-басым терлеп, пысынай бастадым. Ойнауға да, алысуға да ешқандай икемім жоқ.

Той асынан балаларға да дәм татқызады. Біз мұнда, негізінен, сол үшін келіп жүрген жоқпыз ба? Аспаз әйелдердің бірі есік алдына шығып, айқай салды:

- Балалар, мұнда кіріп, шай ішіңдер.

Ойын да, алысып-жұлысу да жайына қалды. Ас үйге кіріп, іргені жағалап отырыса бастадық. Стол жоқ, бірімізге біріміз тақалып, жерге отырып жатырмыз. Балалар менің не боп кеткенімді енді анық көрді.

- Охо! Мынаған қараңдар!

- Әй, саған не болған!

- Жер қара, күн жылыда пима киіп алыпты, әуелі!

Көзге шыққан сүйелдей елден ерек оғаш боп келгенімді мен дағы анық байқадым. Оғаш түгіл, тіпті ұят екен. Өмірі киіп жарымаған сорлы екенімді бұдан артық әшкерелей қоймаспын, сірә да. Бір өзім екі адамның орнын алып, аяқтарым жөнді бүгілмей, әрең отырып жатырмын.

- Киімдерін жұртқа көрсетіп, мақтанайын дегені ғой! — дейді біреулер. Солай екенін ел түгел біліп отыр.

Қысыла бастадым.

Жерге дастарқан жайылған, бауырсақ төгілген. Енді ыстық шай құйыла бастады. Шай құюшы келіншектер маған қарап мырс-мырс күледі:

- Мына Қағазбайдың жиеніне қайдағы қыс келген?

- Қарағым, үйде тағы да кимеген киімің қалды ма?

- Баланы мүйіздей бермей, қойсаңдаршы. Аяқ астынан қар борап, күн суытып кетсе, үйіне қалай жетпек!

Қаншықтардың тілдері тікеннен де жаман, пісіп-пісіп алады.

Қалың киімнің пысынатуы, ұялып-қызаруым — бәрі араласып, жазамды бере бастады. Терлеп кеттім, бауырсақтан емін-еркін еңкейіп алып жей де алмаймын. Есем кетіп барады. Ыстық шайдан ұрттасам, одан бетер терлеймін. Менен басқалар жайылымға шыққан сиырларша жапырып барады.

Мен адам емеспін, буып қойған теңмін.

Ақымақ болғанымды ойлап қысылған сайын, тер аннан да, мыннан да сорғалап, еркім кетті. Моншада, ыстық буда отырғандаймын: тер арқамнан, шашымның ара-арасынан жорғалап, жыбырлап шыққаны өзіме ап-анық білінеді. Сүртінейін десем, орамал жоқ. Менің қалтама өмірі орамал бітіп көрген бе!

Терімді алақаныммен сүртем де, жамбасыма сүйкеймін.

Мұрын... Мынау кішкентай тәмпіш мұрын — бұл дағы нағыз оңбаған зат. Осындай жаның қысылған кезде өзіне өзі бекем болуды білмейді, бір винті босайды да кетеді... Мұрынмен, термен алысып отырып, енді ас алып көр!

Қазір менде бір ғана арман бар, ол — бәрін қойып, тезірек сыртқа шығып жөнелу. Бірақ оған жол жоқ. Тым құрса, есік жаққа шетке де отырмаппын. Сығылысқан балалардың ортасына түсіп қалғам. Алдым дастарқан, артым үй қабырғасы, қозғала да алмаймын.

Басымды кегжитіп тік ұстап, мұрнымды пыш-пыш тарта берем. Сәл еңкейсем, танаудың ішіндегі мүлікке ие бола алмай қалатындаймын...

Өлдім-талдым дегенде, шықтым-ау сыртқа! Бұрышты айнала беріп, зыңқ еткізіп мұрнымды босаттым. Пальтомның түймелерін ағытып, кеудемді самал желге тосып, жан шақырып жатырмын. Бүйткен жаңа киімдері құрып қалсын! Көрмеген азабымды көрсетті,

Өмірі естен кетпес халге душар етті. Бір ҚЫЗЫҚТЫҢ бір ШЫЖЫҒЫ болады деген осы екен.

АРБАСУ

Кісі үйі қанша жақсы болғанмен, адамның өз үйіндей болмайды екен. «Өз үйім, өлең төсегім-ай» деп бекер айтпаған ғой. Шаңырақтың басқалығы көңілге көлеңкесін түсіреді де тұрады.

Оқудан қарнымыз ашып келеді, әрине. Зәуре жеңешем Рамазан екеуімізге нан үзіп берді. Маған аздау, оған көптеу етіп үзіп беретін тәрізді. Көже құйғанда, Рамазанға шелектің түбінен алып, қоюырақ, маған сұйығырақ құятын тәрізді. Осының бәрі дық болып ішіме жинала береді. Ақымақтық десеңші.

Жарайды, солай-ақ болсын. Мейірбан ана жүрегі іштен шыққан шұбар жыланына бұрып-ақ тұрсын. Бұл заңды емес пе? Өз баласына бүйірі бұрмайтын пенде бола ма? Бұл үшін ішіме арамдық жинап бұртиюға менің қандай қақым бар? Соншама кінәмшіл болатындай мен бұларға немді өткізіп қойыппын? Қайта, кет әрі демей, ауырсынбай, пана болғандары үшін мың да бір рахметімді айтуға тиіс емеспін бе? Бергендерін ішіп-жеп, жарқылдап жүре беру парыз емес пе маған?

Жоқ, бұл ойдың бір де бірі менің ақымақ басыма жоламайды. Әлгіндей ұсақ-түйекке кінәмшіл болуым сыздауықша ісініп, асқына береді. Анда-санда Қостөбеге келгенде, нағашым үйін жамандап сөйлейтін әдет таптым: «Мені өз балаларымен тең көрмейді, алалап қарайды», т.т. «Жаман иттің басын алтын табаққа салсаң, шоршып түседі» секілді менің бұным нағыз есірік екен.

Сарыбастаудағы күнім ұмыт болды. Есімді жинап алдым да, енді дандайси бастадым. «Өз балаларыңмен бірдей, тіпті олардан гөрі де тәуір жағдай жасамасаңдар, кетем» дегендей қыр көрсететін болдым.

Қайда кетпекпін?

Сүмбеде, «Үлгілі» колхозында менің аталас Әпкем Тынымжан тұрады. Күйеуі ӘлҒожа колхоз председателі. Тынымжан осыдан екі-үш жыл бұрын түскен үлбіреген жас келіншек. Әрі сұлу, әрі мырза. Одан он-он бес жастай ересек күйеуі Тынымжанды Әлпештеп ұстайды.

Тынымжанның мырзалығы сонша, тамақты құс төсектен түспей отырып ішеді, отын-суға араласуды білмейді. Шешесі Әлипа қолында, тамақты сол жасайды.

Тынымжанды бауыр тартып, мен бұл үйге келіп тұрам. Дастарқаны мол, дәмді ішіп, дәмді жейді. Тынымжан әрі мейірбан, әрі ақкөңіл адам. Келген сайын құшағын жайып қарсы алады, мейлінше тойғызып жібереді. Басқа сыйдың маған керегі жоқ.

Нағашым үйінен кетсем, осы Тынымжан үйінде жүрсем деп арман етем.

Бірақ жайдан жай кете салу ыңғайсыз, сылтау керек. Шіркін, бір сылтау табылса!

Қыс.

Сүмбенің солтүстік-батыс жағы биік қырқа, шаңғымен сырғанақ тебуге қолайлы. Базарда шаңғы табылмайды, дүкенде сатылмайды. Кәдімгі қазақ үйдің уығын екі-екіден қабаттап шегелеп, қолдан шаңғы жасап аламыз.

Атамның көне заттар музейінде бір бума уық жатқанын оқушы біледі. Рамазан екеуіміз содан ептеп жымқырмақшы болдық. Екі уықты суырып алып, енді үшіншісін тартқылап жатқан кезде атам кіріп келіп қалсын.

Рамазан бұрын көрген екен, періп ұрып жөнелді. Құтылып кетті. Мен сасқалақтап, қаша алмай, қолға түсіп қалдым. Қылмыс үстінде ұсталған соң, аяу болсын ба? Атам зірк-зірк етіп, құлағымды

шытырлатып соза бастады. Пәле алдымен менен шығатынын ол біледі.

Құлағым мүлдем жұлынған адамша қоймадан еңіреп шықтым. Енді бітті, бұндай нағашыдан бездім. Бұл қорлыққа шыдағанша, қаңғып жөнелгенім артық дедім де, үйге кіріп, кітап-қағаздарымды жинай бастадым. Нағашым үйінен кетудің сылтауы әдемі табылғанға ішімнен қуанышты едім.

«Үлгілі» колхозы сол көшенің бойында, төмен жақта. Аяғым қаздаң-қаздаң етіп, Тынымжан үйіне келе жатырмын.

Осылайша менің Тынымжан үйіндегі өмірім басталды. Тынымжанның шешесі Әлипа пысық ақсұр кемпір. Қарсыдағы ас үйде бөлек жатып, бөлек тұрады. Бұрын анда-санда келгенде, ол мені жаман қарсы алмайтын.

Пәлендей мен үріккендей қытымыр мінез көрсетпейтін. Сөйтсем, оның бәрі белгілі бір шекке дейін ғана екен.

Едірейген сары мұрты бар Әлғожа әрі табыскер, әрі сері жігіт. Үйінен қонақ үзілмейді. Күнара мал сойылып, тегеш-тегеш бауырсақ қуырылып жатады. Соншама көл-көсір мол дастарқаннан Әлипаның аңдыған-баққаны енді менің ішіп-жегенім бола бастады.

Мен таңертең оқимын, сондықтан ерте тұрам. Әлипа менен де ерте тұрады. Ақ шайнекпен бір шайнек шай ысытады. Кешеден қалған, дастарқандағы көп тураулы нанның тілдей екі жапырағын бөлектеп алдыма қояды. Тақ-тұқ болып, тойыңқырамай қалам. Тағы сұрауға ұялам.

Түсте үйге ішімде ит қыңсылап әрең жетем. Жалпы дастарқанның үстіне түссем, онда еркімше ішіп-жеймін. Әйтпесе, Әлипа маған тағы да тамақты бөлектеп беріп, жарытпай қатырады.

Кеште бұл үй қонақсыз болмайды, әсте, ет асылады. Ауыл белсенділері жиналып, арақ ішіп, қарта ойнайды. Дүкенде спирт көп,

су қосып, спирт ішеді. Жарты стақанды қылқылдатып бір-ақ жұтады да, көздерін тарс жұмып, мұрындарын нанмен бітеп, тым-тырыс отырып қалады. Қиналғаны ма, жоқ әлде рақат тапқаны ма, маған түсініксіз. Босаған бөтелкелер төсектің астында мастарша қылжиып-қылжиып жатады.

Кешкі астың үстінде Әлипаға мені бөлек тамақтандырудың реті келмейді. Дастарқанға жалпы жұртпен қатар отырам. Менің дәл қасымда тақалып Әлипа отырады. Көзінің қиығымен оның аңдыған-баққаны енді мен болам. Қолым табаққа қарай қозғалғанда, Әлипаның көзі қуалап бірге қозғалады. Тоқ жүріп жатқан жалаңаш сымды ұстайтын адамша саусағымның ұшы дір-дір етіп, мен етті әзер іліп аламын. Аузыма асықпай салып, тоқмейілсіп, өте бір сабырмен шайнап жеймін. Әлғожа мен Тынымжанға бұл ұнамайды. «Әй, жөндеп ал! Жігіт адамша асап-асап же!» — дейді Әлғожа. «Сен өзге жұртқа қарама, жеп-жеп тойып ал», — дейді Тынымжан әпкем.

Осы сөздер қамшы болады да, менің қолым табаққа батыңқырап кетеді. Бұл енді Әлипаға ұнамайды, сүйекті қатқыл шынтағымен ол өзге жұртқа сездірмей бүйіріме түртіп келіп қалады. «Сұғанақ болма, байқа» дегені.

Табақтағы ет азая бастағанда, Әлипа қонақтарға «алыңдар, жеңдер» деген болып, менің алдымдағы етті ар қарай сырып-сырып тастайды. Менің алдым тақырайып бос қалады. Бұл — оның «сен енді тойдың, доғар» деген сөзі.

О, Әлипада айла көп! Тамақтан шет қатудың ол неше алуан тәсілін ойлап табады. Ет туралып болып, жұрт жаппай сұғынған кезде, ол кенет: «Қораның аузы жабылмады ғой деймін. Бөтен сиыр кіріп кетіп жүрмесін, барып, жауып келші», — дейді маған. Мен тұра кеп жүгірем. «Жабық екен» деп, қайта қайтып келем. Еттен енді ала бастағанымда, Әлипа тағы жұмсайды: «Самауырдың отын қарап келші, өшіп қалмап па? Сөне бастаса, үстемелеп жаңқа салып қой».

Мен өртке жүгіргендей замғаймын. Әлгінің бәрін бірер минутта тындырып, қайтып келем. Тез оралуым Әлипаға ұнамайды: «Не көрінді соншама, жау Қуды ма», — деп алара қарайды. Тамақ желініп болмастан: «Ана үйден сорпа ішетін екі-үш кесе алып келші», — деп және жұмсайды.

Мен оралғанша тамақ жиналып қалуы мүмкін. Осыны ойлап, қалайда есем кетпесін деп, етке шеңгелімді мықтап бір батырамын. Көрші үйге жеткенше асап жеп барам.

Тынымжан Әпкем шешесіне тартпаған алтын адам ғой! Мені әлсін-әлсін безектетіп жұмсай бергенге ол шыдамай кетуші еді.

— Немене, балаға тамақ жегізбейтін болдың ғой! Барма! Тамағыңды жеп ап, бір-ақ бар! — дейді.

Кәрі сүйек Әлипа кейде ауырып қалады. Сонда да пісі-күйік тамақтың кілтін қолынан шығармайды. Ыңқылдап жүріп, дастарқанды өзі жаяды, өзі жинайды.

Дегенмен, қытымыр кемпірге мен дағы есемді жібермеуші едім.

Күндіз сабаққа ас үйде отырып дайындалам. Әлипа бір кіріп, бір шығып, шаруа істеп жүреді. Кейде оны-мұны жұмыспен көршіге — Әлғожаның ағасы Қожаның үйіне кетеді. Тез оралмай, шай ішіп, бөгеліңкіреп қалады.

Мен бұл кезде сабақты қоя салып, жан бағыстың біраз әрекетіне кірісем. Ықтияттап буып қойған дастарқанды тез шешіп, тураулы нанның бірнеше жапырағын қалтама жымқырып алам. Сосын ойнаған болып далаға шығып кетіп, жеп келем.

Кейде дастарқанда тураулы нан болмайды. Тапа нандар кебежеде. Кебенің аузы құлыптаулы. Түп жағынан ашылатын кішкентай ақ құлып.

Менің Құлып ашу үшін жасап алған бірнеше істік сымдарым, шегелерім болады. Мынау ақ Құлып бұйым ба? Бұның көкесіндей Құлыптарды ашып та, жауып та, білгенімді істей алам.

О! Бар байлық кебежеде! Тапа-тапа нан, құрт, май, қант... Менің көзім тұнып кеткендей болады. Құрттың екі-үшеуі, бірнеше шақпақ қант лезде қалтамның түбінде жатады. Тапа нанның бүтініне тимеймін, тисем, пәле емес пе? Қай нанның қашан үзілгені Әлипаның көңілінде жаттаулы. Үзік нан болса, содан тана өте еппен, Әлипа сезбейтіндей етіп үзіп алам.

Ақ құлып басып қалсаң, шырт етіп өзі жабылады.

Осының бәрін мен бас-аяғы бірнеше минутта істеп үлгеремін. Қолдарым кебеженің ішін «реттеп» жатқанда, екі көзім терезеден сыртты бақылауда болады. Әлипаның қарасы көрінгенде, аласа столға жабысып, сабақпен басым қатқан боп, тұнжырап отыра қалам.

Әлғожа үйі сауынсыз болмайды. Бір сиыр және бірнеше қой, ешкі сауылады. Сүт мол, бірақ Әлипа татырмайды. Айран ұйтады да, дорбаға құйып, қатық сүзеді.

Қазанда бетіндегі қаймағы сап-сары болып, кісіні еріксіз қызықтырып піскен сүт тұрады. Мен ары өтіп, бері өткенде, көз қиығымен қарап өтем. Қалыңдығы бір елі бал қаймақтан асағым, сүт ішкім келеді. Бермесе, қалай асап, қалай ішесің?

Менің басым конструктордың басы деп бекер айтпаймын ғой. Қаймаққа тиісе алмасам да, сүт ішудің әдісін таптым.

Аулада не көп — сабан көп. Ұзындығы сүйемдей сабан тауып алам. Бір жақ үшін пышақпен жонып, үшкірлеймін. Болды, бітті, қазандағы сүттің қаймағының бір шетінен әлгіні суытып жібер де, сора бер. Кәдімгі осы кезде ресторанда коктейль ішкен тәрізді. Сорған сайын тәп-тәтті салқын сүт таңдайыңа фонтан болып тиеді. Сабанды қайта суырып алғанда, орны білінбей, жабылып қалады. Әлипа ештеңе де сезбейді.

Әрине, мұнда да нысап керек. Сүттің дәмділігіне Қызығып жұта берсең, қазан ортайып қалады. Қаймақ бұзылмағанмен, шөгіп, төмен түсіп кетеді де, Әлипа сезік алады. «Япыр-ау, мына сүтке не болды? Қаймағы бүтін тұрып, бұл неге ортаяды» демей ме?

Тіршілік үшін, бір қарынның қамы үшін мен Әлипамен осылай арбасамын.

ТАБЫЛҒАН ТӘСІЛ

ӘлҒожа үйімен бетпе-бет бір қораның ішінде оның аҒасы Қожаның үйі бар. Қожа ауылдық советтің председателі Елемес дейтін ұлы және екі қызы бар Қожаның.

Елемес екеуіміз бір класта оқимыз. Ал қыздары мектеп жасына толмаған. Әкелеріңе тартқан үрпиген-үрпиген сары қыздар.

Қожа мен ӘлҒожа бет сүйектерінің бітімі қазақи бола тұрып, шикіл сарының нағыз өзі. Олардан тараған балалар да түлкінің күшіктері тәрізденіп біреуінен біреуі аумай, сап-сары боп түсе-түсе қалған.

Бұл тұқымның ерекшелігі, жалпы, бұл ғана емес. Әкелері күшіген мылқау. Күшігеннің қарындасы осы күні кемпір боп қалған Алтынбала, ол да мылқау.

Күшіген шал. Қабағы түксіңкі жүретін, сүйекті төртбақ адам. Шаруақор. Екі үйдің отын-су дайындау, бақша салу, малға қарау секілді бүкіл шаруасын өгізше пыс-пыс етіп, үнсіз қимылдап жүріп, бір өзі тындырады. Алтынбала да, ол да сөйлеген сөзіңді аузыңның қимылына қарап түсінеді.

Бұл екеуі дым білмес бітеу мылқаулар емес. Бір буынды, екі буынды қысқа сөздерге тілдері ара-тұра келіп те қалады. Бірдеңені шүлдірлеп, қысқа қайырып айта алады.

Күшіген қарулы адам, шаршау дегенді білмейді. Бірдеңеге ашуланса, шоқ басып алғандай жаман бажылдайды.

— Жүгіріңдер! Ана кісі неге ашуланды? — дейді ӘлҒожа.

Қожанның кіші қызы ерке, қолынан тамақ түспейді. Төсегінен: «Апа, нан», — деп түрегеледі. Ойын үстінде, құрт па, кәмпит пе, малжаңдап жеп жүреді.

Шешесі таптап қоя ма, қайдам, кіші сары қыз сондай сараң. Қолындағысынан сұрасаң, бермейді.

Бір күні кіші сары қыз есік алдында ойнап отыр екен. Қолында добалдай наны бар. «Наныңнан берші», — дедім.

- Мм... беймеймін.

Қалайда қызды алдап, нанын жегім келді. Тартып алуға болмайды, жылайды.

- Наныңнан берсең, қарындаш берем.

- Көйсейт?

Көрсеттім — бір сүйемдей қара қарындаш.

- Иммқ... — деп қыз басын шайқады. Ұнатпағаны.

- Бәкі берем.

- Иммқ...

Басқа ұсынар нәрсем жоқ. Аз тұрдым да:

- Сен нанды орысша жегенді білесің бе? — дедім.

Қыз аң-таң боп тұрып қалды да, тағы да:

- Иммқ, — деді. «Білмеймін, білгім келмейді де» дегені.

- О! Орысша жеген қызық болады. Сен көрсең, өліп қалар едің!

- Өй, қу-ай! Алдайсың!

- Алдамаймын. Сенбесең, наныңнан бір үзіп берші, көрсетейін.

Қыз нанынан кішкене етіп үзіп берді. Алдым. Енді бұны қалай жесем орысша боп шығады деп ойланып тұрмын. Жай асай салғанмен, ендігәрі қыз алданбайтын болады. Мен де жарымаймын.

Нанды көзіме тақап әкелдім де, біртүрлі үріккен жүзбен тесіліп қарап алдым. Сосын екі танауыма кезек-кезек басып, иіскедім. Иіскеген сайын тыжынырып, басымды қалтыратып қоям. Аузымды арандай етіп ашып, көзімді бір жұмып, бір ашамын. Аузымды және бір ашқан кезде нанды өңешіме қарай тастап келіп жібердім. Сосын көздерім алақ-жұлақ етіп, обырланып шайнай бастадым.

Құдай оңдап, осы қимылымның бәрі де сары қыз үшін әсерлі шықса керек. Ол ішек-сілесі қатып күліп жатыр.

- Мә, тағы да орысша же!

Тағы жедім. Жаңағыдан гөрі де құбылтып, әсерлі етіп бақтым. Жаңа, тың құбылыстар ойлап табам. Қыз әбден риза, нанынан үзіп бере берді, мен жей бердім. Ең соңғы бір үзім наны қалғанда, қыз:

- Қалмақ қалай жейді? — деп сұрады. Енді ол мені цирктің бір ойынынан бір ойыны қызық дарақышысы тәрізді керіп алды.

- Қалмақ па? Қалмақ нан жемейді.

- Енді не жейді?

- Қалмақ тек кәмпит немесе қант жейді.

Сары қыз үйіне жүгіріп кетіп, бір уыс етіп кәмпит алып шықты. Қойдың құмалағындай домалақ арзан кәмпиттер. Мә деп, маған қалмақша жеуге әуелі соның бір түйірін берді.

Кәмпитті қолыма алып, тағы да ойланып тұрмын: «Қалай жесем, «қалмақша» болады? «Қалмақша» бұл жақсы, сәтті желінсе, ана

басқа кәмпиттер де менікі болады Ғой...».

Жаңағы көрсеткендерімді қайталау жарамайды. Оның енді еш қызығы болмайды.

Есінеген адамша аузымды кең етіп аштым. Қайта жаптым. Тағы ашып, тағы жаптым. Мұрнымды тыжырып, басымды шайқап-шайқап қойдым. Бұның бәрі түк ойлап таба алмағанның далбасасы еді.

Аузымды және бір ашқанда, кәмпитті көмейіме қарай жіберіп кеп қалайын. Көздеп, дәл жіберсе де мұндай болмас, өңешімдегі тілшікке жабысты да қалды. Жұтпақ болсам, жүрмейді, кептеле түседі. «Қых, Қых» деп, кәдімгідей шындап қақала бастадым. Кәмпиті құрғыр не ары, не бері кетпейді, тынысымды бітеп, өлтіріп барады. Көзім алақтап, өз мойнымды өзім тырналап, жанталасып жатырмын. Нағыз «қалмақша» жеу осы болды.

Сары қыз күлкіге қарық. Менің қуланам деп пәле тауып алуыммен оның шаруасы жоқ.

Өлдім-талдым дегенде, кептелген кәмпит ары өткендей болды. Тынысым ашылды. Өзім терлеп те кеттім. Жағамды ағытып, есімді жинай алмай жатсам, сары қыз және бір тал кәмпитті аузыма тықпалап:

- Мынаны да қалмақша же, — дейді.

- Өй, кәмпитің де, өзің де құрып қал! Жоғал аулақ!

Соңыра тіптен қызық болды. Бәріміз шай ішіп отырғанбыз. Кенет сырттан сары қыз кіріп келді. Екі үйдің еркесі, оған жол бос. Әркімдерді кимелеп дастарқанға кеп, бір жапырақ нан алып:

- Мә, орысша же! — деп менің аузыма тықпалап жатыр.

Мен не айтарымды білмей, сасып қалдым. Отырғандар және аңтаң.

- Мынау не айтады? — дейді ӘлҒожа.

- Мына неменің орысшасы несі? — дейді Тынымжан.

- Мынау нанды орысша жейді, Қызық жейді.

Менде бір пәле бар екеніне бірден сезіктенген Әлипа болды:

- Таста нанды! Орысшасы несі? Дәу де болса, мына қу бірдеңе ойлап тапқан Ғой!

Артынан оңаша жерде сары ҚызҒа түсіндіріп жатырмын:

- Сен маған жұрт көзінше орысша же деме, ұқтың ба? Жұрт бар жерде болмайды. Нанды да, кәмпітті де оңашаҒа алып кел.

- Мақұл.

ЕЛЕМЕС ЕКЕУІМІЗ

Сіздер Елеместі білесіздер, сары қыздың ағасы. Екеуіміз бірге оқимыз. Бойы менен ұзын, дүрдік ерін, аузынан сөзі, қойнынан бөзі салбыраған момын. Ол да сары. Бірақ әкесі тәрізді шикіл сары емес, қоңырлау. Елекең жуынып-шайынуға онша құштар адам емес, оның қоңырлау көрінетіні, мүмкін, сондықтан да шығар.

Елеместің жасы менен үш-төрт жылға ересектеу. Онымен тең түс балалар орталау мектепті баяғыда бітіріп, орта мектепте оқып жүр. Ал Елекең асықпайды, кластан класқа жайымен, кейде екі жылда аттайды.

Елемес екі нәрседен қатты қорқатын еді. Бірі — даладағы қасқыр (қасқырдан кім қорықпайды!). Ал екіншісі — мектептегі оқу.

Қасқырмен ол әлі бір де бір рет бетпе-бет келіп көрмеген болар. Ал оқуы түскірмен күн сайын бетпе-бет келеді. Оқу оның жынына күнде тиеді.

Мен Елемеспен жетінші бітіргенше бірге оқыдым. Осы уақыттың ішінде сабазың картаның шығысы мен батысын айыра алмай-ақ кетті.

Үйіміз есіктес болғандықтан, Елемес екеуіміз мектепке бірге барамыз, бірге ойнаймыз. О, Елемес өнерсіз де жан емес. Ләңгі тебуден ол осы көшенің чемпионы.

Елеместің аяғында қолдан басқан тайпақ қара пима, ләңгі тебуге сондай қолайлы. Шапанның екі етегін белбеуге қыстырып алып, малақайдың құлақтарын тікірейтіп түріп алып, мәймендеп тебе жөнелгенде, ол табиғат өзін тек осы үшін жаратқандай шабыттанып кетеді. Ләңгіні тепкен сайын басын бір шұлғиды, бір, екі деп санап кете береді. Көкшіл лақ терісінен тігілген малақайдың бір құлағы

сынық та, екіншісі тіп-тік. Тік құлақ ол шұлғыған сайын селтең-селтең етіп, онымен қоса санасқандай болады.

Оқу десе, қабағы тарс жабылатын Елемес ләңгі ойнағанда тілмен айтып жеткізгісіз рақатқа батып, гүл-гүл жайнайды.

Таңертеңгі мезгіл. Елемес екеуіміз мектепке бармақ болып, үйден шығып келеміз. Күн бұлыңғыр, іп-ірі болып, үнсіз жапалақтап қар жауып тұр. Қар түнімен жауған, жол атаулыны көміп қалған. Бірлі-жарым атты адамдардың ізінен басқа маңайда із де, жол да жоқ.

Мектепке дейін көп жер.

- Бүгін оқуға бармай-ақ қойсақ қайтеді? — деді Елемес өте бір еңсесі түскен пішінмен.

- Не істейміз?

- Мына тамға кіріп, ләңгі ойнайық.

Ауа райының көңілсіздігі менің де адымымды аштырмай, тұсау болғандай еді. Мақұл деп, келісе кеттім. Дәл қасымызда терезесі үңірейген бос там тұр. Төбесі бар, есігі де бар. Тек терезесі жоқ. Мынадай қар жауып тұрғанда сол үйге кіріп, ләңгі ойнап уақыт өткізуден рақат ештеңе жоқ секілді. Сабаққа бір күн бармасам, не қылады? Күнде қалып жатқан жоқпын және өзім сабақты жақсы оқимын.

Кірдік там үйге. Жауыннан сая, тып-тыныш. Төбесі, қабырғалары әдеміленіп сыланған, көңілді. Едені осындағы барлық үйлер секілді жер. Қабырғаның бірінде үлкен ағаш қазық бар екен. Сырт киімдерімізді шешіп, іліп қойдық. Түске дейін рақаттанып ләңгі ойнап, түсте, балалар мектептен қайтқан кезде, оқудан келген боп, үйді-үйімізге салаң ете қалмақшымыз.

Біз қайда болдық, не бітіп қайттық, оны олар қайдан біледі?

Елемес жүрген жерде оның қалтасында ләңгі де жүреді, екеуі бірінен бірі ажырамайды. Бисмилла деп, ойынды бастап келіп жібердік.

Ойын — ол оқу емес, уақыттың қалай зымырап өткені білінбейді. Мүмкін бір сағат, мүмкін жарты сағат өткен болар. Әйтеуір, еңбек вахтасының нағыз қызған кезі. Елекең өзінің құмар ісіне жан-тәнімен берілген, басқа дүниені түгел ұмытқан. Маңдайдан буы бұрқырап, малақайды бір шекесіне едірейтіп киіп алған. Осы қазір ләңгіні теуіп жатқан да сол еді. Кенет сыртта ат тұяғының дүбірі естілгендей болды. Қожаның ұзындығы есік пен төрдей сары аты болушы еді. Соның басы апандай терезенің ар жағынан көлденеңдеп көріне берді.

Аттың үстінде Қожа өзі!

Қожа — Тарас Бульба секілді мұртты, денелі адам. Үстінде қалың сеңсең ішік, ол оны одан бетер дәу етіп көрсетеді. Аттың басы көрінісімен-ақ, біз бұрыш-бұрышқа тығылып, тұра-тұра қалғанбыз. Сөйтсек, онымыз бекер еңбек екен. Қожа біздің ізімізді қуалап, біліп келген.

- Әй, жүгермектер! Шығыңдар!

Жүгермектер сонда да тыпыр етпейміз. Екеуіміз екі бұрышқа көлеңке болып жабысып алғанбыз. Әттең, қолымыздан келмейді-ау! Келсе, сол бойда қабырғаға батып, сіңіп, жоқ болып кетер едік. Қожаның ашуы қатал екені Елемеске де, маған да жақсы мәлім.

- Шығасыңдар ма, жоқ па? Әлде быт-быт қып, сүйреп алып шығайын ба?!

Бұл Қожаның расы. Енді бір минут бөгелсек, ол аттан қарғып түседі де, кіріп келеді. Екеуімізді екі қолымен лақтай бақыртып сүйреп алып шығады да, білгенін істейді.

Шапанын тез киінді де, бірінші боп есікке қарай Елемес жөнелді. Оның соңында мен.

- Оқу қайда, сұмпайылар?!

Алты өрме дырау қамшы Елеместі арқадан көміп өтті. «Ойбай» деген дауысымен қабаттасып, Елекең қайқаң ете қалды. Мені де ұрады-ау деп, ұрған кезде арқам қалай ауыратынын күні бұрын сезінгендей боп, жасқана бердім. Қожа бірақ мені ұрмады. Екеуімізді мал құсатып алдына салып алды да, мектепке қарай дедектетіп айдап жөнелді.

Қожадан көргеніміз аз болғандай, енді директор Нәсірден көреміз. Оның да өңі суық, қатал адам.

Мектепке біз де келдік, үзіліске шығуға қоңырау да соғылды. Бізге бұл ұнамайды. Класс-кластан жүгіріп шыққан балалар айдалып келген бізді көрді. Өздері сабақтан қалмайтын жандардай-ақ улап-шулап, мазақтап, қоршап алды.

Мұғалімдер бөлмесі. Қабағынан қар жауған Нәсір директор. Елемеске көбірек шүйілді.

- Мен сендермен сабақ соңынан сөйлесем, — деді де, оны-мұны шаруашылық заттары тұратын ең шеткі кішкене бөлмеге апарып қамап қойды.

Бұл бөлмеге от жағылмайды, суық. Оқушылар есіктің жарығына үймелеп, сығалап қарап, бізді мазақ етеді. Мылтықтың аузынан сәл үлкен тесік — бұтақтың орны. Әлдекімнің қуақы көзі жылтың-жылтың етеді. Ызам келіп, түкіріп келіп қалайын. Жылтыңдаған көзге түкірік дәл тисін. Сөйтсем, мына қызыққа қараңыз — көз менің қас жауым Баймырзанікі екен. Ар жақтағы балалар сыбағасын мықтап алғаны үшін енді Баймырзаны мазақ етіп, қарық болып жатыр.

Мен де ризамын. Талайдан Өшім кетіп жүр еді оңбағанға. Сол керек Өзіне.

Тағы да Қоңырау. Балалар кластарына Қайтадан кіріп кетті. Дәлізде енді жан Қалмады. Жай тұра беріп, тоңатын тәріздіміз.

- Елемес, кел, одан да ләңгі ойнайық. Ақыр осы үшін жазаланып отырмыз Ғой.

Дәл осы арада ләңгі ойнау Елемеске әбестік болып көрінетін тәрізді, батылы жетіңкіремейді.

- Көріп қойса, пәле болмай ма?

- Көрмейді, қайдан көреді. Біреу келе жатса, Қоя Қоямыз.

Елекең шапанының, пешпентінің, жейдесінің түймелерін түгел ағытып, қолын жалаңаш етіне сұғып жатыр. Бұнысы несі деп, мен әуелі түсінбеп едім. Сөйтсем, әлгінде Қожа келіп қалғанда ләңгіні ең ішкі қойнына тастап жіберген екен. Тінтсе, таба алмасын дегені болу керек.

Өзгелер сабақпен бас қатырып жатқанда, біз тағы да ләңгі ойнап, жетісіп қалдық. Бұл үшін тамаша жағдай жасап берген Нәсір мұғалімге рақмет айтар жөніміз бар.

ҚАЙРАН МЕНІҢ ӘЛИМАН ЖЕҢГЕМ

Тамылжыған әсем жаз. Даланың қара жолы. Қос ат жегілген салдырлақ жүксіз арбада екі адам келе жатырмыз: мен және арба айдаушы.

Арба «Үлгілі» колхозынікі. Нарынқолдың бас жағындағы ағаш тілетін заводқа тақтай алуға бара жатыр. Менің де барар жерім Нарынқол.

Нарынқол бұ күнде жаңа құрылған ауданның орталығы. Осы биыл көктемде Кеген ауданынан бөлініп шыққан. Жаңа аудан құрылуымен байланысты колхоз-колхоздардан сауаты бар бірсыпыра адам аудандық мекемелерге қызметке шақырылады. Соның ішінде менің Сатылған ағайым да бар. Ол осы кезде прокуратурада хатшы болып істейді. Күлімбала екеуі Нарынқолға көшіп барған.

Міне, оқу жылы аяқталды, төртінші артта қалды. Мен енді жазғы демалысқа шығып, бұл күнде Нарынқолдың тұрғыны болған ата-жеңгемнің қолына келе жатырмын.

Нарынқолды бұрын керген емеспін, Құдай қойса, бірінші рет көрем.

Сүмбеге өкпем жоқ, мен үшін құтты жер, құтты мектеп болды. Биыл да төртіншіні озат бітіріп, мақтау грамотасын алдым. Осы келе жатқанда өзімді оңынан айы, солынан күні туып келе жатқан нағыз бағытты адамдай сезінем. Өйтпей ше? Мұнда мен мұндай табысты болсам, ана жақта атайым анадай қызметтен қызметке ерлеп барады. Бүгін прокурордың хатшысы, ертең өзі болмасына кім кепіл?

Бұл аймақтың халқы дүниеде сот пен прокурордан үлкен, одан маңызды қызмет бар деп ойлай қоймайды.

Күн бүгін әсем. Аспанда ине шаншым бұлт жоқ, лүп еткен жел жоқ. Жолдың асты мен үсті біркелкі боп жайқалған көк майса егін. Бозторғай биікке шығып алып, әсем жазды жыр етіп шертеді. Арба жақын келіп қалғанда ұша жөнеліп, жүз-жүз елу метрдей алыстап барып, тағы да әуеге ілініп тұра қалады. Үзілген әнін қайта жалғайды. Желіндеген биедей балбыраған дала төсінде бұдан да басқа құлаққа келер ғажайып үндер көп. Тіршіліктің мың бір ұрығы оянған, мың сан тамырға жан бітіп, нәр жүгірген кез. Төңірек толы қыт-қыт ежен тоқтаусыз, толассыз нәзік сырлы күй, өмір күйі. Қаулаған жаңа жас өмірдің сезімтал көңілмен ұғар сыршыл күйі.

Көшір тақырайған шекесін күннен қорғап, қалпағын осқырайта киген қартаң адам. Мен оның арт жағында бүгінгі ғажап жазды тамашалап, неше алуан қиялға беріліп отырмын. Сонау алыс болашағым да тамылжыған жаз болып елестейді. Мынау төбемдегі көк аспандай тап-таза, мөлдір, шетсіз-шексіз. Мен қырандай қанат қатып, бірден бірге биіктеп ұша берем, ұша берем. Мүмкін, бір кезде дауылға да ұрынармын, суыққа да тоңармын деген ойлар ол кезде басқа келмейді...

Ох, шіркін! Адам өмірден тек бала болып өтсе! Ойын-күлкімен етсе! Өмірге қалай келіп, қалай кеткенін білмей қалар болса!

Қостөбеде біз аялдамақ емеспіз. Кімге аялдаймыз? Ыдырыс та, Смағұл да бойдақ. Колхоздың жұмыс көлігінен олардың еш айырмасы жоқ қазір. Бригадир қайда қуаласа, сонда барады. Ой-қырдың бірінде еңбек етіп, жандарын бағып жүрген шығар.

Жауыртоғанда жер қойнында мәңгілік ұйқыға батып анам жатыр. Өз еркім өзімде болса, мен соған бұрылып барар едім. Қайран анам! Сен көз жұмғалы, міне, екі жарым жыл бопты. Екі жарым жылдан

бері мен жетіммін. «Жетім» деген тажалдай суық сөзді ести-ести бұл күнде құлағым әбден үйренген.

Суық, түнек жердің қойнына, анашым, сен де үйренген боларсың.

— Шешесі жоқ жетімдер, қолдарыңды көтеріңдер! — десе, осы кезде мен бірінші болып қол көтерем. Бұл үшін арланбақ түгіл, ойланбаймын да. Жетімдік маңдайыма туғаннан жазылып қойылған сыбағамдай көрем.

Әне, адамның көнгіштігі, төзгіштігі солай болады екен. Тек тағдыр басқа салмасын. Басқа салса, біраз былғаңдап тулайсың да, сосын көк есекше бүлкілдеп жүріп бересің.

Өз тізгінім өзіме тиген кезде, анашым, сенің басыңа әлі талай келермін. Жүрек қалтама жиналған мұң-зарымды төгіп, босатармын. Ал әзірше қош бол, анашым, кінәлама!

Таулы жердің ауа райы ерке қыздың мінезіндей құбылмалы. Жарқырап тұрып, түнере қалуы тіптен оңай. Біз Қостөбеден өткенде күн ашық болатын. Кемерге жеткенде аспан бұлттана бастады. Үкірші жақтан жентек-жентек қара бұлттар жел айдап, ойнап шықты.

Нарынқолға таяу Жағатам дейтін шағын қыстақ бар. Соған тақалғанда тырсылдап жаңбыр жауа бастады.

- Мына күн қайтеді, жауа ма? — деп, арба айдаушы көкке үрейлене қарайды.

Екі қара бұлт бірімен бірі сүзісетіндей жақындасып келеді. Әне, сүзісті. Жер қайысқан екі үлкен армия біреуіне біреуі лап қойып, шабуылға шыққандай еді: зеңбіректер гүр-гүр, болат қылыштар шақ-шақ...

Екі бұлт араласып, миласып, бір бұлтқа айналды. Жаңбыр төпеп құйып кетті. Енді ойланып жатуға мұрша жоқ.

- Бала, анау үйге барып паналайық, — деді де, арбакеш аттардың басын жолдан бұра берді. Оң қол жағымызда қабақшада сыртын әктеген тоқал төбелі оқшау там үй тұр.

Бұл Жағатамнан өткеннен кейін.

Жүксіз арба үй алдына таңқылдап келіп тоқтай қалды (әлгі араның жері тастақ еді). Ши-шидің арасында жайылып жүрген тауықтар да жауыннан безіп, қораға кіріп кетіп жатыр. Арбадан секіріп түсіп, үйге ұмтылды. Сырт есік ашық, ауыз үйге тасырлатып кіріп-кіріп келдік.

Осы кезде төр үйден кимешек киген әйел шықты. Әлгіні көріп, менің қолқа-жүрегім солқ ете қалды. Көзіме оттай басылған бұл адам өзімнің бір кездегі аяулы жеңгем Әлиман еді.

Әлиман да мені бірден таныды.

- Қайдан келесің? Қайда барасың? — деп, жөндеп сұрап жатыр.

Айттым.

- Ал үйге кіріңіздер.

Кірдік.

- Төрлетіңіздер!

Төрлетуге бізде құлық жоқ. Үйдің іші тап-таза, есікке дейін алаша, киіз төселіп тасталған. Әлиман ұстаған үй екені бірден-ақ көрініп тұр. Үстімізден тамшылаған суды қатып, сілкіп, есік алдына беттеле бердік.

- Ештеңе етпейді, жоғары шығыңыздар!

Төрге текемет, оның үстінен ұзынша аткөрпе төселген екен. Мына түрімізбен жүрген жолымызды былғап, оңда барып сұқсиып-

сұқсып отыруға бет шыдар емес. Сол араға жақын терезе жаққа, жай ғана текеметтің үстіне шөге-шөге кеттік.

Әлиман дәл қасымызға бір тізерлеп ол да отырды. Сол қалпы — өзгермеген, жүріс-тұрысы жұмсақ, биязы.

- Ағаң ауданда қайда істеп жүр?

- Прокурорда хатшы болып істейді.

Әлиман «мм...» деді. Өскен екен дегені тәрізді. Ақшұбар өңіне бір сәтке біраз ой көлеңкесі түсіп өткендей болады.

- Ал отырыңыздар, мен шай қояйын. Шай ішіп, бір-ақ жүретін шығарсыздар. Оған дейін күн де басылар.

Жұп-жұмсақ мәсі киген аяқтарын үнсіз басып, Әлиман ауыз үйге шығып кетті. Оның соңынан қарай отырып, мен өткен өмірді есіме алдым. Қайран Әлиман жеңгем! Қайтейін, бізге бұйырмадың ғой. Өсекші жұрт Сатылған екеуіңді екі жаққа ажыратып тынды. Оның зардабын мына мен тарттым. Иә, біздің үйді үй етіп, ел қатарына қосып едің. Аз тұрсаң да, өмір бойы ұмытылмастай талай жақсылық істеп едің. Ақ киізден сырып жасап берген әрі жеңіл, әрі жылы пимаң ұмыт бола ма?

Қайран Әлиман жеңгем! Үй ішін дәл сендей ретті, таза ұстайтын адам бар ма екен! Осындағы кез келген заттан, төсектің, жүктің жиналуынан мен сенің өнерлі, бипаз қолыңды ап-анық танымын.

Үй ішіндегі біраз зат маған бұрыннан таныс. Анау төрдегі кестелі киім жапқыш бір кезде дәл осылай біздің үйге көрік беріл тұрған еді. Тоқылған шашағы да, кестедегі суреттері де әлгінде көзіме бірден жылы ұшырай кеткен. Бірінің соңынан бірі шұбаған, бірінен бірі айырғысыз он екі қызыл қораз. Алтауы оң жақтан, алтауы сол жақтан қарама-қарсы келіп, ең алдағы екі қораздың бастары түйісіңкіреп тоқтаған. Киім жапқышқа тігілген кесте-сурет, міне, осы еді.

Мен қораздарды осы отырғанда санап та шықтым — тура он екі. Не азаймаған, не көбеймеген. Бізден кеткелі бергі уақыттың ішінде бір де біреуі шетінемеген. Не деген жаны берік қораздар десеңші!

Міне, шай да келіп қалды. Әлиманның шайы осындай — тез қайнайды, сарғайтып күттірмейді. Көңілді таза дастарқан, аппақ ақ нан, қант. Кесенің түбінен етіп сүт қатып құйған шайы қандай дәмді Әлиманның! Таңдайыңа балдай татиды, ішсең, іше бергің келеді.

Ауыл әйелдеріне тән ибалықты Әлиман берік ұстайды. Жаулықты кіршіксіз аппақ етіп киеді, бір тал шашын сыртқа шығармайды. Қолына күміс білезік, жүзік салады. Көйлекті мол киеді. Қарашы, шай ұрттауының өзінде қаншама әдептілік жатыр! Ұрттағаны ернінің ұшын ғана тигізген тәрізді — түк естілмейді.

Жауын басылған. Терезеден төрдегі бұрышқа қиғаштап күн сәулесі түсіп тұр. Үйдің басқа жері тұп-тұнық болғанда, әлгі жарық сәуленің іші быжынап ұшып жүрген мың-миллион ұсақ шаң-тозаң.

Шай құя отырып, Әлиман өз жайынан да айтты. Күйеуге шығыпты. Ері аудандық аурухананың осындағы көмекші шаруашылығында жұмыскер екен. Аурухана осы араға әртүрлі оwoц егеді, бұлар соны күтіп, күзетеді.

Шай ішіліп болды. Біз енді жүрмекшіміз. Осы кезде Әлиман орнынан серпіле тұрып, төрдегі қоңыр әбдіраны ашып, бір орам көкала шыт алып шықты.

— Құдай жолыңды түсіріп, келіп қалған екенсің. Тай мінгізіп жіберер ек, шама жоқ. Тым құрса, жейде киіп кет. Ана жылы Сарыбастауда оқып жүргеніңде, ашумен үстіңнен қара шапанды сыпырып алған едім. Қайтейін, қу жоқшылық адамға не істетпейді? Сол жеңгем сол кезде сөйтіп еді деме, шығар есіңнен. Құдай қойса, әлі-ақ адам боласың. Адам болды деген, міне, осы...

Көкала шытты Әлиман қойныма тығып берді. Жүрегімді талайға дейін жылытып жүретіндей көп-көп аналық сөздер айтты. Бұл күнде

жат боп кеткен адамнан мен дәл мұндай жақындық, дәл мұндай бейіл күтпеп едім. Ризашылығым өз алдына, мен Әлиманды Қимастай боп аттандым.

ЖАҢА ДОС

Нарынқолды бұл өлкенің қазақтары, өздерінше, қала санайды. «Қалада не бар екен?» деп жатады. Міне, біз сол қалаға кіріп келе жатырмыз. Түзу, кең көше, қолдың саласындай боп тізіліп өскен теректер, шатырлы ағаш үйлер. Бұның бәрі маған үлкен әсер қалдырды.

Арба аймақтың алдына көп тоқтады. Халықтың мол жері. Бір емес, бірнеше дүкен, асхана. Біреулер шұбап кіріп барады, біреулер шығып келеді. Телеграф бағандарына, теректің көлеңкесіне байланған шоғыр-шоғыр ерттеулі ат.

Орыс бұл арада көбірек көрінеді. Олар да қатын-балаларын ертіп шұбап жүр. Сөйлеген сөздерінен дым да түсінбеймін.

Тал түсте ерігіп, мас боп жүргендерді мен бірінші рет осында көрдім. Біреу үсті-басы шаң-шаң боп ластанып, дүкеннің көлеңкесінде ұйықтап жатыр. Бетіне, аузына шыбын қонса, қолын сермеп, үркітіп қояды.

Арбакеш: «Ағаңның үйін іздеп таба аласың ба?» — дейді. Адресі қалтамда болса да, мен таба алатын емеспін, жүрексінем. Мына жүрген халықтың маған бәрі жат, бәрі бөтен.

Арбакеш бір әйелді тоқтатып, сөйлесіп тұр. Мені шақырды. Келдім. Әйелдердің бірі ата-жеңгемнің қайда тұратынын біледі екен. «Жүр, ертіп апарайын», — деді.

Қаланың қақ ортасымен келе жатырмыз. Маңдайшасына жарнама қағылған үйлерді де тұңғыш көруім. Аудандық әрқилы мекемелер.

Оңға қарай бұрылды. Төбесін қос төбе етіп жапқан биіктеу аташ үй, қасында бір ғана бөлме аласа және бір ағаш үй. Осы соңғысы біздікі екен. Күлімбала жеңгем ширатылып қарсы алды.

Бала өзіне досты тез табады. Мен ертеңіне-ақ жаңа дос тауып алдым. Аты Жолдыбай.

Қолында мүйізатары бар, дембелше ақсары бала қасыма келді. Жалаң аяқ, жалаң бас. Үстіндегі боз майканың тозығы баяғыда жеткен, әр-әр жері іріп, ойдым-ойдым тесіліп кеткен. Ол, сірә, бұдан басқа киім кимейтін болуға керек — денесінің ашық жерінің бәрі қоладай қызарып күнге күйген. Ол мені бірден тергеуге ала бастады:

- Кімсің сен?

Мен жөнімді айттым.

- Жүр, шомыламыз.

Мен қуанып, ілесіп бердім.

Болды, бітті, Жолдыбай екеуіміз доспыз енді.

Таңертең шайымды ішер-ішпестен Жолдыбай босағадан қарап, келеді де тұрады. Мен ілесіп берем. Қайда барамыз, не істейміз деп сұрамаймын. Жолдыбайдың түр-түсі оны сұратпайды. Тек оған ілесіп, жолдас болуға жарағаным мен үшін зор мәртебе. Жолдыбай не істеп, не қоюды сарапқа салып жатпайды, тек бастап жөнеледі. Ол келе жатқанда, балалар жарылып жол беріп тұрады. Төртбақ, шымыр Жолдыбайда айла да, күш те жетерлік. Төбелес десе, оның көзі жайнап кетуші еді. Жаңа досымның бойындағы осы қасиеттер мені оған бірден табындырды.

Ол менен бір-екі жас ересек еді.

Жолдыбайдың арқасында бас-аяғы бірер күннің ішінде Нарынқолдың ой-шұқырын түгел біліп алдым. Мен бұны қала деп,

жүрексініп жүрсем, пішту, түк те емес екен. Қазір маған Қостөбе немесе Сүмбе қандай болса, Нарынқол дәл сондай.

Күндізі көбінесе су бойында боламыз, шомыламыз, қармақ саламыз. Кеште клубты торуылдаймыз.

Аудандық клуб бар мұнда. Онда күнде кешкісін кино болып тұрады. Қалтада ақшаң болмаса да, кино көруге әрқашанда құлқың соғып тұратынын жөнді түсінбейтін біреулер киноға билет алып кіруді шығарған. Бұл біздің кешті көңілді өткізуімізге бірақ қиындық келтірмей қоймайды.

Жарайды, қалтамызға бір сом, екі сом ақша түскен екен. Оны «әкел бері» деп арбап, тілеп тұратын орын тек кино ғана ма? Клубтың дәл қасындағы киномен қабаттасып күнде кешқұрым ашылатын кезекші дүкенді қайда қоясың? Онда, негізінен, арақ, кәмпит сатылады. Арағының тұқымы құрсын. Ал неше алуан кәмпитті көре тұрып, қайдағы бір киноға бола, қалтада ақша ұстап шыдамайсың.

Әрі кәмпит сорып, әрі киноға билет сатып алып шірену — бұл біз үшін тым жомарт кеткендік болады.

Сонымен, кино болар кезде клубты торуылдап келеміз.

Клуб үйі — ескі аташ үйі. Оның жаңа болмай, қаусаған ескі үй болуы және уақтылы жөнделмеуі, шынын айтқанда, біздің бақытымыз. Жай ғана тастан қалай салған фундаменттің әр-әр жері омырылып құлап жатыр. Және бір-екі тас алсаң, қасқырдың апанындай үңірейіп шыға келеді. Содан інге кірген тышқанша зып беріп кіреміз де кетеміз. Экранный арт жағындағы суфлер отыруға арналған тесіктен бір-ақ шығамыз. Киноны сахнаның теріс жағынан көреміз.

Кейде киноға дейін клубта көркем өнер үйірмесі жұмыс істейді. Үйірмеге қатысатындар емін-еркін кіріп-шығып жүреді. Сол кезде біз де кіріп, жасырынып қаламыз. О, ескі клубтың ішінде жасырынар жер көп! Қашан киноға халықты жібере бастағанша жатамыз бұғып. Бір

сағат өтеді, екі сағат өтеді. Клубтың есігі бір кезде ашылады. Жұрт билеттерін көрсетіп, кіре бастайды. Сол кезде Қуыс-Қуыстан байқатпай шығамыз да, Қалаған жерімізге отырып аламыз.

Орын таңдау жағынан мұнда әркімнің өз еркі. Билетте орын көрсетілмейді, әркім Қалаған, жұрттан бұрын басып алған жеріне отырады,

Осының бәріне де мені баулып, көзімді ашушы Жолдыбай еді.

Жолдыбайдың шешесі жесір әйел, бір кеңседе үй сыпырушы болып істейді. Бір әпкесі, бір қарындасы бар, тұрмыстары нашар. Үйлерінде тамақ болса, Жолдыбай ішіп-жейді. Болмаса, қыңқ демейді, өз жанын өзі батады. Біреулердің үйінің төбесінде өрешеді құрт жаюлы тұрады. Енді біреулер бақшасына капуста, сәбіз егеді. Ер азығы мен бәрі азығы жолда дейді де, менің досым ебін тауып, соларды бір аралап етеді. Қай үйдің құрты тәтті, қай үйдің бақшасындағы сәбіз ірі — Жолдыкең бәрін біледі.

Мен шикі капустаны өмірімде жеп көрген емеспін. Жолдыбай рақаттана қарш-қарш шайнайды да:

- Сен білесің бе, капуста адамды тез семіртеді, — дейді.

- Олай болса, семіріп алайын, — деймін де, мен де жеймін.

Нарынқолдың тұрған жері әсем — тау баурайы. Бір жағы сарқырап аққан өзен, қалың тоғай. Екінші жағы тау — кәдімгі атақты Тянь-Шань. Жері құйқалы қара топырақ. Ауа райы салқын болғандықтан, тек жеміс өспейді, басқаның бәрі өседі. Астығы аттың қапталынан келеді, картобы кеседей-кеседей болады. Таулы жер, шіркін, малдың жері ғой. Сай-саладағы көгал шөпке жаздығүні шөккен түйе жасырынады. Жайлауында ызың еткен шыбын болмайды. Қыста таудың күнге бетінде қар және жатпайды. Жылдың он екі айына малды айдап салып, тек қара да отыр. Нарынқолда отын-су қандай ырғын. Таудағы зәулім кебу қаратайдың о жағынан балтамен бір, бұ жағынан және бір шауып, ырғып қалсаң,

ажалы жеткен алыптай жерді солқ еткізіп, құлап түседі. Бұтағын аршып, сидамдап, төмен қарай ағызып айда да жібер. Заулағаннан заулап, есігіңнің алдына бір-ақ келіп тоқтайды...

Қыстақтан жоғары Қайшы дейтін сайдың аузында диірмен бар, су диірмен. Бір күні бір қап бидайды астыма салып алып, үн тартқызуға соған келдім. Диірмен тұрған жердің, ой, әдемісі-ай! Сынаптай тұнық, күркіреген тау өзені. Бойжеткен қыздай желкілдеген сұлу көкталдар, дәл қасында тау тиіп тұр. Менен бұрын келген бірнеше адам бар екен. Солар тартқызып болғанша, менің күте тұруыма тура келді. Бұл үшін мен оншалық өкінген жоқпын. Табиғаттың маңайдағы сұлулығына ғажап қалып, тамашалаумен болдым.

Бір кезде диірменнің ішіне кірдім. Ешкім жоқ. Терезенің алдында үстіне бір елі боп ұнның тозаңы қонған жұқалтаң кітап жатыр. Алып қарасам: Мұхтар Әуезов, «Қараш-Қараш». Әңгімелер жинағы.

Мұхтар Әуезов дейтін жазушы екенін білем. Әлгі арада тікемнен тік тұрып, кітапты оқи бастадым. Қызығынан бас ала алмаймын, неше түрлі адамдар мен уақиғалар көз алдыма елестеп, қазіргінің бәрін ұмытып, тамаша бір дүниеге ендім де кеттім.

Әңгіме ұзақ, таусылмайды.

Диірменге кіріп-шыққан жұрт бөгет жасай берген соң, сыртқа шықтым. Тоғайдың арасына барып, жайғасып отырып алып, ал кеп оқы! Сіңірі шыққан екі кедей адам: Бақтыгүл, Тектіғұлдардың жоқшылық тұрмыстары, тас мейір Сәлмен байдан көрген қорлықтары... Иә, енді не болар екен? «Енді не болар екен» деумен әңгіменің соңына жеткенше асығудамын. Тектігүл сойылға жығылар жерде жаным ашығаны соншалық, көзімнен жасым шығып кетті. Жауыз Сәлменді атарға оғым жоқ еді.

Оқиға тереңіне тарта берді.

Бақтыгүл қашқын. Сәлмен байдың жылқысынан жылқы ұрлап әкелді. Елсіз тауда аш отырған қатын-баласына сойып, азық етпек.

Жас ет қазанда былқып пісіп жатыр. Бақтыгүл ет турауға пышағын жанып, дайын отыр. Сілекейін жұтынған шыдамсыз аш балалар. Дәл сол кезде сырттан тысыр естілді. Бұл келген қуғын еді. Ет желінбей қалды. Бақтыгүл таяққа жығылды, қатын-бала у-шу болды...

Осының бәрі-бәрі маған тым жақын, таныс өмір тәрізді. Бір ысып, бір суымай, толқымай оқу еш мүмкін емес. Қандай аяныш! Қандай қатыгез тірлік! Жазушы бәрінің ізін аңдып, өз көзімен керіп, біліп жазған секілді.

«Қараш-Қараш» атты ұзақ әңгімені аяқтап, есімді бір-ақ жиғандай болдым. Қарасам, күн кешкіріп қалған екен.

Енді әріптер бұлдырап, көрінбеуге айналған. Оқыған әңгіменің әсері көңілімнен тіпті де суитын емес. Үйге тез барсам, осының бәрін Жолдыбайға айнытпай айтып берсем деймін.

Түн. Диірменнің іші. Сығырайған май шам. Жұқалтаң кітаптан мен әлі көз алмай, қадалып оқудамын. Анда-санда аяғын сылтып басқан ақсақ диірменші шал кіреді. Май шамның түбінде кітапқа үңілген мені көреді.

- Әй, сен мұнда не үшін келдің? Кітап оқығалы келдің бе? Сал ана ұныңды! Қазір сенің бидайың бітеді! — дейді.

Мен бұл кеште өмірдегі қызықтың бәрі де кітапта екен деген қорытындыға келдім. Шіркін, Мұхтар Әуезовті бір көрсем деп арман еттім.

Ертесінде Жолдыбайға оқыған әңгімелерімнің уақиғасын бірінен соң бірін майын тамызып айтып бердім. Ең соңында:

- Жолдыбай, қызық кітаптарды қайдан алып оқуға болады? — деп сұрадым.

Өйткені оның білмейтіні, таппайтыны жоқ.

- Осында кітапхана бар, содан алуға болады.

Кітапхана дегенді естігем, бірақ көрген емеспін.

- Мен барсам, бере ме?

- Мүмкін, берер.

Жолдыбай мені селоның орта тұсындағы оқшау бір үйге ертіп келді. Бұл аудандық кітапхана екен. Кең үйдің жарым бөлегі толы кітап, сөре-сөреге тізіп жинап тастаған. Дүниеде мұншама мол кітап болатынын, оның бәрі бір арада жинаулы тұратынын тұңғыш рет көріп отырмын. Көзім тұнып, таңырқап қараймын.

Стол үстінде қат-қат боп жиналған газет-журнал қаншама! Мұның бәрін кім оқиды? Қалай оқып тауысады?

Біреулер кітап тапсырып, кітап алып жатыр. Көбі біз секілді балалар.

Мен де оқуға кітап сұрадым. Кітапханашы әйел кімсің деп сұрап алды да, ауылдық советтен, мектептен әлдеқандай анықтамалар алып кел деп, мен үшін түсініксіздеу бір машақат жұмыс айтты, Онсыз кітап берілмейді.

Мен сыртқа аса жабырқап шықтым. Соншама мол кітаптың біріне де қолым жетпеуі қорлық еді. Менің бұл хәлімді жете түсінген Жолдыбай:

- Сен уайым жеме, бермесе, қойсын. Саған керегі кітап па? Мен табам, — деп, көзін қулана қысып қойды.

- Қайдан табасың?

- Үндеме, кеш батсын.

Кеш батып, ел орынға отырған кез. Жолдыбай екеуіміз кітапхананың тұсында көшеде тұрмыз. Кітапхана қазір жабық,

терезелері қараңғы. Төңіректі әбден байқап қарап алды да, Жолдыбай ымдап, бастай жөнелді. Мен одан қалмаймын. Кітапхананы бір айналып, терезелерді, құлыпты Жолдыкең байқап өтті. Дәу қара құлып, Жолдыкең қайқы бас сыммен түрткілеп көріп еді, ашпады.

Терезенің бәрі көше жақта, оншалық биік емес, бой жетер жерде. Жолдыкең бәкімен шұқылай бастап еді, әйнектің біреуісі сыңғыр етіп босап, оның қолына келді. Терезенің бір көзі үңірейді де қалды.

Қазақтың ет жаятын қоймасының алақандай желдеткіш тесігі болады, ұры мысықтар сол тесіктен артына бір қарап алып зып ете қалады. Жолдыбай тап сол. Үңірейген кішкентай көзге басын сұғып, тырбаңдап, ары қарай сүңгіп кіріп кетіп барады. Мен аяғынан сәл демеп жіберіп едім, қара тесік Жолдыкеңді жұтты да алды.

Дегбірім қашып, жан-жағыма қараймын. Бір пәлеге ұрынбасақ неғылсын. Сәл сезіктенер жағдай туса, Жолдыбайды қалдырып, безіп жөнелуімде дау жоқ.

- Мә, ал!

Дауыс Жолдыбайдікі. Ар жақтан бір құшақ кітап алып келіп, тесікке тықпалап жатыр. Мен кітаптарды қабылдап ала бастадым. Бір-екі кітап шашылып, жерге түсіп те қалды.

- Жете ме? Тағы әкелейін бе?

Жолдыбай кітапхананы көшіріп кетпек.

- Жетеді!

Жолдыкең тесіктен әуелі екі қолын, одан соң басын шығарды. Салбырап түсіп келеді. Өмір бойы терезе көзінен кіріп-шығуды кәсіп етіп алған адамдай-ақ оп-оңай салаң ете қалды.

- Кеттік

Бір-бір Құшақ кітапты бауырымызға қысып алып, көшенің қараңғы шетімен безіп келеміз.

Ертесі. Тағы да босағадан жылтырап қарап, Жолдыбай келіп тұр. Енді оның күнге күйген иығы мен мойны түлеп, жауыр бола бастаған. Мен Жолдыбайдың келуін күтіп отыр едім. Екеуіміз көшеге шықтық. Түнде ірі бір жұмыс тындырған адамдармыз, бірімізді біріміз қас-қабағымыздан ұғып, жымың-жымың етеміз. Олжа кітаптардың бәрін де түнде Жолдыбай үйінің тауық қорасындағы жаман-жаман жүктің арасына тығып тастағанбыз. Біздің үйге әкелуге болмайды. Сатылған ағайым көрсе, қайдан алдың дейді.

Күндіз Жолдыбай үйінде адам болмайды.

Міне, біз олжа кітаптарды қарап отырмыз. Жарым-жартысы қазақша, жарым-жартысы орысша. Орысша кітаптардың бізге қажеті шамалы — оқи алмаймыз.

- Қараңғыда қандай кітаптар екенін қайдан білейін, стол үстінен құшақтап алдым да жөнелдім, — дейді Жолдыбай.

Мен оқитын кітаптарды шетінен бір-бірлеп алып тұрмақшымын.

Ойымызда кітапхана. Онда не боп жатыр екен? Түк білмеген болып, кітапхананы сырттан торып келдік. Терезенің көзін орнына қайтадан салып қойған, тым-тырыс. Біз кітапханаға кірген жоқпыз.

Арада үш-төрт күн өтті.

Біздің үймен көрші үй Танабаев дейтіндікі. Күйеуі бір кеңседе бастық, әйелі кербез жас келіншек. Күйеуін қызметке шығарып салады да, ол әдетте, біздікіне келеді. Күлімбала жеңгем екеуі өсек айтып уақыт өткізеді.

Сол Танабаевтың әйелі аяғын ширатыла басып біздің үйге келген. Мен кітап оқып отырмын.

- Бұл не кітап?

Илияс Жансүгіровтің «Күй» дейтін өлеңдер жинағы еді. Келіншек бірнеше бетін аударып, көз жүгіртті де:

- Берші, мен оқып шығайын, — деді.

- Алыңыз.

Келіншек кітапты алып, кетіп қалды.

Ертесі. Күндізгі уақыт. Біздің үйге мұрты тікірейген Бүркітбай милиционер келіп тұр.

- Осында пәлен дейтін бала бар ма? — деп менің атымды атайды.

- Бар.

Бүркітбай мені көп сөзге келтірмеді, жүр деп, айдап алды. Милицияға әкелді. Мен ештеңе түйсінетін емеспін. Жан-жағы бітеу қораға, одан бір бөлмеге кіргізді. Португепя тағынып, шпал қадаған әдемі қазақ жігіт отыр. Бүркітбайға бара беріңіз деді, мен қалдым. Оның менімен жөндеп сөйлесетіндей түрі бар. Әуелі аты-жөнімді сұрады, айттым.

- Мына кітапты танысың ба?

Столдың тартпасынан суырып алып көрсеткен әлгі кітап «Күй» еді. Көзіме жылы ұшырай кетті.

- Танимын.

- Сенің кітабың ба?

- ...менікі...

- Қайдан алдың сен мұны?

Не айтарымды білмеймін.

- Айт, қайдан алдың?

Үн жоқ.

- Бұл қайтіп сенің кітабың болады? Мына мөр не?

Арада бір минут өткенде мен тергеушіге барлық шынымды айттым.

Сұрақ бітті. Мені қанаттағы бос бір бөлмеге кіргізді де, қамап қойды. Есікті жауып, сыртынан құлып салып жатуы адамға жаман әсер етеді екен.

Түн болды, жіберген жоқ. Осында түнеп шықтым. Таңертең Күлімбала жеңгем бір шайнек шай, бір жапырақ нан алып келді. Кәдімгі қамаудағы адам тәріздімін, шайымды жаман бір ескі матрацты төсей салған жер төсектің үстінде отырып іштім.

Кенет, қора жақтан біреулердің шуласқан дауысы естілді. Таныс дауыс. Жолдыбай. Орнымнан ұшып тұрып қарадым. Тағы да сол Бүркітбай, Жолдыбайды айдап алған. Анау, жүр деп, итермелейді. Жолдыбай: «Итерме, өзім де жүре алам», — деп, Бүркітбайға ырық бермей, кіжініп тұр.

Соңынан білдім, мен қамауда отырғанда милиция Жолдыбайды іздеп жүріпті. Сезік алған Жолдыкең зытып жөнелген, бұл түні ол үйіне түнемеген.

Түске таман мені де, Жолдыбайды да босатты. Олжа кітаптың бәрі милиция арқылы кітапханаға қайтарылды. «Ұрлық түбі — қорлық» болатынын мен тәжірибеде осылайша бір сынап көрдім.

Тағы да соңынан білдім: Танабаевтың әйелі кітапханада істейтін бір әйелмен жолдас екен. Оның үйіне сол келген, «Күйді» көрген.

Қайдан алғанын сұраған... Ұрлықтың мұңсік иісі милицияны маған алып келген.

МАХАББАТ ХАТЫ

Әй осы махаббат хаты дегенді қойсаңызшы. Бағышталған адамына жетпей қап, қолды болып жататын да осы хат. Қаншама тату-тәтті жүректерді Қызғаныштың Қызыл шотына қаритын да осы хат. Ойлап отырсаң, бұл хаттың рақаты да, машақаты да мол. О, махаббат хатын жазуға құмартушылар! Менің мына айтайын деп отырған әңгімемнен сабақ алыңдар.

Ағайым тағы да Алматыға бір айлық курске оқуға кетті. Үйде енді Күлімбала екеуіміз ғанамыз. «Ей келіншек, сызылып бос отыруың жетеді, жұмысқа шық» деп құжбандай боп келіп тұратын Бәзіл бригадир мұнда жоқ. Мұнда бірақ Қазбек бар. Иә, иә, ағайым барда біздің үйден шықпайтын, ағайымның жан жолдасы, анау санақ мекемесінде істейтін жылтыр бет Қазбек...

Бір күні біздің үйге Жолдыбай келді. Екеуіміз өзенге қарай кетіп бара жатыр едік, арт жағымыздан Күлімбала шығып, айқай салды:

- Жолдыбай, сен бері келші!

Қасына барған Жолдыбайды Күлімбала үйге ертіп кіріп кетті.

Мен әлгі орнымда таңырқағандай болып тұрмын. Жеңгем, менің жеңгем, неге мені шақырмай, Жолдыбайды бөлектеп шақырады?

Жолдыбай көп кешікпей шықты. Анадай жерде тұрған маған «саған айтатын қызығым бар» дегендей жымыып, көзінің астымен қарайды. Оның соңынан Күлімбала да шығып, бізді бақылап тұр.

«Жеңгем саған не айтты» деп Жолдыбайға жабыса кетуге әдейі байқауға алып тұрған Күлімбаладан қаймықтым. Былай таман ұзаған соң сұрамақпын. Жолдыбай өзі де айтпай шыдамас. Суға

барар жолда Әлгінде айтқан санақ мекемесі бар (Қазбектің мекемесі). Сол араға таман келгенде, Жолдыбай Үндеместен кеңсеге қарай бұрылды. Мен де бұрылдым. Берене үйдің алдына келіп, міне, енді іркіліп тоқтап тұрмыз. Күлімбала бұл арадан бізді көрмейді.

- Не айтты ол саған?

Жолдыбай қылмаң-қылмаң етеді, бір қолы қалтада.

- Саған бір нәрсе көрсетейін бе?

- Көрсет.

Жолдыбай маған конвертке салынып, аузы желімделген, екі бүктелген хат көрсетті. Адрес жазылмаған.

- Жеңгең Қазбекке бер деп берді.

Менің ішім мұздай болып кетті. Жеңгем Қазбекке не жазуы мүмкін? Айтатынын былай-ақ айтпай ма? Мұнда бір гәп болмаса неғылсын!

- Ашып, оқысақ қайтеді? — дедім Жолдыбайға.

- Қалай ашамыз?

- Ақырын ептеп ашамыз да, оқып, содан соң қайта желімдеп, апарып береміз.

Жолдыбай бірден келісті. Әйел-еркектің құпиясын ол менен гөрі көбірек біледі де, көбірек түсінеді.

Екеуіміз кеңсеге де кірмей, Күлімбалаға да көрінбей, тартып отырдық. Қауіпсіз оңашаға келіп, конвертті аша бастадық. Кереге көз дәптердің бір парағының екі беті толы жазу. Сиямен мәнерлі етіп, асықпай жазуға тырысқан. Мүмкін, бірден жазылған хат емес те шығар. Бұл тәрізді хаттар, әдетте, талай жазылып, талай жыртылады. Талай рет өңдеуден, жөндеуден өтеді.

Талай өшіріліп, талай көшіріледі. Әр сөзі мық шегедей бекем болғанда ғана жіберіледі.

Хат мазмұны, қысқашалап айтқанда, мынадай: Қазбек бір кезде Күлімбалаға, менің жеңгеме: «Сен менің періштемсің, сені көрмесем, тұра алмайтын ауруға душар болдым» деген. Сәбидей аңқау Күлімбала оған сенген де, торға түскен... Арада бірталай күндер өтті, Сатылған жоқ. Күлімбала екі көзі төрт болып, Қазбекті күтеді, ал Қазбек болса, жоламайды. Бұ несі оның? Келекесі ме?..

Біза менен күйініш ішін мысықтай тырналап отырып жазған шарасыз әйел осының бәрін қағаз бетіне қандай сөздермен түсіретінін, оқушы, енді өзің жобалап білерсің.

Жолдыбай үшін бұл хат қызық, тамаша. Ал мен үшін қасірет. Ішім қызғаныштан алай-дүлей болып кетті. Күлімбаланы атарға оғым жоқ. Бәлем, тоқтап тұр! Келсін ағайым!

Ағайым келгенде, сонда не істемекпін? Шіркін, мына хатты қолына бере салсам!

Жолдыбай көнер емес: «Хатты Қазбекке бермесем, Күлімбала мені құртады», — дейді

- Онда мен бұл хатты көшіріп алайын?

Жолдыбай бұған көнді. Уақиғаның шиеленісе түсуі оған да қызық. Екеуіміз Жолдыбайдың үйіне келдік. Мен хатты көшіруге кірістім. Түп нұсқа алдымда жатыр. Бір де бір сөзін бұзған да, қалдырған да жоқпын.

Кешірілген хатты енді қайда сақтамақпын? Қалтамда жүрсе, біріншіден, тозады. Екіншіден, жеңгем тауып алып қоюы мүмкін.

Біздің үйдің қасында бір түп долана ағашы өседі. Әлгінің басында қараторғайдың ұясы бар, ішіне жұмсақ болсын деп шөп

төселген. Хатты ешкім ескермес деп, сол ұяға, шөптің астына тықтым да қойдым. Енді тек келсін ағайым.

Анда-санда ағаштың басына шығып, тексеріп қарап қоям — хат жатыр. Қараторғайлар біреудің хатына бізге ұқсап тиіспейді.

Күндер өтіп жатты.

Хатты алған соң, Қазбек біздің үйге тағы да келе бастады. Орта бойлы, әдемі сұрша жігіт, киімді қатып киінеді. Аяғында айнадай жалтыраған жеңіл хром етік, галифе шалбар, сырт жейде. Белінде қып-қызыл жалпақ қайыс белбеу. Басында жейдесі түстес қоңыр фуражка.

Қолымнан келсе, мен дәл Қазбекше киінер едім. Әлгі аталған киімдер Қазбекке ғажап жарасады. Әрі қыры түспеген жаңа, әрі таптаза. Бір түйір шаң-тозаң оның үстіне жуымайды, қашан көрсең, өзі де, киімі де өтектен жаңа шыққандай жарқырап, сәуле шашып тұрады.

- Келіншек, амансың ба? Сатылғаннан хат бар ма? Қашан келем дейді?

Қазбек жайдан-жай келмейді біздің үйге. Алматыда оқып жатқан жолдасының — менің ағайымның амандығын білуге келеді. Оны көргенде, Күлімбала жеңгемнің көзі жайнап кетеді. Үйдегі арқалы жалғыз орындықтың үстін орамалмен бипаздан сүртіп, Қазбекке ұсынады:

- Отыр.

Қазбек жайлап отырып жатады. Оның қимыл-қозғалысының бәрі де киім киісі тәрізді сыпайы, әсем.

- Сатылған жоқ болса, бір де бірің жоламайсыңдар. Келіп, амандық білуге де жарамайсыңдар, — дейді Күлімбала. Қазбекке кінә тағып, бүріп алғандай болады.

Қазбек сөз таба біледі:

- Байы жоқ қатынның үйінде не бар? Бір күн болмаса, бір күні өсекке қаларсың!

- Е, қорқады екенсің ғой?

- Бұл қорқу емес, сақ болу.

Ішімнен зығырым қайнап мен отырмын: «Екі сайқал, сайқалданыңдар! Мені ештеңе білмейді деп ойлайсыңдар ғой! Күліңдер әзірше, жетісіңдер! Күлкілерің қашанға барар екен?!»

Сарғайып күткен күн жетті — оқудан ағайым келді. Күлімбала шай қойып, жан таппай жүр. Күйеуін күте-күте екі көзі төрт болып, зарыққан адам тәрізді.

Ағайыммен амандасуға жолдас-жоралары келді, ішінде Қазбек. Ол Күлімбалаға қалжың айта келді:

- Келіншек, күйеуің кеп, қожайын болып жатырсың ба? Алдын ала бізді шақырып, тоқымқағар жасасаң ғой, Сатылған бұдан да ертерек келетін еді.

Қазбек қалжыңды мәнерлеп, өлшеп айтуға тырысады. Ішінде не Күлімбаланың, не оның күйеуінің көңіліне келетіндей ебетейсіз, артық сөз кетіп қалмауын қатты қадағалайды. Әлдекімдерге ұқсап, жолдасының әйеліне өз әйеліндей тұрпайылап жатуды білмейді. Иә, жуастан жуан шығадының нақ өзі.

Мен атайым келген бетте-ақ долананың басына шығып, анадан бері көзімнің қарашығындай сақтап жүрген көшірме хатты қалтама қаттап алғам. Енді ретін тауып, соны ағайыма табыс еткеннен басқа менде ой да, мақсат та жоқ.

Бұл күні хатты берудің ыңғайы келмеді.

Ертесі болды, шай ішілді. Ағайым қызметіне баруға үйден шығып кетті.

Сәл аялдап, соңынан мен де шықтым. Ағайымның артынан жүгіріп келем. Қуып жетіп, түк айтпастан, хатты қолына ұстата салдым...

«Бұл не?» дегендей ағайым сол арада тұрып оқи бастады да, өңі бұзылып кетті...

Түскі үзіліске ол қасына бірнеше адам ертіп келді. Ішінде ауылды советтің председателі бар. Көбінесе біртоға жүретін, сабыр сақтай білетін Сатылғанның түр-түсі өрт сөндіргендей түтігіп, қарайып кеткен. Ол Күлімбамен ажыраспақ боп, қасындағы кісілерді куәлікке ертіп келген екен.

Сот арқылы ажырасу ол кезде жоқ.

Күлімбала тек қос қолдап бетін басып, жылағанды білді. Үйдегі бар зат екіге бөлініп жатты.

ӨГЕЙ ШЕШЕ

Сатылғанның екінші рет үйленуі, сөйтіп, тағы да сәтсіз тынды.

Мен, міне, тағы да Қостөбедемін. Құттықтап қойыңыздар — өгей шешелі болғам. Күлімбала түтетіп отырған түтін сөнгеннен кейін, басым ауған жаққа қаңғып жөнелмей, енді өгей шешені де бір көрейін, көрмегенім осы еді деп, Күміс дейтін адамның қолына келдім (Мұнда келмей, қайда барушы едің деп неге сұрамайсыздар?).

Күміс әкемнен үлкен бе деп қалам (жас жағынан). Ал бой жағынан Ыдырыстан биік: бет бітімі кесек, қалбиған қара әйел. Аты Күміс демесең, өзі де, киген киімі де шойынға көбірек ұқсайды.

Ластығы жағынан аумаған менің бір кездегі Бибіжамал жеңгем. Соның өзі болмағанмен, көшірмесі.

Күміс дені сау да адам емес. Оқта-текте талып жығылып қалады. Өзінен өзі күбірлеп сөйлеп, әруақ-құдайға сиынып, солармен тілдесіп жүреді.

Талма аурудың қазақ қояншық дейді. Күмістің қояншығы күрт ұстайды. Шай құйып немесе от жағып отырады да, серейіп жығылып қалады. Тісін шықыр-шықыр еткізіп, аяқ-қолының тамыры тартылып, кейде аузынан ақ көбік атып, көздері аларып, тырбаңдап жатады. Бұрын мұндайды көрмеген менде зәре қалмайды. Дереу сыртқа атып жөнелемін, көрші кемпірлердің біреуін ертіп келем.

Тұрдыбек інім бұл кезде үш жастан асқан. Күтімсіз болудың салдарынан ит аурумен ауырып, аяғы әлі шықпаған — мешел. Түрегеп жүре алмайды, құйрығымен қозғалады. Көбіне-көп сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде мойны қылдай болып, көздері бақырайып, жарбиып отырғанды біледі.

Өзі мешел болғанмен, тілі сау, сөйлесе, тақ-тақ етеді. Бірақ көп сөйлемейді. Өзінің мешел болып қалуына осы жүрген адамдардың бәрін кінәлап, қарытыс айтқандай сәби қабағын түйіп алып, түксиіп үнсіз отырады. Бұл күнде ауылдың үлкен-кішісінің бәрі оның Тұрдыбек дейтін атына «мешел» дейтін сөзді қабаттап, қосып атайтын болған.

«Тұрдыбек мешел!»

Жуыну, киім ауыстыру дегенді Тұрдыбек шешесі өлгелі білген емес. Оның үстінде киім бе, болмаса жабағы тәрізді жапсырып таңып қойған бірдеңе ме, ажырату қиын. Аяқ, қолы шидей, шашы өсіп, құлақтарын көміп кеткен... Сәбидің сол кездегі кейпі көзіме елестегенде, осы күні де менің жүрегім шошынудан қақ айырыла жаздайды.

Күміс талып жығылып жатқан кезде Тұрдыбекте де ес қалмайды. Бірақ ол мен құсап үйден қашып кете алмайды. Құйрығымен тез-тез сырғанап, үйдің алысырақ бұрышына қарай шегіне береді. Екі көзі есік жақты бөгеп, ұп-ұзын боп, серең-серең етіп жатқан Күмісте.

Менің үйде болғанымды Тұрдыбек жақсы көреді. Екеуден екеу қалсақ, қабағы ашылып, сергіп, бірдеңе-бірдеңе сөйлей бастайды. Кәдімгідей балалық мінезі ұстап, ойнамақ болады. Менің жаным Тұрдыбекке керемет ашушы еді...

Күміс Тұрдыбекке қатал қарайды. Оңашада ұрып-соғады екен, оны маған Тұрдыбек өзі айтады. Қайтейін, ара түсуге менде шама бар ма? Інімнің ауыр хәлі ішіме у боп құйылады.

Мен бұл кезде жұрттан жасырып өлеңдер жазатын едім. Көбі өз басымдағы қайғы-қасіретім. Әлі де болса өлдіге қиғым келмейтін аяулы анам, оны жоқтау.

Тұрдыбектің басындағы ауыр хал. Күмістің оны ұратындығы.

Қара бұлттай қалбиған мынау Күміс,

Соғады Тұрдыбекті гүрс-гүрс, —

деген екі жол өлең есімде қалыпты.

Күз. Нарынқолда бесінші оқып жүрмін. Осында НұрҒабыл дейтін бізбен туысқан кең бейіл тамаша адам бар, мұғалім. Сатылған екеуіміз соның үйінде жүреміз.

Бір күні осы үйге сүмпиіп әкем келіп тұр.

- Жайша келдің бе?

- Тұрдыбекті бәлініске әкеп ем.

- Е, оған не болды?

- Су екен деп, аптол ішіп қойыпты...

Уақиға былай болған: Әкем Әйелі екеуі Қырманда молотилкада істейді. Ауылдан бірқауым жер. Сонда жатып, сонда тұрады. Тұрдыбекті де алып барған. Аяғы жоқ мешел бейшара ұзақ күнге қырманның шетінде күнге борсып отырғанды ғана біледі. Өгей шеше оған қарамайды.

Панасыз сәби бір күні әлгідей отырып қатқақсып шөлдейді. Ішуге су іздейді. Маңайында әртүрлі шелек, бөшкелер тұрады екен. Соларға үңіліп қарай бастайды. Шелектің біреуінде молотилканың моторына құятын автол тұрады. Сәби оның не зат екенін біле ме? Басын сұғып жібереді де, қылқылдатып жұта бастайды...

Байғұс інім ауруханада бір жетідей жатып шықты. Талайға дейін оның ішіне ас тоқтамайтын болды.

Қыс кезі. Қазақы жайпақ шанамен тағы да Қостөбеден әкем келген. Шанасында төселген киіз, жаман бір көрпе жатыр.

- Біреуді алып келдің бе, не жұмыспен келдің?

- Тұрдыбекті бәліске әкеп ем...

- Е, тағы не боп қалды?

- Ұста дүкеніндегі отқа қолын тығып алыпты.

Уақиға былай болған: Әскембай ұстаның дүкені біздің үйдің қасында. Тұрдыбек бұл кезде үйдің қабырғасына, дуалға сүйеніп жүретін болған. Білғи да жападан-жалғыз отыра беруден іші пысқан сәби бір күні там-тамды жағалап сырғып, ұста дүкеніне келеді. Тұрдыбекпен шамалас Қырғызбай дейтін бала бар. Ол мешел емес, сау. Қалтырап әрең тұрған Тұрдыбекті Қырғызбай қызық үшін жұлқып, итеріп келіп қалады. Тұрдыбек омақаса жығылып, бір қолын көріктің қып-қызыл шоғына білезігіне дейін оңдырмай тығып алады.

Бұл хабарды естігенде, менің арқа-басым шымырлап кетті.

Байғұс сәби тағы да ауруханада.

Ініме мен күн сайын келіп тұрам. Пряник, кәмпит әкеп берем. Мұнда оны келісімен моншаға салған, шашын алған. Тап-таза іш киім, халат берген. Күйген қолын добалдай етіп таңып, ақжаймалы, сеткалы темір керуетке жатқызып қойған. Мен алғаш келгенде, өз інімді өзім танымай қала жаздадым. Түрінен кісі шошығандай бұрынғы Тұрдыбек емес, екі көзі қарақаттай, сүп-сүйкімді біреу. Мені көріп, әдемі жымып күледі. Інім екенін сонда ғана таныдым.

Адамды адам ететін де, хайуан ететін де тұрмыс екен, мен соны білдім.

Бір күні сабақ соңынан Тұрдыбекке тағы да келген едім. Төсегінің қасында отырмын. Тұрдыбек сау қолымен жастығының астын оқпалап, бірдеңе іздей бастады. Сөйтсем, үш тал домалақ кәмпит екен.

- Мә, аға, же, саған сақтап қойдым — деп ұсынып жатыр.

Бұл кәмпиттерді таңертең шаймен берген. Тұрдыбек жемей, өз аузынан жырып, маған сақтап қойыпты. Інімнің бауырмалдық қылығына іші-бауырым еріп кеткендей болды.

- Өзің жей ғой...

Мен екі түрлі мамандықтың адамын жасымнан керемет қадірлейтін едім. Бірі — мұғалім, екіншісі — дәрігер. Дүниедегі ең ақылды, ең мейірбан жандар осылар тәрізденетін. Мен мұғалім мен дәрігерден тек жақсылық күтуші едім. Оларға өз ата-анама сенгендей сенуші едім.

Мұғалім мен дәрігерден оңбаған адам шығады деп мен еш уақытта да ойламайтын едім.

Амал қанша, шығады екен.

Қатыгез тағдыр Тұрдыбек інімді дәрігердің оңбағанына кез келтірген. Ол оны адам-ау деп, келешегі бар-ау деп қарамаған. Аяғын сындырып алған лақ тәрізді көрген. Күйген қолдың әр саусағын жеке-жеке даралап байлап емдемей, қосып бір-ақ байлаған. Соның салдарынан жазыла келе бес саусақ біріне бірі жабысып, бірігіп біткен. Алақаны қасықтың басы тәрізденіп шұқанақ, қуыс болып қалған.

Бұны біз інім ауруханадан шыққанда бір-ақ көріп білдік.

Дәрігердің өз ісіне немқұрайлы қарауы өсе келе Тұрдыбекке аса қымбатқа түсті. Күйген қолы еңбек етуге (айыр, күрек, балта секілді еңбек қаруын ұстауға) жөнді жарамайтын болды. Байғұс бала, сөйтіп, мәңгілікке мүгедек болып қалды.

Мен үшін жазғы демалыстың болғанынан болмағаны артық. Қайда барам? Тағы да кімнің қолына телміріп қараймын? Қостөбеге — Күміс шешеме жолағым келмейді.

Қостөбеден, өзімнің Қостөбемнен, безер болуыма және бір себеп бар, ол — колхоз жұмысы. Бригадир төбемді көрісімен атының басын ұрып жетіп келеді: «Әй, әке, оқуың бітті ме, кеп қалдың ба? Олай болса, ертеңнен бастап жұмысқа шық, ана шөп машинаның біреуінің атына мін», — дейді.

Біз үшін, жалпы балалар үшін, жазғы демалыстың демалыс деген тек аты ғана. Ал заты әлгідей — жаз бойы колхозда жұмыс істейміз. Күз боп, оқу басталарда, сонда ғана жұмыстан мойнымыз босап, уһ дейміз. Біз үшін нағыз демалыс — ол оқудың басталуы.

Амал қанша, Қостөбеге келдім, басқа барар жер жоқ. Әкем бұл кезде жалғыз үй боп, ауылдың сыртында бойдақ ғана бағады екен. Ескі бір тамды пана қылып отыр. Бір бөлмеде өздері тұрады, қарама-қарсы төбесі ашық басқа бөлмеге түнде сиыр қамайды. Далан үй екеулеріне ортақ, ол да төбесіз.

Адам тұратын бөлмеде, керек десеңіз, есік те жоқ. Есік орнына ескі бір дағар ұстап қойған. Кейде, үйде адам жоқта, сұғанақ сиырлар тамақ иісін біліп, кіріп кетіп, оны-мұныны шашып, қазан-аяқтың әптер-тәптерін шығарады.

Күн ыссыда оқыра қуған сиырдан өткен ақымақ нәрсе бар ма? Құйрықтарын қайқайтып тігіп алып, көздері шарасынан шығып, бас сауғалар көлеңке іздеп, жан таппағанда, үйде кісі отырғанына қарамастан, тасырлатып кіріп келеді. Әуелі өзіңді басып кете жаздайды. Бәріміз бірдей шу ете қаламыз. Сол кезде, әлгі сасық қорс етіп, қайта үркіп жөнелгенде, дағар есікті мүйізіне іліп, қоса алып кетеді.

Менің Қостөбем аудандағы ең әлсіз көтерем колхоздың бірі еді. Малшылары тігетін баспана болмағандықтан, серпіліп жайлауға да көше алмайды. Өстіп, жаман-жұман тамдарды пана етіп, ауылды төңіректеп, быжынаған қара шыбын, көк сонамен алысып, бықсып отырады.

Ауылдан оқшау жалғыз үй болғандықтан, мен әзірше бригадирдің көзіне түсе қойған жоқпын. Шынында да, демалып уақыт өткізудемін. Жинаған бір жәшік өзімнің меншікті көркем әдебиет кітаптарым бар, солардың ұнағандарын пәлен қайтара оқумен болам.

Бір сұмдық шықты — кітаптарымның ара-арасынан бір бет, екі бетін біреу маған білдірмей жыртып әкетеді. Мен кімнен көрерімді білмей, зарлаймын да қалам. Әкем: «Сонша не көрінді, қалған сау беттерін оқысаң да жетпей ме», — деп зекіп, жұбату айтқан болады.

Сөйтсем, ұры алыстан келмейді екен, ұры әкемнің өзі екен. Ол шылым шегеді, газет жаздырып алмайды. Бір күні байқасам, темекі орау үшін қалтасынан алып жатқан қағазы — менің кітабымның жыртылған беті.

Жалтаруға әкеде жол қалмады.

Мына қызыққа қараңыз: Әліпті таяқ деп білмейтін әкемнің кітап жөнінде түсінігі өзінше екен. Кітапта бет көп. Оның бір-екеуін жыртып алғаннан ол несі кетеді деп қарайды. Мазмұны ойсырап қалады деп ойламайды. Бір қора қойдың біреуін сойып жегеннен мал қарасы азая ма? Ол солай ойлайды.

Тек өлең жазуға арналған қатырма тысты қалың дәптерім бар. Үйден аулақ оңаша барып, көгал шөпке бауырымды төсеп жатып алам да, өлеңдер жазам. Бұдан бұрынырақ жазған өлеңдерім өзіме ұнамайды. Нашар өлеңдердің көзін ең соңғы рет тып-типыл етіп жоям. Енді тек бір сөзі де өзгермейтін әдемі сұлу өлеңдер жазбақшымын. Дәптерім кіл асыл өлеңге толы болған соң, тарих үшін оны сақтап қоймақшымын.

Болашақта кім болам? Осы кезде бұл мәселенің басы әбден ашық шешілген, әрине, жазушы болам. Кітаптар жазам...

Шешемнің бейіті әлгі арадан онша қашық емес, тұспа-тұс. Шишидің арасымен аяңдап солай қарай келем. Анашыма жоламай кетуді

Қылмыс көрем. Бейіттер — бұлар да өзінше бөлек жатқан бір ауыл есепті. Жұрттың бәрі, ақыр түбінде, осында келеді, осы ауылдың мәңгілік тұрғынына айналады.

Ең ортада баяғыда жүзге келіп өліпті дейтін Тапи күмбезі. Одан үлкен күмбез жоқ. Әртүрлі шағын күмбез, сыпашалар, көпшілігі басына түк те тұрғызылмаған жай ғана төмпешіктер. Адамдар өлген соң да бірдей бола алмаған, кімнің бай, кімнің кедей болғаны беп-белгілі.

Менің анамның бейіті жай төмпешік, үстіне шөп өсіп, төмпегі аласарып кеткен. Анашым, асыл анам. Басыңа балаң кеп тұр. Артыңа аңыратып тастап кеткен жетімегің келіп тұр. Сен сеземісің, білемісің. Сағындым-ау, анашым, өзіңді!

Мен о дүние бар дегенге сенем. Сенгім келмесе де сенем. Ерте ме, кеш пе, мен дағы өлем той. О дүниеге барам. Міне, сол арада анаммен кездесем. Жүрек Қалтамның алыс түкпіріне тығып қойған менің ендігі жалғыз үмітім осы.

О дүние маған осы үшін қажет. Сонда анаммен қалай көрісер екем?

САРЫ АТ МІНДІМ, САЗҒА ТҮСТІМ

Нарынқолда бесінші оқимын. Тәтем аттас Смағұл дейтін адамның үйінде жүрем. Смағұл әйелі мен екеуі ғана, зайыбының пұшпағы қанамаған. Баласыз. Құдай баланы сұраған адамға бермейді, сұрамағанға береді. Бала өсіруге мүмкіндігі барларға қуаныш етіп берудің орнына, мүмкіндігі жоқтарға масыл етіп, қайғы етіп беріп, пендесінің ызасын келтіреді.

Смағұл мен Үлмеке бір жас иісті аңсап жүрген адамдар. Жасы қырықты орталаған Смағұл ғажап шаруақор, еңбексүйгіш. Бір кезде, шекара бойы құтырып тұрған заманда, комотрядтта қызмет еткен, бандымен талай атысып, шабысқан. Содан бір көзі кемтар болып қалған. Орысша жақсы сөйлейді, гармонь тартып, жыр жырлайды. Мінезі қыздай, ақкөңіл, ашық Смағұлды халық жақсы көреді, сыйлап «Смаш» деп тұрады.

Смаш бір кезде менің Сатылған ағайыммен төс соғыстырып дос болған адам екен.

Сатылған бұл кезде мұнда емес, Текесте. Осыдан он бес шақырымдай. МТС-та нұсқаушы-бухгалтер болып қызмет істейді. Жұмыс бабымен ол мұнда жиі келіп тұрады. Астында түйедей қызыл ат, былғары базар ер-тоқым, мойнында сумка. Айдарынан жел ескен бақытты комсомол жастың біреуі болған да қалған тағы да. Бір түстес қоңыр-көкшіл матадан өзіне шақ етіп әдемі китель, галифе шалбар тіккізіп киген. Келген сайын, ол маған қағаз-қарындаш ал деп, бес-он сом ақша беріп кетеді.

Жүрген үйім мені ауырлайтын жандар емес. Смаш өзі Нарынқолдан Сүмбеге почта тасиды. Бір қонып, қайтып келеді.

Сосын екі күн демалады, яғни өз шаруасын істейді.

Қолынан қазынаның ат-шанасы үзілмейді. Мұнда кімде ат, шана болса, тұрмыс сонда (отын әкелу, шөп әкелу, т.б.).

Осы Нарынқолда Смағұл жасады дейтін бес-алты үй бар. Бір үйді жасайды да, біраз уақыт кіріп отырады, сосын сатып жіберіп, және бір үй салады.

Оны және сатады.

Жоқ, сәудегерліктен емес. Бірінің орны, бірінің анауысы, бірінің мынауысы ұнамай қалады. Ұнамаған үйді сатып, ұнайтын жаңа үй салып ала қою еңбекқор Смағұл үшін пәлендей бас қатыратын қиын шаруа емес.

Үлмеке Смағұлдан бетер ақкөңіл, жайдары жан. Екеуі біріне бірі тауып қосылған. Әттең, не керек, балалары жоқ. Әйтпесе, біреуіне біреуі қыңқ деместен, өмірден нағыз бақытты өтетін абзал жандар.

Баланың жоқтығын Смағұл көбірек уайымдайтын тәрізді. Сондықтан ба, ол ішуді тәуір көруші еді. Бірақ салынып ішпейді, оған онда уақыт та, мұрша да жоқ.

Күні бойы шаруа істеп шаршаған Смағұл кешке қарай жуынып, тәуір киімдерін киеді.

- Сен қайда барасың? — дейді Үлмеке.

- Дүкен жаққа барып, шылым әкелмесе, шылымым таусылып қалды.

Смағұл дүкен жаққа күнде бармайды, ал барса, сау қайтпайды. Оны Үлмеке жақсы біледі.

- Әлгі біреулерің кездесіп, тағы да ішесің ғой? — дейді Үлмеке.

- Ішпеймін.

Бұл сөзді Смағұл әйелінің бетіне туралап қарамай, бостау етіп айтады. Өзі де сенбейтін тәрізді.

- Көрермін ішпегеніңді.

Смағұл кетеді. Тез қайта қоймайды, кешігеді. Ол кешіккен сайын, Үлмеке мазасыздана бастайды.

- Беркен, барып байқашы әлгі ағаңды. Бір жерде мас боп тырайып жатпасын.

Міне, мен Смағұлдың соңынан келе жатырмын. Кең көше, жүргінші аз. Магазиндерге жақындап қалғанымда, бұрыштағы үйдің қалқасынан Смағұл шыға келеді. Әменде дұрыс киілетін қалпағы артқа қарай шалқайып кеткен, аяқ басқаны да біртүрлі, Тайғанап жығылмайын деп, мұздың үстімен жүріп келе жатқан адам тәрізді. Әбден жақындамайынша, ол мені көрмейді, алысырақтан көрсе де танымайды. Әбден бетпе-бет көп тірелгенде, сонда бір-ақ көреді.

- Әкетай, қайда барасың, маған келе жатырың ба? — дейді. Мені Үлмеке жібергенін бірден біліп, қолтықтап алады.

- Міне, өзім де келе жатырмын, Әкетай.

Смағұл ішіп алып, желіккенді білмейді, одан бетер мейірімді, жұмсақ болып кетеді. Екі сөзінің бірі «әкетай». Кішкентай қоңыр көзі жұмылып, қияқ мұрттары жыбырлап, күлімсірей береді.

Қарсы кездескен адамдардың бір де біреуі Смағұлмен амандаспай өтпейді. Мінезді, жұртқа сүйкімді Смағұлдың арақ ішіп алғаны оларға біртүрлі қызық секілді. Смағұл бәрімен де иіліп, ең бір бауырмал жылы сөздерін айтып амандасады. Оның осылайша көңілденіп, шалқып жүруі тек осы жұрттың арқасы тәрізді.

Үйге жақындаған кезде Смағұл тоқтап, шылым тұтатады. Бұрқ-бұрқ сорып, бет алдын қаптап кеткен түтінді қолымен олай-бұлай сермеп қуады. Ілгері қозғалмас бұрын, маған:

- Әкетай, қазір маған әпкең ұрсады ғой, ә? Әлгі Сұлтанқожа кездесіп, аздап ішіп алдым, — дейді. — Ал сен үлкейгенде ішпе. Арақ, ол білесің бе... Ішпе. Ұқтың ба? Вот, солай. Шылым да тартпа...

Смекең есік алдына келе бере дауыстайды:

- Үлмеке, әй, Үлмеке! Қайдасың? Сен қазір маған ұрсасың ғой, ә! Мен аздап ішіп қойдым.

- Аздап ішкенің осы ма? Теңселіп, әзер тұрсың. Енді шешін де, жат. Жатып, демал.

Смағұл жатпайды.

- Беркен, менің гармоным қайда, әперші?

Гармонды иығына іледі де, бөлменің қақ ортасында түрегеп тұрып, әуелі дар еткізіп құлаштап тартып қалады. Сосын басын оң жағына қисайтып, он саусағы мәймендеп, жартылай қазақша, жартылай татарша тілмен жырлап жөнеледі:

Сары ат міндім, сазға түстім, Сары ат салқын болсын деп. Қалам алып, хат жазамын, Душым аман болсын деп.

БЕЛ-БЕЛЕСТЕР

Нарынқолда алтыншы оқып жүріп комсомолға кірдім. Комсомолға ол кезде он төрт жастан қабылдайтын. Он төртке толсам, комсомол болсам деп арман етпейтін бала жоқ. Мен де соның біреуімін.

Әуелі жалпы жиналыс қабылдайды — қалбыр елеуіштен өттім деп, үйге әрі қуланып, әрі қуанып келдім.

Одан соң аудандық комсомол комитетінің бюро мәжілісінде бекітеді. Бұл жолы мен екі езуім құлағыма жетіп, торқа елеуіштен өттім деп масайрап келдім.

Бюро мүшелері, менің тәртібім жайлы сөз болғанда, кідірістеп қалды. Мектепте атым көбірек аталатыны, мен жүріп өткен көшеде ит үріп, қаз қаңқылдап жататыны оларға да мәлім еді.

Сонымен, Ленин комсомолының мүшесімін. Комсомол билеті қолыма тиген күн — мен үшін дүниедегі естен кетпес ең бақытты күн. Өмірдің үлкен бір бел-белесінен астым, есейдім деген мақтаньшты сезім кеудеме сыймай тұрды.

Тағы да сол құтты ауыл Сүмбедемін. Кеңпейіл нағашыларымды қайта айналып тапқам. Өз — өзекке тепсе, кетпейді, жат — арқандаса, тұрмайды. Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң.

Биыл жетінші оқып жүрмін. Өмірдің және бір белесінен асатын — орталау мектепті бітіретін жылым. Егіз қозыдай жұбымыз жазылмайтын Рамазан екеуіміз тағы да біргеміз. Ол бірақ бұрынғысынан бетер серейіп өсіп кеткен, қатар тұрса, менің төбемнен қарайды.

Жетінші — мектептегі ең жоғарғы класс, біз сол ең жоғарғы кластың оқушыларымыз. Енді бір секірсек, мұғалім де боп шығамыз. (Мектепте институт бітірген бір де бір мұғалім жоқ. Көбі педучилищеде сырттан оқиды). Өзімізден төменгі кластардың оқушыларына мардымсынып шекемізден қараймыз.

Сол бір тұста мен керемет мансапқор едім. (Мүмкін, басқалар да солай шығар?). Мансабы зордың беделі зор екенін күнбе-күн көріп жүрміз. Ендеше, мансаптың биігіне ұмтылу — ол өсімдіктің күнге ұмтылуы секілді табиғи құбылыс.

Мектеп қабырға газетінің редколлегия мүшесімін. Комсомол комитетіне мүшесімін. Комсомол жарнасын жинаушы казначеймін. Комсомолдың жалпы жиналысында міндетті түрде президиумға сайланам. Өйткені қаулы жазам. Қаулы-қарарды менен шебер, менен тез жазатын адам жоқ.

Қара тобырдың арасында отырмай, алда президиумда отыру мәртебелі іс екенін әркім біледі. Қолынан келсе, әркім-ақ отырар еді. Сол секілді, мансапты болу — ол да мәртебе. Аз болсын, көп болсын, біраз адамнан артығырақ екеніңді айқын сезінесің, біраз адамға команда бере аласың.

Мен қанша қызыққанмен, бір мансапқа қолымды жеткізе алмай келемін, — ол класс старостасы болу. Осыған құмар-ақпын. Класс старостасы, әдетте, оқу жылының басында тағайындалады, класс жетекшісі тағайындайды. Балалардың бетіне қарап отырады да, көңілі түскен біреуге сен бол дейді. Одан басқа да біраз адам дәметіп, өліп отырғанымен есептеспейді.

Сол кездегі мұғалімдердің ішінде Галиева София ерекше жан. Бүлдіршіндей жас келіншек, бір үйде жалғыз өзі тұрады. Ауыл әйелдерінен бөлекше, жартылай еркекше, жартылай әйелше киінеді. Мінезі де тік, еркекшора. Қап-қара қою шашын жалбыратып дәл желкеден күзеп қояды.

Жүріс-тұрысы жарау аттай пысық Галиева бір кісідей өжет те. Еркекпен еркек боп бірге араласып жүреді, әйелдік нәзік мінез бойынан онша көп байқалмайды.

Кімнің кім екенін халық біліп ала қояды ғой. Жұрттың сыбыр-сыбыр әңгімесі бізге де жетеді. Галиева бір кезде Жаркенттегі Ұйғыр театрында актриса болған екен, күйеуге тиіп, егіз бала тапқан екен. Бірақ балалары өліп қалыпты, семьялық тұрмысы баянды болмапты. Содан қайтып күйеуге тимеуге ант етіпті дейді...

Ол кезде мектепте қыздар ұйымы дейтін болатын. Галиева басқарады. Белгілі бір күндері кешқұрым ересек қыздарды жинап алып, қыздардың жабық жиналысын өткізеді. Оқушылар түгіл, мұғалімдерден де ешбір еркек қатыстырылмайды.

«Қоршаулы бақтың жемісі тәтті» деген орыста мақал бар. Әлгі тәрізді жиналыста не айтылуы мүмкін? Галиева қыздарға ер балалардан аулақ жүріңдер, жоламаңдар деп, біздің жаңа-жаңа бүршік жарып, көктейін деп келе жатқан балауса махаббаттарымызға қастандықтың уын шашып жатқан жоқ па?

Сырт қараңғы. Біз жиналыс болып жатқан класты торуылдап келіп, тың тыңдаймыз. Терезеге бой еркін жетпейді, биік. Желдеткіш жоқ, іштегі дауыс жөнді естілмейді. Шегініп, кейіндеп барып қарасақ, Галиеваның жұлқынып, қолын сермеп тастап сөйлеп тұрғанын көреміз. Біз не ойласақ, дәл соны айтып жатқан тәрізді.

Ертесінде өзімізбен ымыралас қыздардан сұраймыз: «Түнде қыздар жиналысында не мәселе қаралды? Галиева не айтты?». Галиеваның қаһары қандай екенін жақсы білетін қыздар өлмей айта ма?

Оқу жылы аяқталайын деп қалды. Мектеп бітірушілер үшін биыл мемлекеттік емтихан болады. Мемлекеттік емтихан! Бізге бұдан өткен жауапты, бұдан өткен қатер іс жоқ енді. Ұстаздарымыз жыл басынан құлағымызға құйып, сіңіріп қойған: «Байқаңдар, осы бастан

дайындалып, жақсы оқындар. Биыл жай емтихан емес, мемлекеттік емтихан тапсырасындар!».

Соңғы сөйлем айтылғанда, сұқ қол ауаға бірге көтеріледі. «Байқа» деген сөзді ол да қайталағандай боп, леп белгісіндей қаздып тұрып қалады.

Байқа, жоғары қысымды ток бар!

Байқап от, мұз түсіп кетуі мүмкін деген тәрізді.

Қауіп-қатер әлі алыс жатқан кезде адам айылын онша жия қоймайды, жақындаған шақта көп қатарлы көріп алармын дейді. Жақындамақ түгіл, міне, енді тіреліп тұрмыз: қай күні, қай сағатта, қай пәннен тапсыратынымыз — бәрі айқын.

Қолымыздан оқулық түспейді. Таң азаннан тұрып алып оқимыз. Мемлекеттік емтихан жай емтихан емес екенін үйдегілер де ұққан, бөгет жасамауға тырысады.

Міне, күткен күн жетті — бірінші емтихан. Аудандық оқу бөлімінен өкіл келген. Оны «ауданнан комиссия кепті», «Емтиханды ауданнан келген комиссия алады екен» дейді.

Бірінші емтихан тапсырылды. Жан қалды. «Сайтанды қанша қорқынышты етіп айтқанмен, көз көргенде онша емес» дейді орыстар. Сол рас. «Ауданнан келген комиссия» Смағұлов дейтін өңі жылы, қарапайым ғана біреу. Ештеңемен жұмысы жоқ, газет оқып немесе өзімен өзі болып, есінеп қойып отырады.

Жетіншіде жиырма шақты бала бармыз, мектепті түгел бітіріп шықтық. Картаның оң, солын айыра алмайтын Елемес те бітірді. Мемлекеттік комиссия: «Осы қарқынынан тайма, бөгелме, ғылым шыңына қарай өрлей бер», — деп, оған да жолдама берді.

Былтыр Сүмбе мектебінде тұңғыш бітіру болған, мектеп пен колхоз бірігіп той жасаған. Биыл да сондай той жасамақ.

Июнь айының жарқыраған жылы күндерінің бірі. Сүмбе жетіжылдық мектебінде бүгін той — мектеп бітірушілер тойы. Қой сойылып жатыр сыртта. Үлкен-үлкен тастар қаланып, дәу тайқазандар асылып, отын жарылып, от жағылып жатыр. Қоңырсыған иісі сүп-сүйкімді боп, бас-сирақ үйтіліп жатыр. Осы ауылдағы ең үлкен, ең мешкей самауырлар әкелінген.

Мектептің алдындағы тақыр көк алаңда әуелі салтанатты жиналыс болды. Мектеп директоры Нәсір Әлиев сөз сөйледі. Және біреулерге сөз берілді. Сосын, жетіншіні озат бітірген бірнеше оқушыға мақтау грамоталары тапсырылды. Жүлде алушы бақыттының бірі мен едім. Атым аталған кезде, сірә, Қуанғаннан болар, құлағым шыңылдап кетті.

Грамота түгел тапсырылып болғаннан кейін, Нәсір:

- Сөз мектеп бітірушілер атынан пәленге беріледі! — деп менің атымды атап келіп қалсын.

Мен бұны күткен жоқ едім. Өйткені ешкім маған алдын ала сен сөйлейсің деп ескертіп айтқан жоқ, дайындаған жоқ. Төбемнен жай түскендей болды. Жұрттың алдына шығып, өзіме қадала қараған көп көзді көріп, есімнен мүлдем танып қалғандай болдым.

Сондағы сасып-салбырап айтқаным:

- Жолдастар, жақсы оқысаңдар да, жаман оқысаңдар да өздерің үшін. Міне, мен жақсы оқыдым.

Бар айтқаным осы.